

MATURÎDÎ'NİN KELAM SİSTEMİNDE İMÂN ALLAH VE PEYGAMBERLİK ANLAYIŞI

(Doçentlik Tezi)

Doç. Dr. Kemal IŞIK.

Fütüvvet Yayınları
Ankara 1980

MATURÎDÎ'NİN KELAM SİSTEMİNDE İMÂN ALLAH VE PEYGAMBERLİK ANLAYIŞI

(Doçentlik Tezi)

Doç. Dr. Kemal IŞIK

Fütüvvet Yayınları
Ankara 1980

Bu eser, Prof. M. Tâvit et-Tancî, Prof. Dr. İbrahim A. Çubukcu, Prof. Dr. Nihat Keklik, prof. Dr. Mubahat Küyel ve Prof. Dr. Cavit Sunar'dan kurulu bilim jurisi tarafından 1974 Ekim ayında ittifakla Doçentlik Tezi olarak kabul edilmiştir.

İstiklal Matbaası Tel : 15 74 65
Demetevler — ANKARA

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

ÖNSÖZ	5
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURİDİ

I — Mâturîdî'nin Adı ve Nesebi	7
II — Çağı, Kültürü ve Eserleri	11
a — Çağı	11
b — Kültürü	13
c — Eserleri	17
III — Mâturîdî ve Eş'arî Mezheplerinin Özellikleri	21
IV — Mâturîdî ve Sapık Fırkalar	32

İKİNCİ BÖLÜM

İMAN

I — İmânla ilgili Genel Hükümler	37
a — İmânın Târifi ve Dereceleri	37
b — İmân ile İslâm ve İhsân Arasındaki Derece Farkları	39
c — Küfür, Şekk ve Şüphe	41
II — Mâturîdî'nin İmân Anlayışı	41
a — İmânın Mâhiyeti	41
b — Büyük Günah ve İmân	46
c — İmânda İstisnâ	47
d — Bilgi ve İmân Münasebeti	48
e — İmânın Amel ile İlgisi ve İnsan Bedenindeki Yeri	53
f — İmân ve İslâm	55
g — İmânın Yaratılmış Olup Olmaması Meselesi	59
h — Mukallidın İmânı	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALLAH

I — Allah'ın Varlığı	67
II — Allah'ın Birliği	74
III — Allah'ın Diğer Sıfatları	81
a — Zâtî Sıfatlar	81
b — Fiilî Sıfatlar	83
IV — Allah'ın İsimleri	85
a — Allah'a Cisim Adının Verilip Verilemeyeceği Meselesi	85
b — Allah'a «Şey» Denmesi	87
c — Allah'a İsim ve Sıfat Verilip Verilemeyeceği Meselesi	88

V — Allah'ın Fiilleri	89
VI — insanın Fiilleri	90
a — irâde Hürriyeti ve istitâa (Güç)	90
b — Kaza ve Kader	96
VIII — Allah'ın Görülüp Görülmemesi	98

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM PEYGAMBERLİK

I — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ GENEL HÜKÜMLER	103
a — Peygambere Olan İhtiyaç	103
b — Akla Göre Peygamberlik	105
1 — Dünya ve Dinle ilgili Sorunlar	107
2 — İnsanlarla ilgili Sorunlar	107
3 — İnsanın Yapısı	108
c — Peygamber Gönderilmesini Zorunlu Kılan Diğer Nedenler	108
II — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ ÖZEL HÜKÜMLER	110
a — Peygamberlerin insanlardan Gönderilmesi	110
b — Peygamberlerin Kendi Milletlerinin Diliyle Gönderilmesi	114
c — Peygamberlerin Birbirlerinden Üstünlüğü	116
d — Peygamberlere itâat Zorunluluğu	117
e — Peygamber Gönderilmedikçe insanın Cezâlandırılmaması	117
III — Hz. PEYGAMBER'İN NÜBÜVVETİ	119
a — Hz. Peygamber'in Nübüvvetini İsbatlayan Deliller	119
1 — Hz. Peygamber'in Şahsı	120
2 — Hissî Deliller	121
3 — Akli Deliller	122
b — Vahiy	122
c — Kur'ân	124
d — Hz. Peygamber'le ilgili Diğer Bazı Özellikler	126
1 — Risâletinin Genelliği	126
2 — Risâletin Tebliği	127
3 — Hz. Peygamber'in ismeti	128
4 — Hz. Peygamber'in Şefâatı	130
SONUÇ	133
BİBLİYOGRAFYA	137

Ö N S Ö Z

Ebû Mansûr el-Mâturîdî, İslâm akîdesi ve Kelâmı üzerinde Ehl-i Sünnet'in aklı düşüncesini temsil eden ünlü bir imamdır. Ayrıca İslâm âleminin Doğu bölgelerinin daha çok Orta Asya sahasına hâkim bulunan ve el-Mâturîdiyye adıyla bilinen büyük bir teolojik mektebin kurucusu olarak da, Müslümanlar arasında büyük bir mevki ve şöhrete sâhiptir.

Mâturîdî, İslâm dini, özellikle İslâm akîdesi üzerinde bugüne kadar kuvvetini kaybetmeyen derin izler,engin tesirler bırakmayı başaran büyük bir otoritedir. Bu alanda telif ettiği eserler, günümüze kadar intikal etmiştir. Bu cümleden olarak, meselâ, *Kitâbu't-Tevhîd ve Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserleri, Müslümanlar arasında çok meşhurdur. Kısaca Mâturîdî, İslâm tefekkürü, İslâm akîdesi ve Kelâm'ına yeni bir yön veren, yeni bir ufuk açan büyük bir imam, ünlü bir bilgidir.

Buna rağmen Mâturîdî, kendisinden sonra gelenler tarafından büyük bir ihmale uğramış ve İslâm âleminin orta bölgelerine hâkim bulunan ve *el-Eş'ariyye* adıyla bilinen teolojik okulun kurucusu ve çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (Ölm. H. 324/M. 935 veya H. 330/M. 941) kadar geniş bir araştırma ve inceleme konusu olmamıştır.

İşte bundan dolayı biz, «*Mâturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*» konusunu doçentlik tezi olarak seçerken, her şeyden önce bu gerçekleri gözönünde tutmayı ve konuyu buna göre işlemeyi amaç edindik. İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe (Ölm. H. 150/M. 767)'nin gerek Kaderiyye, gerekse Cebriyye'ye karşı ileri sürdüğü esasları sistemleştiren bu büyük imamın kelâmî konularla ilgili görüşlerini, elimizden geldiği kadar, daha çok kendi eserlerine dayanmak suretiyle açıklamaya ve bunları, belirli bir ölçüde de olsa, gün ışığına çıkarmaya çalıştık.

Ve işte bu amaç ve umutla konuyu işlemiş bulunuyoruz. Yorucu olan bu çalışmamızla ilme ve konu ile ilgilenenlere, biraz olsun hizmette bulunduğumuza inanıyor ve bundan dolayı da kendimizi mutlu sayıyoruz.

Dr. Kemal IŞIK

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDÎ

I — Mâturîdî'nin Adı ve Nesebi

Mâturîdî, İslâm kültürü ve özellikle İslâm akîdesi ve Kelâm'ı üzerinde daha çok aklî düşünceyi temsil eden ve *Mâturîdiyye* adını alan büyük bir teolojik mektebin kurucusudur.¹ Ehl-i Sünnet okulunun iki ünlü liderinden biri olan bu büyük imamın tam adı, *Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî*'dir. Mâverâünnehr'de Semerkand'ın bir köyü veya mahallesi olan Mâturîd veya Mâturî'te doğmuş olduğundan, buraya nisbetle kendisine «*el-Mâturîdî*» denmiştir.² Bazan adına Semerkand da eklenmek suretiyle, kendisine «*Ebû Mansûr el-Mâturîdî es-Semerkandî*» de denmektedir. Bundan başka kendisine ayrıca, «*Alâmu'l-Hudâ*», «*İmâmu'l-Hudâ*» ve «*İmâmu'l-Mütekellimîn*» gibi bazı lâkablar verilmektedir ki, bunlar da kendisinin gerek ilim, gerekse İslâm inancını, özellikle Ehl-i Sünnet akîdesini savunmada gösterdiği üstün çabalar ve büyük başarılar yönünden arkadaşları ve çağında yaşamış bilginler arasındaki müstesnâ yerini ve değerini gösteren belgelerdir.³

1 Bk. D. B. Macdonald, «Mâturîdî» Mad, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, s. 404, İstanbul 1956; Sa'deddin et-Teftezânî, Şerhu'l-Makâsîd, C. II, s. 199, İstanbul 1277; Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancı, Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, S. I-II, s. 1, Ankara 1955; Prof. Yusuf Ziya Yörükân, Kitâb-u Tefsiri'l-Esmâ ve's-Sıfat Hakkında, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, s. 104, İstanbul 1952.

2 Bk. es-Sem'ânî, Kitâbu'l-Ensâb, s. 498, Leiden-London 1912; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Fethullah Huleyf Mukaddimesi, s. 1, Beyrut 1970; M. Şerefeddin «Yalrkaya», Türk Kelâmcıları, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmûası, Sayı 23, s.3, İstanbul 1932; Gibb, H.A.R. ve Kramers, J.H., el-Mâturîdî Mad., Shorter Encyclopaedia of Islam, s. 362, Leiden-London 1961.

3 Bk. ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde el-Muttakîn bi Şerh Esrâr İhyâ'Ulûmî'd-Dîn, C. II, s. 5, Kahire tarihsiz; el-Laknavî, Muhammed Abdulhayy, el-Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye, s. 195, Kahire 1324.

Mâtûrîdî'nin gerek hayatı, gerekse âilesi hakkında kesin olarak hiçbir şey bilinmemekle beraber, bazı târihçiler, nesebinin, Hz. Peygamber Medîne'ye hicret ettiği zaman ilk olarak evine inip misafir kaldığı Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb el-Ensârî'ye dayandığını⁴ ve bunun için de adının sonuna «el-Ensârî» lâkabının eklenmiş olduğunu zikretmektedirler.⁵

Burada hemen kaydedelim ki, *British Museum*'da Or. 12781 numara kayıtlı ve Ebû'l-Kasım İshak b. Muhammed el-Mâtûrîdî (Ölm. H. 342/M. 953)'ye ait «Kitâb-u Nakdi'l-Mubtadia mine's-Sevâdi'l-A'zâm alâ Tarîkati'l-İmami'l-A'zâm Ebî Hanîfe» adlı yazma bir eserin varlığından bahsedilmekte ve Prof. A. S. Tritton tarafından bu eserin yazarının, büyük bir ihtimalle, Mâtûrîdî okulunu kuran meşhur İmâm Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin öz kardeşi olabileceği ileri sürülmektedir. Aynı zamanda bu şahsın, fıkıh ve kelâm konularında İmâm Mâtûrîdî'den ders almış ve onun talebeliğini yapmış olduğu da zikredilmektedir.⁶ Prof. Tritton'un ileri sürdüğü bu görüşün doğruluğu hususunda ihtilâfa düşülmüştür. Meselâ, *Kitâbu't-Tevhîd*'in nâşiri, bazı kaynaklara dayanarak, onun, Mâtûrîdî'nin talebesi olabileceğini kabul etmekle beraber, kardeşi olabileceğini, aralarındaki isim farklılığını delil göstermek suretiyle reddetmiş ve bu şahsın «el-Hakîm es-Semerkindî» lâkabıyla anılan «el-Kâdî Ebû'l Kâsım-İshâk b. Muhammed b. İsmâil (Ölm. O. 340/M. 951)'den başkası olmadığını ileri sürmüştür.⁷

⁴ Bk. es-Sem'ânî, *Kitâbu'l-Ensâb*, s. 498; ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâde*, C. II, s. 5; Mâtûrîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Var. 1 Hâmiş, Cambridge Uni. Ktb., yazma, No: Add. 3651; aynı eserin Dr. Fethullah Huleyf tarafından neşri, *Mukaddime*, s. 2.

⁵ Bk. el-Beyâdî, Kemâleddin Ahmed, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, s. 23, Kahire 1368/1949.

⁶ Bk. A. S. Tritton, *An Early Work from the School of al-Mâtûrîdî*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, s. 96-99, Parts, 3,4; el-Mâtûrîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Dr. Fethullah Huleyf *Mukaddimesi*, s. 2.

⁷ Bk. *Kitâbu't-Tevhîd*, nâşirin önsözü, s. 2; Dr. Fethullah Huleyf'in, sözü geçen düşüncesini ileri sürerken dayandığı kaynaklar için bakınız: el-Laknavî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 195; el-Kefevî, Mahmûd, b. Süleymân, *Tabakâtü Ke-tâib Alâmi'l-Ahyâr min Fukahâ Mezhebi'n-Nu'mânî'i-Muhtar*, Var. 130, yazma, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, No: 84; Kezâ bk. var. 117 b-118 a, Süley-mâniye Ktb. Cârullah Bl. yazma No: 1580; Dr. Eyyûb Ali, *el-Akîdetü'l-Mâtû-rîdiyye*, Kahire Üniversitesi, Daru'l-Ulûm Fak. Yazma, No: 48/24954.

Mâturîdî'nin doğduğu târîh hakkında da kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Her nekadâr bazıları, H. 248/M. 862 yılında vefat eden Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin, Mâturîdî'nin hocalarından biri olduğu gerekçesiyle, onun H. 238/M. 852 yılları civarında doğmuş olabileceğini⁸ ileri sürüyorlarsa da, bu görüşün doğruluk derecesi hakkında şüpheye düşülmektedir. Zira bu görüş kabul edildiği takdirde, Mâturîdî'nin yüz yıla yakın yaşamış olması gerekmektedir. Çünkü bilindiği gibi, bütün târîhçiler kesin olarak onun, H. 333/M. 944 yılında öldüğü hususunda ittifak etmişlerdir.⁹

Mâturîdî'nin gerek hayatı, gerekse ilmî hüviyeti hakkında, daha önce de belirttiğimiz gibi, belli başlı İslâm fırkalarına dair eserlerde aydınlatıcı bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Hattâ kaynak eser sayılan bazı kitaplar, Kelâm ilmine ve bu sahada şöhrete ulaşmış diğer bilginlere veya mezhep sâhiplerine büyük bir yer ayırmış olmalarına rağmen, her nedense Mâturîdî'den tek kelimeyle dahî bahsetmemeyi âdeta kendilerine kutsal bir görev saymışlardır. Meselâ, el-Bağdâdî (Ölm. H. 429/M. 1037)¹⁰, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (Ölm. H. 471/M. 1078)¹¹, İbn Hazm el-Endelüsî (Ölm. H. 456/M. 1063)¹², eş-Şehrestânî (Ölm. H. 548/M. 1153)¹³ gibi ünlü bilginler, eserlerinde ondan tek kelimeyle bahsetmedikleri gibi, İbn Haldûn (Ölm. H. 808/M. 1405) dahî «*Mukaddime*»sinde, Kelâm ilminin tarihçesini yaparken¹⁴ Mâturîdî'yi zikretmekten kaçınmıştır. Kezâ, kendisinden elli yıldan az bir zaman sonra ölen İbnü'n-Nedîm (Ölm. H. 379/M. 987) de «*el-Fihrist*» adlı eserinde, Mâturîdî'nin muâsırı ve Mısır'da Hanefîlerin şeyhi ve Ehl-i

⁸ Bk. Eyyûb Ali, A. History of Muslim Philosophy, C. I, s. 260, Wiesbaden 1963; Kitâbu't-Tevhid, Nâşirin Önsözü, s. 2.

⁹ Tafsîlât için bakınız: el-Bağdâdî, İsmâil Paşa, Hediyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Asârî'l-Musannifin, C. II, s. 36, İstanbul 1955; İbn Kutlubûğa, Ebû'l-Adl Zeynuddin Kâsım, Tâcu't-Terâcim fi-Tabakâti'l-Hanefiyye, s. 59, Bağdad 1902; el-Laknavî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; el-Kefevî, Tabakâtu Ketâib-i A'lâmî'l-Ahyâr, Var. 110 a-110 b, Süleymâniye Kütüphânesi, Cârullah Bölümü, No. 1580; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Dr. Fethullah Huleyf Mukaddimesi, s. 2.

¹⁰ Bk. el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, el-Fark beyne'l-Fırak, Kahire 1367/1948; Kitâbu Usûli'd-Din, İstanbul 1346/1928.

¹¹ Bk. el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer, et-Tabsîr fi'd-Din, Kahire 1359/1940.

¹² Bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal, Kahire 1317-1321.

¹³ Bk. eş-Şehrestânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmed, el-Milel ve'n-Nihal, Kahire 1381/1961.

¹⁴ Bk. İbn Haldûn, Mukaddime (Târih), s. 382, Mısır Bulak Bas. 1284.

Sünnet akîdesinin imamı sayılan el-İmâm et-Tahavî (Ölm. H. 321/M. 933)'ye ve özellikle el-Eş'arî'ye büyük bir yer ayırırken, Mâturîdî'den tek satırla bahsetmemiştir.¹⁵ İbn Hallikân'ın «*Vefâyât*»ında da ona ait bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.¹⁶ İşin garibi, Mâturîdî mezhebini ve akîdesini savunan bilginler dahî, ondan gereği gibi bahsetmemişlerdir. Meselâ, Ömer en-Nesefî de, «*el-Akâidetü'n-Nesefiyye*» adlı eserinde Mâturîdî'den bahsetmemiştir.¹⁷ Bunlardan başka, Mâturîdî'nin hayatından bahseden Hanefî Tabakât kitaplarında dahî, Eş'arî'den bahseden Şâfiî Tabakât kitaplarıyla¹⁸ kıyas edilemeyecek derecede muhtasar bir şekilde bahsedilmiş ve bu kısa bilgiler dahî birbirlerinin tekrarından öteye gidememiştir. Bu, sükûtle geçiştirme işinin başlıca sebeplerinden biri, büyük bir ihtimalle, Mâturîdî'nin Mâverâünnehr'de, zamanın kültür merkezi sayılan ve Eş'arî'nin yaşamış ve mezhebinin de geniş ölçüde yayılmış olduğu Irak'tan uzak olarak yaşamış veya onun *Sunnî Kelâm İlmi* üzerindeki büyük etkisini saklamağa ve buna karşılık çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yi Ehl-i Sünnet akîdesinin yegâne savunucusu olarak gösterme temâyülü ve arzusundan ileri gelmiş olmasıdır ki, çağdaş araştırmacıların da önemle üzerinde durdukları noktalardan biri işte budur.¹⁹

İmâm-ı A'zâm Ebû Hanife (Ölm. H. 150/M. 767)'nin açtığı yoldan yürüyüp, aklı ön plâna alarak sistemini geliştiren ve bu uğurda gerek Semerkand, gerekse çevresinde bulunan çok sayıdaki mezhep medreselerine karşı giriştiği münazara ve mücadelede büyük başarı kazanmak surtiyle kısa zamanda onları etrafında toplamağa ve aralarında fikir birliği tesisine muvaffak olan bu büyük imam, nihâyet H.

¹⁵ Bk. İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *Kitâbu'l-Fihrist*, s. 292, Kahire 1348.

¹⁶ Bk. İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zemân*, Muhammed M. Abdulhamîd neşri, Kahire 1367/1948.

¹⁷ Bk. en-Nesefî, Ömer, *el-Akâidu'n-Nesefiyye*, Kahire 1319; et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, İstanbul 1308.

¹⁸ Mukayese için bk. es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Takkıyyuddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kubrâ*, C. II, s. 245-300, Kahire 1324; İbn Asâkir, Ebû-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *Tebyînu Kezîb el-Mufterî fimâ Nusibe ilâ el-İmâm Ebû'l-Hasan el-Eş'arî*, Dimaşk, 1347.

¹⁹ Bk. Prof. M. Tancî, *Abû Mansûr al-Mâturidî*, İlahiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 1 vd. Ankara 1955; el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 8-10-m; H. A. R. Gibb-J. H. Kramers, *Shorter Encyclopedia of Islam*, al-Mâturidî, s. 362-363; D. B. Macdonald, *Mâturidî*, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, s. 404-406, İstanbul 1956.

333/M. 944 yılında, görevini hakkıyla başarmış bir mücâhidin huzur ve sükûnu içinde hayata gözlerini yummuş ve Semerkand'da defnedilmiştir.²⁰

II — Çağı, Kültürü ve Eserleri :

a — Ç a ğ ı :

Mâturîdî'nin yaşadığı asır, Abbâsî devletinin zayıflamağa başladığı ve bunun bir sonucu olarak da birçok İslâm devletinin ortaya çıktığı bir zamana rastlar. Uzun zaman Doğu ülkeleri Abbâsî halifelerinin hükmü altında birlik ve beraberlik içinde kalmış, fakat itizâlî prensiplerin savunucusu durumunda bulunan Me'mûn (Ölm. H. 218/M. 833)'un hilâfet makamına gelmesiyle, daha önce tesis edilen bu birlik, zayıflamağa ve Bağdad'ın hükmü altından çıkmağa başlamıştır. Sünnî sistemin hâmisî ve Halife Me'mûn'un başlattığı «*Mihne*» devrini²¹ sona erdiren Mutevekkil²² halife olduğu zaman (H. 232—247/M. 846—861), artık bu ülkelerin çoğu Abbâsî devletinden kopmuş ve birer müstakil devlet haline gelmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak da Mâverâünnehr'de Sâmanîler devleti²³ kurulduğu gibi, başlangıçta İran, Ho-

²⁰ Bk. Prof. Dr. Neşet Çağatay-Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, C. I, s. 184, Ankara 1965; Doç. Dr. Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 149, Ankara 1968.

²¹ Mihne devri ilk defa H. 212/M. 827 yılında Mutezile bilginlerinin tesiri altında kalarak, Me'mûn'un da Kur'an'ın mahlûk, yaratılmış olduğu fikrini kabul ettiğini resmen açıklamasıyla başlamış oldu. Tafsîlât için bk. el-Bağdâdî, *el-Fârk beyne'l-Fırak*, s. 103ß eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I, s. 70, 71; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. I, s. 64; Kahire 1317-1321; el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Târihu Bağdâd, C. IV, s. 142, Kahire 1332/1913; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kubrâ*, C. I, s. 206, Kahire 1324; ed-Damîrî, *Kemâleddin, Hayâtü'l-Hayavân al-Kubrâ*, C. I, s. 72, Kahire 1324/1906; Dr. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 61, Ankara 1967.

²² Tafsîlât için bak: İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 315, 317, 400, Kahire 1349; ez-Zehabî, *el-Hâfız Şemseddîn, Duvelu'l-İslâm*, C. I, s. 102, Haydarâbâd 1337; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Doç. Dr. Talat Koçyigit Önsözü, C. I, s. 8, Ankara 1963; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, C. III, s. 178 vd. Kahire 1357-1368; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 169 vd. Kahire 1947; Dr. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 61 vd.

²³ Bu konu için bak: V.F. Büchner, *Sâmanîler Mad.*, *İslâm Ansiklopedisi* C. X, s. 140-143, İstanbul 1964.

rasan, Sistân ve Kirman'ı içine alan Saffârîler devleti²⁴ ve Cürcân ve Taberistan'da da ayrıca Alevî Zeydîler devleti teşekkül etmiştir.²⁵

Halife Me'mûn devrinden beri Abbâsîlerin hükmü altında bulunan Sâ mânîler, ancak Hicrî 261 yılında istiklâllerine kavuşmuşlar ve kısa zamanda bu bölgede büyük bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardır. Hicrî 389 yılına kadar devam eden bu güçlü devlet, nihâyet bir taraftan Sebük-Tigin hânedânı, diğer taraftan da Türk hakanlarının bas-kılarına dayanamıyarak çökmüştür.²⁶

Sâ mânîler gerçekten gerek İslâmî ilimlere, gerekse Arap dili ve edebiyatına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Makdisî, Sâ mânî kral-larından, Mâverâünnehr ve Horasan'dan bahsederken aynen şöyle demektedir : «Bu bölge, ilim ve âlimler yönünden zirveye ulaşmış bir bölgedir. İlmin ve hayrın hazinesidir. İslâm'ın aşılmaz, muhkem bir kalesidir. Hükümdarları en hayırlı hükümdarlar olduğu gibi, ordusu da en hayırlı ve en seçkin ordulardan biridir. Bu ülkede fâkîhler, bilginler, krallar seviyesine ulaşmıştır.»²⁷

İbn Hallikân da bu görüşü teyid ediyor ve şöyle diyor : «Mâverâün-nehr ve Horasan'daki Sâ mânî hükümdarları, ahlâk ve iyilik yönünden başta gelen kimselerdi. Hükümdar olan kimseye *sultanların sultanı* adı verilir ve bu lâkaptan başka bir isimle aslâ anılmazdı. Bunlar adâlet, bilgi ve dinî vecîbeleri yerine getirme yönünden en üstün bir dereceye ulaşmışlardı.»²⁸

Bundan da anlaşılıyor ki, Sâ mânîler, ülkelerinde geniş çapta bir il-mî hareketin başlamasında ve devam etmesinde büyük bir katkıda bu-lunmuşlar ve bunu bütün imkânlarıyla desteklemişlerdir. Bunun bir so-nucu olarak da ülkede, tefsir, fıkıh, hadîs, tasavvuf, kelâm, dil ve ede-

²⁴ Saffariler Devleti için bak : T.W. Haig, Saffariler Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 59-60, İstanbul 1964.

²⁵ Muhammed el-Hudari Bey, Muhâdarâtü Târihi'l-Umemi'l-İslâmiyye, s. 311, Kahire 1364/1945.

²⁶ el-Hudari Bey, anılan eser, s. 310; Ebû Mansûr el-Mâturidî, Te'vilâtu Ehlî's Sunne, Dr. İbrahim Avazayn ve es-Seyyid Avazayn Önsözü, C. I, s. 11, Ka-hire 1391/1971.

²⁷ Bk. el-Makdisî, Şemseddin, Ahsenu't-Takâsım fi-Ma'rifeti'l-Akâlim, s. 294, Lieden 1324/1906.

²⁸ Bk. İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, C. IV, s. 245.

biyat gibi, ilmin her dalında mütehassıs büyük bilginler yetişmiştir.²⁹ Bu bilginler, zaman zaman ilmin her dalında, özellikle fikhî ve kelâmî konular etrafında büyük mücâdele ve tartışmalara girmişler ve bu da mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarının daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁰ Bu büyük bilginlerin, bu tür ilmî faaliyetlerinin, üstün yetenek ve başarılarının bir sonucu olarak, bütün ülkeye, Ehl-i Sünnet mezhebi sür'atle yayılmış ve Müslümanlar, Ebû Hanîfe'nin koyduğu esaslara sınıksı bir şekilde bağlanmışlardır.³¹

İşte Mâturîdî, böyle bir muhitte ve böyle bir ortamda yaşadı. Bu ortam görüldüğü gibi, siyâsî entrikalardan, gizli veya açık her türlü mücâdele ve desiselerden uzak, sâkin bir muhit idi. Bu durum ise, ilmî hareketin, araştırma faaliyetlerinin gelişmesine ve yayılmasına geniş ölçüde yardımcı olmuştur. İşte Mâturîdî de bunu bir fırsat bilmiş ve yorulmak bilmez bir çabayla Ehl-i Sünnet mezhebini savunmağa ve Müslümanları bu mezhebin etrafında toplamağa davete başlamış ve bunu da hayatı boyunca devam ettirmiştir.³²

b — K ü l t ü r ü :

Elimizdeki kaynaklara göre Mâturîdî, kültürünü, çağında yaşamış ve dizileri itibariyle Ebû Hanîfe'ye kadar varan büyük bilginlerden almıştır. İlk şeyhi Ebû Nasr el-'İyâdî olup, daha sonraları «*el-Fark ve't-Temyîz*» ve «*et-Tevbê*» adlı eserlerin sâhibi Ebû Bekr Ahmed b. İshâk b. es-Subeyh (Sâlih) el-Cuzcânî, er-Reyy kadısı Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî'den ders almış ve gerek fıkıh, gerekse kelâm ilmindeki bilgisini bunların elinde tamamlamıştır.³³

İlk hocası Ebû Nasr el-'İyâdî de Mâturîdî gibi «*Ensârî*» olup, ne-sebi, Yahyâ b. Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî'ye dayan-

²⁹ Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, Nâşirlerin Önsözü, C. I, s. 11.

³⁰ Bk. M. Ebû Zahra, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, C. I, s. 207.

³¹ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, C. I, s. 261, Kahire 1365/1946.

³² Mâturîdî bu çalışmalarında o kadar samimî idi ki, hiç kimse tarafından, kişiliğine ve temizliğine çok ufak da olsa bir leke getirebilecek şekilde itham edilmemiştir. Oysa Eş'ari de dâhil diğer bilginler, sünî veya gayri-sünî olsun, bundan kendilerini kurtaramamışlardır. Örnek için bk. Muhammed Abduh, *Risâletu't-Tevhîd*, s. 18, Kahire 1331; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Mufterî*, s. 26, 27, Dımaşk 1347.

³³ Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 3 m; ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâde*, C. II, s. 5; el-Beyâdî, *İşâratu'l-Merâm*, s. 23.

maktadır.³⁴ Bu şahıs, zamanının en büyük bilginlerinden ve takvâ eh-
linden olduğu gibi, aynı zamanda da büyük bir savaşçı idi. Rivâyet edil-
diğine göre, kâfirlere karşı, Mâturîdî'nin akranı olan 40 kişilik bir grup
içinde savaşırken şehid edildi.³⁵ Daha sonra iki oğlu Ebû Ahmed el-'İyâdî
ile Ebû Bekr el-'İyâdî babalarının ilmini ve takvâsını tevârüs etmişler
ve bu alanda büyük bir üne sâhip olmuşlardır. Hattâ bu iki büyük bil-
ginden Ahmed el-'İyâdî, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin doğruluğuna bir
delil olarak gösterilmiş ve bu mezhebin doğruluğuna en büyük delil,
Ebû Ahmed el-'İyâdî'nin onu kendisine mezhep olarak seçmiş ve ona
inanmış olmasıdır. Çünkü o, aslâ bâtil bir mezhebi kabul etmez, den-
miştir.³⁶

Ebû Bekr el-'İyâdî (Ölm. H. 361/M. 971) de, kardeşi gibi, her tür-
lü ilmi ihata etmiş olması yönünden eşi bulunmayan büyük bir bilgin-
di. Ölmeden önce Semerkand halkına, Ehl-i Sünnet mezhebine sınıksı
bağlanmalarını ve sapık fikirlerden özellikle itizâl mezhebinden uzak-
laşmalarını vasiyet etmiştir. Ayrıca, Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasın-
daki ihtilâfın esaslarını teşkil eden « *el-Mesâilu'l-Aşra el-'İyâdiyye* »
adiyle bilinen on ana meseleyi bir araya getirmiştir.³⁷

Babaları Ebû Nasrel-'İyâdî, Mâturîdî'nin hocası olmasına rağmen,
kendisiyle beraber Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî'nin³⁸ derslerine devam

³⁴ Bk. ez-Zebîdî, *Ithâfu's-Sâde*, C. II, S. 5.

³⁵ Tafsîlât için bk. Prof. Muhammed b. Tâvî et-Tancı, *Abû Mansûr al-Mâturîdî*, İlahiyat Fak. Der. C. IV, Sayı, I - II, s. 4 - 5; el-Kuraşî, Muhammed b. Ebil-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîa fi-Tabakâti'l-Hanefiyye*, C. I, s. 70, Haydarâ-
bâd, Birinci baskı - târihsiz; en-Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille*, Var. 155 b, Serez
Kütübhanesi, No. 1395.

³⁶ Bk. ez-Zebîdî, anılan eser, C. II, s. 5; el-Kefevî, *Tabakâtu Ketâibi A'lâmi'l-
Ahyâr*, Var. 110 b, Süleymaniye Ktb. Cârullah Bl.; et-Temîmî, Takyuddîn b.
Abdilkâdir, *et-Tabakâtu's-Seniyye fi-Terâcimi'l-Hanefiyye*, C. II, Var. 558,
yazma, Dâru'l-Kutubu'l-Misriyye, Târih Halim, No. 55; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-
Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 4 m; Prof. Tancı, *Abû Mansûr al-Mâturîdî*, İlah-
hiyat Fak. Der. C. IV, Sayı, I - II, s. 5 - 6; en-Nesefî, *Ebu'l-Muin*, *Tabsîratu'l-
Edille*, Var. 155 b, vd. Serez Ktb. No. 1395; el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîa*,
C. II, s. 192, 237; el-Laknavî, *el-Fevâid*, s. 220.

³⁷ Bk. en-Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille*, Var. 51 a, vdd. Fâtih Ktb. No. 2907; Prof.
Tancı, *Abû Mansûr al-Mâturîdî*, İlah. Fak. Der. C. IV, S. I - II, s. 6; el-Kuraşî,
el-Cevâhiru'l-Mudîa, C. II, s. 241; el-Laknavî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 156.

³⁸ Cüzcân, Efgan Türkistanı'nın Murgab ile Amu-Derya arasındaki bir bölge-
sinin adıdır. Tafsîlât için bak. R. Hartmann, *Cüzcân Mad. İslâm Ansiklope-
disi*, C. III, s. 229-230, İstanbul 1963.

etmiş ve ondan, birlikte icâzet almışlardır.³⁹ Ebû Bekr el-Cuzcânî, bütün ilimleri ihata etmiş, her türlü bilgide zirveye ulaşmış olan büyük bir bilgindi.⁴⁰ Aynı şekilde bu büyük bilgin de talebesi Ebû Nasr el-İyâdî ile beraber Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu Muhammed b. Hasan'dan ilmini alan ve gerek fıkıh, gerekse hadîs sahalarında büyük bir otorite olan, aynı zamanda dindarlığı ve takvâsıyla de şöhret yapan Ebû Suleymân el-Cüzcânî'nin derslerine devam etmişler ve onun talebeliğini yapmışlardır.⁴¹

Mâturîdî'nin çağında yaşayan diğer bir bilgin de Ebû Bekr Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (Ölm. H. 268/M. 881)'dir. Onun «*Meâlimu'd-Dîn*», «*el-İ'tisâm*», «*er-Reddu alâ'l-Kerrâmiyye*» adlı kitapları ve Kelâm ilmi ile ilgili daha birçok eserler yazdığı ve bu eserleri, özellikle «*er-Redd alâ'l-Kerrâmiyye*» adlı eseri görenlerin, onun gerek Kelâm ilminde, gerekse din ilimlerinde ne derece büyük bir bilgin olduğunu anlamakta gecikmiyecekleri söylenir. Ayrıca onun, aynı asırda yaşamış olması itibariyle Kerrâmiyye fırkasına karşı ilk çıkan ve onların fikirlerini reddeden şahıs olduğu ileri sürülür.⁴²

Mâturîdî'nin çağında yaşayan bilginlerin hepsinden burada bahsetmemiz mümkün değildir.⁴³ Yukarıda hayatlarından kısaca bahsettiğimiz bilginler dahî, Mâturîdî'nin yaşadığı asrın ve yettiği muhitin ilmî hüviyetini bize göstermesi bakımından kâfi geleceği kanısındayız. İşte bu asırda yetişen bilginler topluluğu, bütün gücünü, İmâm A'zâm Ebû Hanîfe'nin akâid esaslarına dair kitaplarını, risâlelerini ve görüşlerini toplamaya, okumaya ve bunlar üzerinde incelemelerde bulunmaya hasretti.⁴⁴ Bu arada Mâturîdî, Ebû Hanîfe'nin «*el-Fıkhu'l-Ek-*

³⁹ Bk. el-Kefevî, Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr, Var. 110 b, Süleymâniye Ktb. Cârul-lah Bl.

⁴⁰ Bk. Anılan eser, Var. 110 b; ez-Zebidî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 5.

⁴¹ Bk. ez-Zebidî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 5; İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshâk, Kitâbu'l-Fihrist, s. 290, Kahire (tarihsiz); el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Önsözü, s. 4 m.

⁴² Bk. en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 89 vd., Kılıç Ali Paşa Ktb. No. 506; Prof. Tancî, Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, S. I-II, s. 7; el-Kuraşî, el-Cevâhir, C. II, s. 144; el-Laknevi, el-Fevâid, s. 202.

⁴³ Daha fazla bilgi için bak: en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 155 b, vd. Se-rez, No. 1395; Var. 51 a, vd. Fâtih Ktb. No. 2907; Prof. Tancî Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlâh. Fak. Der. C. II, S. I-II, s. 3-12.

⁴⁴ Bk. el-Beyâdî, İşârâtu'l-Merâm, s. 21-23.

ber», «er-Risâle», «el-Fıkhu'l-Ebsat», «el-Âlim ve'l-Mute'allim» ve «el-Vasıyye» gibi itikadla ilgili esasları da içine alan eserlerini hocalarından rivâyet etti.⁴⁵ Aslında bunlar, herhangi bir delile dayanmadan Ehl-i Sünnet'in inancını açıklayan eserlerdi.⁴⁶ Fakat daha sonraları Mâturîdî, bu eserlerin ihtivâ ettiği, inançla ilgili esasları, mücerred akîde esasları olmaktan çıkararak, bunları eserlerinde aklî ve naklî delillerle de perçinlemek suretiyle bir ilim, başka bir deyimle «K e l â m İ l m i» haline soktu. Bu da haklı olarak kendisine, Ebû Hanîfe mezhebinin ilk mütekellimi ve Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın da ilk reisi unvânının verilmesine sebep oldu.⁴⁷ Daha sonraları Mâturîdî'nin mezhebine bu isim verildiği gibi, Mâverâünnehir'deki Ebû Hanîfe mezhebine bağlı kelâmcılara da «M â t u r î d i y y e» denmeğe başladı. Bunun tabii bir sonucu olarak da, Ebû Hanîfe lâfzı, sadece onun fikhî mezhebinde ihtisas yapanlara verilen bir ad olarak kaldı.

Mâturîdî, zamanında büyük ün yapmış, birçok bilginler yetiştirmiştir. Bunlar arasında meselâ, el-Hakîm es-Semerkindî lâkabıyla bilinen Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl (Ölm. H. 340/M. 951), Ebû Muhammed Abdulkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî (Ölm. H. 390/M. 999), Ebû'l-Leys el-Buhârî ve Ebû'l-Hasan Alî b. Saîd er-Rustuğfanî gibi, zamanlarında ilim ve takvâ yönünden ün yapmış ve imam derecesine ulaşmış büyük bilginler vardır.⁴⁸ Mâturîdî okuluna bağlı olarak daha sonra gelen nesiller, imamlarının mezhebinin geniş ölçüde incelemişler, anlaşılmayan noktaları açıklığa kavuşturmuşlar ve bunu yaparlarken de çoğu zaman Mâturîdî'nin fikirlerini olduğu gibi kabul etmişler ve bazan da fikir ayrılığına düştükleri noktalar olmuştur. Bu çalışmalar, Mâverâünnehir'de Mâturîdî Mezhebinin yayılmasına ve bu bölgede yaşayan

45 Bk. Anılan eser, Zâhidu'l-Kevseri'nin Önsözü, s. 6 ve 2. 23; el Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Nâşirin Önsözü, s. 4 m.

46 Mısır'da Ehl-i Sünnet'in imamı olan Ebû Ca'fer Ahmed et-Tahâvî (Ölm. H. 321/M. 933) de, «Beyânu's-Sunne ve'l-Cemâ'a» (H. 1344 yılında Haleb'de basılmıştır) adlı küçük eserini, aynı üslûpla yazdığı gibi, el-Eş'arî de «el-İbâne 'an-Usûli'd-Diyâne» adlı eserinde aynı metodu takip etmiştir.

47 Bk. Taşköprülü Zâde, Miftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde, C. II, s. 21, Haydarâbâd 1329; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Nâşirin Önsözü, s. 5 m.

48 Bk. el-Laknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; el-Kureşî, el-Cevâhir, C. I, s. 363, C. II, s. 310; Prof. Tancî, Abû Mansûr al-Mâturidî, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, S. I-II, s. 7, 10; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Nâşirin Önsözü, s. 5 m.

bütün Müslümanların itikadda mezhebi hâline gelmesine geniş ölçüde yardımcı olmuştur.⁴⁹

c — *E s e r l e r i* :

Hayatını ilme ve Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa vakfeden Mâturîdî, her türlü dinî bilgilerde ne derece büyük bir otorite olduğuna delâlet eden ve bu sahalarda benzerine rastlanmayacak ölçüde değerli eserler vermiştir. Fakat maalesef bunların bir kısmı, çeşitli sebeplerle günümüze kadar intikal edememiş, intikal edenler de, son zamanlara kadar neşredilme imkânına kavuşamamıştır. Burada memnuniyetle kaydetmek gerekir ki, bu büyük eksiklik ve ihmal geç de olsa anlaşılmış ve Mâturîdî'nin «*K i t â b u ' t - T e v h î d*» adlı büyük eseri, Dr. Fethullah Huleyf tarafından uzunca bir giriş eklenmek suretiyle 1970 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Kezâ aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle hasımlarının görüşlerini ve delillerini çürütmesi yönünden eşine rastlanması hemen hemen imkânsız olan «*Te'vîlât-u'l-Kur'ân*» adlı büyük tefsîri de Dr. İbrâhîm 'Avazayn ve es-Seyyid' Avazayn tarafından «*Te'vîlât-u Ehli's-Sunne*» adıyla neşredilmeğe başlanmış ve Birinci cildi 1391/1971 yılında Kahire'de bastırılmıştır. Ne var ki, elimizdeki nüshadan da anlaşıldığı gibi, bu eser neşredilirken sadece üç yazma nüshasına dayanmakla yetinilmiş, İstanbul Kütüphanelerindeki müteaddit nüshalarıyla karşılaştırmak bir yana, Semerkandî'nin bu esere yaptığı büyük şerhine dahî gereği gibi bakılmak ve istifade edilmek lüzumu hissedilmemiştir. Bunun için nâşirler bu eseri neşrederken gerek ilmî, gerekse teknik yönden birtakım hatâlara düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Temennimiz, müteakip ciltlerde bu hususların göz önüne alınması veya bu eserin daha ehliyetli bilim adamları tarafından yeniden neşredilmesi ve gereken değer ve önem verilmiş olarak en kısa zamanda okuyucuların istifadesine sunulmasıdır.

Bu tefsirde, başka bir deyimle, «*Te'vîlât-u Ehli's-Sunne*» veya «*Te'*

⁴⁹ Mâturîdî mezhebinin en büyük yardımcılarından birinin Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (Ölm. 508/M. 1114) olduğunda şüphe yoktur. O, Mâturîdîliği savunmada, Eş'arîliği savunan Kâdî Ebû Bekr el-Bâkîllânî (Ölm. H. 403) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî (Ölm. H. 505/M. 1111)'nin durumundadır. Onun «*Tabsîrat'ul-Edille*» adlı yazma eseri, «*Kitâbu't-Tevhîd*» den sonra, Mâturîdî mezhebi mensuplarının dayanabileceği en büyük bir eserdir. Bununla beraber bu kıymetli kitap, maalesef bugüne kadar neşredilememiştir. Temennimiz en kısa zamanda bu görevin yerine getirilmesidir.

vilâtu'l-Mâturîdiyye fi-Beyâni Usûli Ehli's-Sunne ve Usûli't-Tevhîd de Mâturîdî, âyetlerin mânalarını açıklarken gayet sâde ve herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir üslûp ve ifade kullanmakta, bu arada gereksiz tafsilâta kaçmadan, âyetlerin ihtivâ ettiği dinî ve itikâdî konuları Ehl-i Sünnet açısından ele almakta ve lüzumlu gördüğü takdirde, bu meseleler hakkındaki diğer emzhep ve fırkaların görüşlerini zikrederek, bunlara aklî ve naklî delillere dayanan susturucu cevaplar vermektedir. «*Keşfu'z-Zunûn*» yazarına göre, şimdiye kadar bu tefsir ayarında veya bunun seviyesine yaklaşabilecek bir kitap yazılmamıştır.⁵⁰ Buna rağmen târihçiler, müfessirlerin hayatlarından ve eserlerinden bahseden Tabakât kitaplarında, bu büyük eserin müellifi Mâturîdî'den ve eserinden bahsetmeyi âdeta lüzumsuz görmüşlerdir.⁵¹

Mâturîdî'nin ikinci büyük eseri, *Kitâbu't-Tevhîd*'dir. Bu eserin yazma tek nüshası, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde Add. 3651 numara altında muhafaza edilmektedir. Bu nüsha bütün dünyada tek olup, başka kütüphanelerde benzerine rastlamak mümkün değildir. Bu eser, her sayfası 21 satırı ihtivâ eden, orta boyda 206 varakadan meydana gelmektedir. H. 1150 yıllarında istinsah edilmiştir. Kitap, Mâturîdî'nin İslâm akîdesi ile ilgili, başka bir deyimle Kelâmî görüşlerini ihtivâ etmesi yönünden çok kıymetli olup, Ehl-i Sünnet akîdesi savunucularının elden düşürmemesi gereken emsalsiz bir kaynak eser mahiyetindedir. Daha önce de söylediğimiz gibi, Mısırlı Dr. Fethullah Huleyf bu büyük eseri neşretmek suretiyle ilim dünyasına, özellikle bu alanda çalışan araştırmacılara büyük bir hizmette bulunmuştur.

Mâturîdî, hayatının büyük bir kısmını, Mu'tezile'nin prensiplerini ve onların görüşlerini çürütmeye hasretmiş ve bu uğurda büyük bir mücâdeleye girişmiştir. Kendi çağdaşı ve Mu'tezile'ye göre yeryüzünün imamı sayılan el-Kâ'bî'yi⁵² adım adım takip etmiş ve onun görüşleri-

50 Bk. Hacı Halife, Mustafa Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kutub ve'l-Fünûn*, C. I, s. 335-336, İstanbul 1360/1941.

51 Bk. el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 6-7.

52 el-Kâ'bî el-Mu'tezili namıyla bilinen bu şahsın tam adı, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî'dir. K â' b i y y e fırkasının kurucusudur. Ölüm tarihi hakkında ihtilâf vardır. Hicrî 309, veya 317, yahut da 319 yılında öldüğü söylenir. Görüşleri için bak: el-Bağdâdî, Ebû Mansûr, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 108-110, İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 23; el-Kureşî *el-Cevâhir*, C. I, s. 271; Prof. Tancî, *Abû Mansûr al-Mâturîdî*, İlah. Fak. Der. C. IV, Sayı, I-II, s. 8.

ni çürütmeye çalışmıştır. Kâ'bî'nin itizalî prensiplerini ve görüşlerini ihtiva eden eserlerine reddiye olarak «*Reddu Evâli'l-Edille lî'l-Kâbî*», «*Reddu Tehzîbî'l-Cedel lî'l-Kâbî*» ve «*Reddu Va'dî'l-Fussâk lî'l-K'bi*» adlı eserlerini yazmıştır. Ayrıca Mu'tezile'nin genel prensiplerine ve görüşlerine karşı bir reddiye olarak «*Beyânu Vehmî'l-Mu'tezile*»sini yazdığı gibi, onların beş ana prensibine⁵³ karşı da «*Reddu'l-Usûli'l-Hamse l-Ebî Omer el-Bâhili*»⁵⁴ adlı kitabı yazmıştır.

Kezâ, Karmatîlere⁵⁵ ve Râfızîlere⁵⁶ reddiye olarak da «*er-Reddu alâ-Usûli'l-Karamita*» ve «*Reddu Kitâbi'l-Îmâme li Ba'zi'r-Revâfıza*» adlı iki eseri telif etmiştir.

Mâturîdî, Usûl'ü Fıkıh'da da kıymetli eserler vermiştir. Bunlar arasında «*Me'hazu's-Şerâ'i*» ve «*Kitâbu'l-Cedel*» adlı eserleri çok meşhurdur. «*Kitâbu'l-Makâlât fî'l-Kelâm*» adlı kitabı ise, «*Kitâbu't-Tevhîd*»den sonra Kelâm ilminde yazılmış en değerli eserlerden biridir. Brockelmann,⁵⁷ «*Makâlât*»ın Köprülü Kütüphanesi'nde 856 numara al-

⁵³ Mu'tezile'nin beş prensibi şunlardır: 1 — e t - T e v h î d, 2 — e l - A d l, 3 — e l - V a ' d v e ' l - V a i d, 4 — e l - M e n z i l e b e y n ' l - M e n z i l e t e y n, 5 — e l - E m r u b i ' l - M a ' r ü f v e ' n - N e h - y u a n i ' l - M u n k e r. Tafsîlât için bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 68-70; eş-Şehrestânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 44 vd. Kahire 1381/1961; J. Windrow Sweetman, *Islam and Christian Theology*, Part. I, Volum. 2, s. 21, London 1947; Hannâ'l-Fâhûrî ve Halil el-Cerr, *Târihu'l-Felsefetü'l-Arabiyye*, s. 145 vd. Beyrut 1957; M. Ebû Zahra, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, C. I, s. 149 vd. Kahire (tarihsiz); Zuhdî Hasan Câ'rullah, el-Mutezile, s. 60 vd. Kahire 1366/1947; Dr. Alber Nasrî Nâder, *Felsefetu'l-Mutezile*, C. I, s. 99 vd. Kahire 1950; Prof. Dr. Neşet Çağatay-Prof. Dr. İ. Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Târihi*, C. I, s. 92-95; Dr. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 67-73.

⁵⁴ Bu şahsın tam adı, Ebû Ömer Muhammed b. Omer b. Saîd el-Bâhili el-Basrî'dir. Mu'tezile'nin Basra kolunun mütekellimidir. Bk. Prof. Tancî, *anılan makale*, s. 9; el-Laknevi, el-Fevâid, s. 195

⁵⁵ Karmatiler, Bâtıniyye'nin bir kolunu teşkil etmektedir. Tafsîlât için bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 169-173; es-Sam'ânî, el-Ensâb, s. 448; Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî, *Keşfu Esrârî'l-Bâtıniyye ve Ahbâru'l-Karamita*, Kahire 1357/1939.

⁵⁶ Bunlar Şia'nın bir koludur. Bk. el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, C. I, s. 65, Kahire 1369/1950; er-Râzî, Fahrüddin, *İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn*, s. 52, Kahire 1356.

⁵⁷ Bk. C. Brockelmann, *Gal. I*, 195 ve *Suppl. I*, 346; *Suppl. I*, 364.

tında bir nüshasının bulunduğunu söylemekte ise de, bunun Mâturîdî'ye ait olduğu doğru değildir.⁵⁸

Bunlardan başka Mâturîdî'ye isnâd edilen daha birçok eser vardır ki, bunların doğruluk derecesi hakkında ihtilâf vardır. Dolayısıyla bunları kesin olarak Mâturîdî'nin yazdığını söylemek mümkün değildir. Bu cümleden olarak meselâ Neseî, Mâturîdî'nin «*Mulhidu's-Şerâ'i*» adlı bir eserinin varlığından bahsetmektedir⁵⁹ ki, belli başlı kaynak eserler, Mâturîdî'nin eserleri arasında bu kitaptan bahsetmemişlerdir. Kezâ Mâturîdî'ye isnâd edilen ve Kayseri'de Râşid Efendi Kütüphanesi'nde 497/53 numara altında bulunan «*Kitâmu Tefsîri'l-Esmâ' ve's-Sıfat*» adlı eser de, Mâturîdî'nin olmayıp, gerçekte 'Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin eseridir.⁶⁰

Fâtih Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi kısmında 2155 numaralı mecmûa içinde bulunan ve Mâturîdî'ye isnâd edilen «*Kitâbu't-Tevhîd*» adlı küçük risâle ile «*Risâletun fi'l-Akâid*» adlı eser, Türkiye'de hususî ellerde bulunan iki nüshasına istinâden Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan tarafından Türkçe tercümeleriyle birlikte yayınlanmıştır. Fakat bu her iki eserin de, Mâturîdî'nin eserleri arasında zikredilmemesi sebebiyle, ona ait olduğu keyfiyetini şüpheyile karşılamak lâzımdır. Esâsen merhum Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan da bu eserleri neşrederken bu konudaki şüphelerini belirtmiş ve bununla beraber bu eserlerin gerek muhtevâları, gerekse üslûpları bakımından Mâturîdî'ye ait olmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu ileri sürmüştür.⁶¹

Ayrıca, H. 1321 yılında Haydarâbâd'da basılmış olan «*Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*» ile «*Şerhu'l-İbâne*» adlı eserler, her nekad Mâturîdî'ye is-

⁵⁸ Bk. D. B. Macdonald, Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, S. 405; Prof. Tancî, Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 8.

⁵⁹ Bk. .en-Neseî, Tabssıratu'l-Edille, Var. 51 a, Süleymâniye Ktb. Fatih Bl. No 2907.

⁶⁰ Bk. Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan, «Kitâb-u Tefsîr-il Esmâ-i Ve's-Sıfât» Hakkında, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. I, s. 104 vdd., İstanbul 1952; D. B. Macdonald, Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, s. 405.

⁶¹ Bk. Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan, İslâm Akâidine Dair Eski Metinler, I, Ebû Mansûr Mâturîdî'nin İki Eseri: Tevhîd Kitabı ve Akâid Risâlesi «Kitâb at-Tavhîd» ve «Risâlatun fi'l-Akâid») ve bak. Nâşirin Önsözü, s. VII-VIII, İlâhiyat Fak. Yay. No. V, İstanbul 1953.

nâd edilmekte ise de, elimizdeki kaynak eserlerde bu görüşün doğruluğunu teyid edecek bir kayda rastlamak mümkün olamamaktadır.⁶²

Mâturîdî'nin andığımız birkaç büyük eserinin dışında kalan diğer eserlerinin tümü, maalesef günümüze kadar intikal edememiş ve gerek mes'ul kişilerin, gerekse ilim adamlarının ihmalleri yüzünden kaybolmağa mahkûm olmuştur.

III — Mâturîdî ve Eş'arî Mezheplerinin Özellikleri :

Daha önce, hayatı boyunca İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin mezhebini ve onun koymuş olduğu esasları sistemleştirmeye, onun yolunda yürümek suretiyle Ehl-i Sünnet akîdesine yeni bir yön vermeğe ve bu akîdeyi de tüm Hanefî mezhebi mensuplarının akîdesi haline getirmeye çalışmış ve bunu da başarmış, en önemlisi Ehl-i Sünnet akîdesi üzere doğmuş ve bu akîdeyle dünyâyı terketmiş olan Mâturîdî'nin, bizzat kendi taraftarları ve Hanefî Tabakât kitapları yazarlarınca büyük bir ihmale uğramasına rağmen, hayatının büyük bir kısmını, başka bir deyimle 40 yılını itizâli prensiplere inanmış olarak geçirmiş ve daha sonra bu prensipleri terkederek Şâfiî mezhebine göre Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa başlamış olan Eş'arî'nin hayatından ve görüşlerinden aynı yazarların, özellikle Şâfiî Tabakât kitapları müelliflerinin nasıl geniş bir şekilde bahsettiklerini zikretmiş ve bunun muhtemel sebepleri üzerinde durmuştuk.

Bununla beraber, adı geçen Tabakât kitaplarının inkâr edemedikleri veya ittifak etmek zorunda kaldıkları bir husus, Ehl-i Sünnet mezhebinin iki reisi bulunduğu, bunlardan birisinin Hanefî mezhebinden

⁶² Mâturîdî'nin eserlerinden bahseden kaynaklar için bak: en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 89, Kılıç Ali Paşa Ktb. No. 506 M; Süleymâniye Ktb. Fâtih Bl. Var. 51 a, vdd; Var. 152 b; Serez Ktb. No. 1395; Prof. Tancî, Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 8-9; ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 5; İbn Kutlubuğa; Tâcu't-Terâcim, s. 59; el-Bağdâdî, İsmâîl Paşa, Hediye'tu'l-Ârifin, C. II, s. 36-37; el-Kefevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; et-Temîmî, et-Tabakâtu's-Seniyye, Var. 491, Süleymâniye Ktb. Ayasofya Blm. No. 3295; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, Nâşirin Önsözü, s. 6m-7m; H. A. R. Gibb ve J. H. Kramers, Shorter Encyclopedia of İslâm, s. 362-363; D. B. MacDonald, Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, s. 405; Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İ. Agâh Çubuğu, İslâm Mezhepleri Târîhi, I, s. 185; M. Ebû Zahra, el-Mezâhibu'l-İslâmiyye, s. 287 vdd; el-Kureşî, el-Cevâhiru'l-Mudîa, C. II, s. 130; Eyyub Ali, A History of Muslim Philosophy, C. I, s. 261; ve bu konuda anılan diğer eserler.

Mâturîdî, diğerinin ise Şâfiî mezhebinden el-Eş'arî (Ölm. H. 324/M. 935 H. 330/M. 941) olduğudur. Bu konuda Taşköprülü Zâde «*Miftâhu's-Saâde*» adlı eserinde aynen şöyle demektedir : «Bil ki, Kelâm ilminde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâât'ın iki reisi vardır : Bunlardan biri Hanefî, diğeri ise Şâfiî'dir. Hanefî olan İmâmu'l-Hudâ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî'dir. Şâfiî olan diğeri ise, İmâmu'l-Mütekellimîn ve Resullerin Efendisi Hz. Muhammed'in Sünneti'nin müdâfii, dînin ve Müslümanların akîdesinin savunucusu ve muhâfızı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî el-Basrîdir.»⁶³

ez-Zebîdî' ise, «Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâât'tan murad, Eş'arîlik ile Mâturîdîlik'tir»⁶⁴ demektedir ve ancak zannedildiği gibi, Mâturîdî'nin, Ehl-i Sünnet mezhebini ve prensiplerini ilk defa ortaya attığı ileri sürülen el-Eş'arî'nin etbaından olmayıp gerçekte onun, Eş'arî'den önce ilk defa Ehl-i Sünnet mezhebini tesis eden İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve ashâbının kurdukları Hanefî mezhebinin bir açıklayıcısı ve tamamlayıcısı olduğunu ve bu itibarla da Mâturîdî'nin, Ehl-i Sünnet akîdesini yeni şekliyle ilk sistemleştiren kimse olması gerektiğini, el-Beyâdî'nin «İşârâtu'l-Merâm» adlı eserindeki ifadesine dayanarak söylemektedir.⁶⁵

Taftazânî'nin «*Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*» adlı eserinin hâşiyesinde ise, el-Mevlâ Muslihiddîn Mustafa el-Kestellî, Horasan, Irak, Şam ve diğer birçok ülkede Ebû'l-Hâsan el-Eş'arî'nin kurduğu Eş'arîliği Ehl-i Sünnet akîdesini temsil ettiğini, buna mukabil Mâverünnehir ve dolaylarında da öğrenim silsilesi Ebû Hanîfe'ye kadar dayanan Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin kurduğu Mâturîdîliği hâkim bulunduğu ve Ehl-i Sünnet mezhebini temsil ettiğini zikretmekte⁶⁶ ve böylece de yukarıdaki görüşü desteklemiş olmaktadır.

Aralarındaki bazı cüz'î ihtilâflar bir yana, Ehl-i Sünnet mezhebini temsil eden bu iki büyük imâm, genel olarak esasa taallûk eden konu-

⁶³ Bk. Taşköprülü Zâde, *Miftâhu's-Saâde* ve *Misbâhu's-Siyâde*, C. II, s. 21 vdd. Haydarâbâd 1329.

⁶⁴ Bk. ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâde*, C. II, s. 6.

⁶⁵ Bk. ez-Zebîdî, anılan eser, C. II, s. 5; el-Beyâdî, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 23.

⁶⁶ Bk. et-Taftazânî, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 17, Kahire 1326; Kezâ bk. ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâde*, C. II, s. 6; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 7 m, vdd.

larda, özellikle mücâdele metodu ve prensipleri yönünden birbirleriyle uyuşmuşlardır ki, bu da, ne ifrat ne de tefrit prensibine uygun olarak, meselelere, çeşitli zıt fikirlerin ve aşırı uçların görüşlerinin aksine, mutedil ve orta bir zâviyeden bakmak suretiyle, bunların en iyi bir şekilde halledilebileceğine inanmış olmalarından ileri gelmiştir.

İşte bu metod birliğinin bir sonucu olarak, gerek Mâturîdî, gerekse Eş'arî, genel olarak muhafazakârlarla akılcılar arasında orta bir yolu takip ettikleri gibi, özellikle Hâşeviyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi aşırı giden fırkalarla, akılcıların mümessili olarak görünen Mu'tezile arasında ve Cebriyye fırkası ile de G u l â t u ' r - R â f ı d a arasında aynı metod ve yolu izlemişlerdir. Bu iki büyük imamın, aşırı uçtaki fırkalar arasında böyle orta ve mutedil bir yolu seçmeleri, onları, biraz önce de söylediğimiz gibi, metod birliğine ve dolayısıyla de mezheb birliğine götürmüştür. Bu da tabiatıyla, Kelâm ilminin en çok ihtilâfa sebep olan Allah'ın sıfatlarının isbâtı, ezeli Kelâm'ı, görülmesinin cevâzı, kulların filleri, büyük günah işleyenlerin durumu, Peygamber'in şefaati, Allah'ın arşı istivâsı ve benzeri konularda birleşmelerine ve fikir birliği etmelerine sebep olmuştur.

Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, bazı bilginler, Mâturîdîliğin, Eş'arîlik ile Mu'tezile arasında kalan bir sistem olduğunu,⁶⁷ Mâturîdîliğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın bulunduğunu ve bu mezhebin Eş'arî mezhebi ile ancak esasa taallûk etmeyen pek az tâlî meselelerde uyuştuğunu⁶⁸ ileri sürmüşlerdir ki, bu görüşlerin doğruluğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira yukarıda andığımız ve iki mezhep sâhibinin de genel olarak üzerinde ittifak ettiğini söylediğimiz meselelerin,⁶⁹ esasa ilişkin meseleler olmadığını söylemek gerçeğe aykırıdır. Meselâ çeşitli fırkalar arasında en çok ihtilâf ve tartışma konusu olan Allah'ın sıfatları meselesidir. Hattâ Kelâm ilmi bilginleri dahî,

⁶⁷ Bu görüşü, Şeyh Muhammed Zâhidü'l-Kevserî ileri sürmüş ve Muhammed Ebû Zahra ile Dr. Eyyûb Ali de aynı görüşü benimsemişlerdir. Bk. İbn Asâkir, Tebyînu Kezib'il-Mufterî, Kevserî'nin Mukaddimesi, s. 19; M. Ebû Zahra, Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, s. 212 vdd. Kahire (trz.); Dr. Eyyûb Ali, el-'Akidetü'l-Matârîdiyye, s. 283.

⁶⁸ Bu görüşü ileri sürenler için bk. Dr. Mahmûd Kâsım, Menâhîcu'l-Edille fi-'Akâidi'l-Mille li-İbn Rusd, Dr. Kâsım'ın Mukaddimesi, s. 18, 122, 123, Kahire 1964; Ebû Zahra, Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, C. I, s. 212, 213, Kahire.

⁶⁹ Bu meselelerde iki mezhebin nasıl uyuştuklarını anlamak için bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf'in Mukaddimesi, s. 10-17.

bu ilme «İ l m u ' t - T e v h î d v e ' s - S ı f â t» adını vermişler ve konularını açık bir şekilde belirtmişlerdir.⁷⁰ Allah'ın sıfatları konusu, zamanla siyâsî bir çehreye dahî bürünmüş ve «M i h n e» devrinde İmâm Ahmed b. Hanbel (Ölm. H. 241/M. 855)'in Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmemesi yüzünden imti-hâna çekildiği ve çeşitli işkencelere mâruz bırakıldığı görülmüştür.⁷¹ Allah'ın sıfatları konusuna, önemine binaen, özellikle «İ l m - i K e - l â m» adı bile verenler olmuştur.⁷² Böyle bir meselenin, esasa taallûk etmediğini ileri sürmek nasıl mümkün olur? Bunun gibi, Ehl-i Sünnet akîdesini temsil eden bu iki büyük imâmın ittifak ettikleri, rü'yet, 'arş, kulun kesbi v.s. gibi konularda da aynı şeyleri söylemek mümkündür.

el-Beyâdî de, «İşârâtü'l-Merâm» adlı eserinde Ehli Sünnet akîdesini temsil edenlerin, esasta birleştiklerine ve sâdece bazı fer'î meselelerde birbirlerinden ayrıldıklarına işâret ettikten sonra, onların ancak, kesb, rü'yet, bütün varlıkların Allah'a isnâd edilmesi, Allah'ın zâtının aynı veya gayrı olup olmadığı v.s. gibi esasla ilgili konularda diğer fırkalardan geniş ölçüde ayrıldıklarını zikretmektedir.⁷³

Bu konuyu bitirmeden önce Mâturîdiyye ile Eş'ariyye'nin genel olarak ittifak ettikleri esaslarla, ihtilâfa düştükleri fer'î meselelere, burada kısaca da olsa değinmeği, yukarıdaki görüşleri teyid etmesi yönünden yararlı görmekteyiz.

Ehl-i Sünnet genel olarak Allah'ın zâtıyla ilgili sıfatların isbâtı konusunda ittifak etmişlerdir. Onlara göre zâtî sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim, kadîm mânalar olup, bunlar ne zâtının aynıdır, ne de gay-

⁷⁰ en-Nesefî, Omer, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 6, Kahire 1879.

⁷¹ Bk. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Kitâbu'l-ilel ve Ma'rifeti'r-Ricâl, Doç. Dr. Talât Koçyigit'in Önsözü, C. I, s. 8, Ankara 1963; ez-Zehebî, el-Hâfız Şemseddin, Duvelu'l-İslâm, C. I, s. 102, Haydarâbâd 1337; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac, Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, s. 315, 317, 400, Kahire 1349; Ahmed Emin, Duhâ'l-İslâm, C. III, s. 178 vdd, Kahire 1357-1368; Zuhdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 169 vdd., Kahire 1366/1947; Dr. Kemal Işık Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 61.

⁷² Bk. eş-Şehrestânî, Abdulkerim, Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 32, Bağdad (tarihsiz).

⁷³ Bk. el-Beyâdî, İşârâtü'l-Merâm, s. 52; el Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 18-19 m.

rıdır. Buna göre, Allah âlimdir, demek, O'nun bir ilmi olması veya bir ilimle bilmesi demektir. Bu ilim ise, kadîm bir mâna olup, O'nun zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş bir sıfattır. Bu ise ne zâtının aynıdır, ne de gayrıdır. Allah'ın kudret, irâde, hayat, kelâm, görme ve işitme sıfatları da aynen bunun gibidir. Gerek Mâturîdîler, gerekse Eşarîler, bütün Ehl-i Sünnet esasa ilişkin bu yedi sıfat konusunda ittifak etmişlerdir.⁷⁴ Bununla beraber, Allah'a bekâ ve tekvîn gibi, başka sıfatlar isnâd etmek hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Onlara göre Allah, Bâkîdir; fakat bekâ'nın mânâsı nedir? Acaba O, bekâ ile Bâkî olup, bu da O'nun zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş bir sıfat mıdır? veya Allah, bekâ ile olmayıp Kendi zâtıyla mı Bâkîdir? Başka bir deyimle, acaba bekâ veya zâtın varlıkta devamı, zâtın varlığına eklenmiş bir mâna mıdır? Yoksa bu, ikinci bir zamanda zâtın varlığının aynı mıdır?

Ehl-i Sünnet mezhebini meydana getiren Mâturîdiyye ile Eş'ariyye'nin ihtilâf ettikleri konular işte bu gibi fer'î meselelerdir. Eş'arî'ye göre, bekâ, Allah'ın zâtına eklenmiş olan bir sıfattır. İlim ve hayat gibi diğer mâna sıfatları da bunun gibidir. Mâturîdîler ise, bekâ'nın bâkî olan Zât'a eklenmiş bir sıfat olmasını kabul etmemişlerdir.⁷⁵

Mâturîdî'ye göre «Tekvîn» sıfatı Allah'ın zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş kadîm bir sıfattır. Eş'arîler ise, bu görüşün karşısına çıkmışlar ve tekvîn sıfatının itibarî ve hâdis bir sıfat olduğunu ileri sürmüşler ve bunun da fiillerin meydana gelmesiyle meydana gelen, teceddüd eden ve hâdis olan fiilî sıfatlardan biri olduğunu söylemişlerdir. Mâturîdî'ye göre tekvîn (yaratma) sıfatı, mükevven (yaradılmış) ile aynı değildir. Zira tekvîn, Allah'ın sıfatı olduğu halde, mükevven yaradılmıştır. Tekvîn sonradan olma değil, mükevven sonradan değildir. Eş'arîlere göre ise, tekvîn, mükevven'in yani yapılan şeyin kendisidir. Başka bir deyimle fiil fâilin değil, mef'ûlün sıfatıdır. Mâturîdî ise bu görüşü kabul etmemiş ve yaratmanın yaradılanın değil, Yaradan'ın sıfatı olduğunu söylemiştir.⁷⁶ Mâturîdî'ye göre, tekvîn, mümkün varlıklara taallûk eden ve onların yoktan var olmasını sağlayan bir sıfattır. Kudret sıfatı, mümkün varlıklara, mümkün olmaları itibariyle taallûk etmekte ise de, onların yoktan var olmalarında müessir değil-

⁷⁴ Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 19 m.

⁷⁵ Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 19, 20 m.

⁷⁶ Bk. Prof. Dr. Neşet Çagatay - Prof. Dr. İ. Ağâ Çubukçu, İslâm Mezhepleri Târîhi, C. I, s. 185.

dir. Çünkü bu, tekvîn sıfatının görevidir. Eş'arîlere göre ise, mümkün varlıkların yoktan var olmalarını sağlayan ve bunda birinci derecede müessir olan sıfat kudret sıfatı olup, tekvîn sıfatı değildir. İşte bu anlayış farkından dolayı tekvîn sıfatı, Mâturîdîlere göre kadîm, Eş'arîlere göre hâdis olmuştur.⁷⁷

Görüldüğü gibi tekvîn sıfatı, dolayısıyla fiilî sıfatlar konusundaki bu ihtilâfların tümü, esasla ilgili olmayıp, fer'î meselelerle ilgili bir takım ihtilâflardan ibarettir ki, bunların hiçbirisi Ehl-i Sünnet inancını zedeliyecek bir nitelikte değildir.

Ehl-i Sünnet, kelâm sıfatının Allah'ın zâtıyla kâim kadîm bir sıfat olduğu, ancak nefsî kelâm'ın kadîm ve bu nefsî kelâma delâlet eden harf ve seslerin hâdis olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bundan sonra, bu nefsî kelâm'ın duyulup duyulmayacağı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Eş'arî'ye göre, kelâm-ı nefsî'nin duyulması câizdir. Eş'arîler bu görüşlerini bir takım aklî ve naklî delillerle isbatlamaya çalışmışlardır. Aklî delil olarak, Allah'ın görülmesinin câiz olması konusunda dayandıkları delili ileri sürmüşler ve Allah'ın varlığı, görülmesinin câiz olmasının bir sebebi olduğuna göre, kelâm-ı nefsî'nin varlığı da duyulmasının imkânının bir illeti, sebebidir, demişlerdir.⁷⁸ Naklî delil olarak da «Allah Mûsâ ile konuştu.»⁷⁹ «Mûsâ tâyin ettiğimiz müddet için gelip Rabbi onunla konuşunca, Mûsâ : 'Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım' dedi.»⁸⁰ «Ey Muhammed! Müşriklerden biri sana sığınırsa, onu, Allah'ın kelâmını duyuncaya (dinleyinceye) kadar kabul et.»⁸¹ âyetlerini göstermişlerdir.

Mâturîdî ve taraftarları, bu âyetlerin Hz. Mûsâ'nın, Allah'ın ezeli kelâmını duyduğuna bir delil olamayacağını ileri sürmüşler ve ancak onun Allah'ın ezeli kelâmına delâlet eden bir şeyi duymuş olabileceğini söylemişlerdir.⁸² Bunun için de «Allah'ın kelâmını duyuncaya kadar»

77 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 20 m .vdd; İzmirli İsmâil Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, C. II, s. 121, vdd. İstanbul 1340-1343.

78 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Mukaddimesi, s. 21; Şeyhzâde, Abdurrahîm b. Ali, Kitâbu Nazmî'l-Ferâid ve Cem'i'l-Fevâid, s. 16, Kahire 1317.

79 Nisâ Sûresi, âyet: 164.

80 A'râf Sûresi, âyet: 143.

81 Tevbe Sûresi, âyet: 6.

82 Bk. Omer en-Nesefî, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 85; Şeyhzâde, Nazmu'l-Ferâid ve Cemu'l-Fevâid, s. 16.

âyetini, Allah'ın kelâmına delâlet eden bir şeyi duyuncaya kadar, şeklinde tefsîr etmişlerdir.

Allah'ın keyfiyeti olmadan, görülmesinin mümkün olduğu hususunda ittifak etmişler, fakat bunun akılla mı, veya naklî delil ile mi bilineceği konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Şu kadar var ki, Allah'ın görüleceğini bildiren âyetler hakkında aralarında tam bir ittifaka varmışlar ve Mu'tezile'nin Allah'ın görülemeyeceğine dair ileri sürdüğü âyetleri te'vîl ve tefsîr etmek suretiyle kendi görüşlerinin doğruluğunu isbatlamaya çalışmışlardır.⁸³

Mu'tezile'ye göre, Allah'ın ahirette gözle görülmesi imkânsızdır. Çünkü onlara göre Allah, cisimlere benzemez. Gözle görünen şeyler cisimlerdir. Allah'ın gözle görüleceğini söylemek, O'nun cisimler gibi, görülebilecek bir varlık olduğunu kabul etmek demektir. Bu ise, Allah hakkında muhaldir. Mu'tezile, bu düşüncelerine mesned olarak, Allah'ın görüleceğine dair Ehl-i Sünnet'in dayandığı naklî delillere dayanmış ve onları kendi görüşlerine uygun olarak te'vîl etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre «O'nu gözler idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder»⁸⁴, «Allah bir insanla ancak vahy suretiyle veya perde arkasından konuşur...»⁸⁵ âyetleri ve özellikle Hz. Mûsâ ile ilgili âyete cevap olarak inen «Len terânî - Beni aslâ göremezsın»⁸⁶ âyeti Allah'ın ebediyyen görülemeyeceğine delâlet eden kesin nasslardır.

Ehl-i Sünnet ise, Mu'tezile'nin bu görüşünü reddetmiş ve aksine, bu âyetlerin Allah'ın görüleceğinin bir delili olduğunu ileri sürmüştür. Zira onlara göre, «O'nu gözler idrak edemez» âyeti, görmeyi değil, idraki nefyettirmektedir. Çünkü bunda bir ihata mânası vardır. Allah ise, her türlü ihata ve sınırlamalardan münezzehdir.⁸⁷

83 Tafsîlât için bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, yazma, Var. 37 a, vdd.; Dr. Huleyf neşri, s. 23 m. ve 77-85; el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl, Kitâbu'l-İbâne 'an-Usûli'd-Diyâne, s. 9-10, Kahire (trç.); el-Eş'arî, Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ-Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida', s. 34, Beyrut 1953; Omer en-Nesefî, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 96-97.

84 En'âm Sûresi, âyet: 103.

85 Şûrâ Sûresi, âyet: 51.

86 A'râf Sûresi, âyet: 143.

87 Bk. Fahreddin Muhammed b. Omer er-Râzi, el-Erbain fi Usûli'd-Dîn, s. 213, Haydarâbâd 1353; el Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 77.

Hız. Mûsâ'nın «*Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım*»⁸⁸ sö-
züne karşılık, Allah'ın «*Beni aslâ göremezsin*» demesi, O'nun sâdece bu
dünyâda görülemeyeceği anlamını taşıyıp, âhirette görüleceği hakika-
tini nefyetmez. Zira Hız. Mûsâ gibi bir peygamberin, rü'yet'in muhal ol-
duğunu bildiği halde, onu Allah'dan istemesi imkânsızdır.⁸⁹ Bundan
başka «*Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rabblerini görecekler*»⁹⁰ âyeti
de Allah'ın gözle görüleceğine kesin bir delildir. Dolayısıyla «*O'nu göz-
ler idrak edemez*» ve «*Beni aslâ göremezsin*» âyetlerinin hükmü, sâde-
ce bu dünyâ içindir. Aksi takdirde Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri arasın-
da tenâkuzun bulunması gerekir ki, bu imkânsızdır. Binaenaleyh Allah,
bu dünyâda değil, fakat âhirette mutlaka görülecektir.⁹¹

Görüldüğü gibi Ehl-i Sünnet, gerek Mâturîdîler, gerekse Es'arîler
olsun, Allah'ın görülmesini ispatlamak için bu âyetlerin tefsiri konu-
sunda ihtilâfa düşmemişlerdir. Fakat aralarında ihtilâf ettikleri nok-
ta, bu rü'yetin aklen câiz olup olmadığı keyfiyetidir. Mâturîdî, rü'yetin
naklî delillerle sâbit ve vâcib olmakla, bu konuda herhangi bir tefsire
veya aklî delile istinad etmenin doğru olmayacağını, zira aklî delilin
bu konuyu isbat etmeye yeterli bulunmadığını söylerken, Es'arî Al-
lah'ın görülmesinin mümkün olduğunu aklî delillerle de ispat edilebi-
leceğini ileri sürmüştür.

Es'arî'nin bu konuyla ilgili meşhur bir aklî delili vardır ki, ke-
lâmcılar buna «*varlık delili*» adını vermişlerdir. Bu delili şu
şekilde özetlemek mümkündür: «Allah'ın gözle görülmesinin mümkün
olması, O'nun varlığından doğan bir hakikattir. Yüce Allah var oldu-
ğuna göre, görülmesi de elbette mümkündür. Gözle görülen varlıklar,

⁸⁸ A'râf Sûresi, âyet: 143.

⁸⁹ Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 23 m., 77-85; es-Sâbunî, Nureddin Ahmed
b. Mahmûd, Kitâbu'l-Bidâye min el-Kifâye fî'l-Hidâye fî Usûl'id-Dîn, Dr. Fet-
hullah Huleyf neşri, s. 74, Mısır 1969; er-Râzî, el-Erbâin, s. 200-201.

⁹⁰ Kıyâmet Sûresi, âyet: 22-23.

⁹¹ Bu konular için bakınız: eş-Ehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 45, Kahi-
re 1381/1961 ve Matba'atu'l-Ezher baskısı; el Es'arî, el-Luma', s. 61-68, Mısır
1955; Albert Nasri Nâder, Felsefetu'l-Mu'tezile, s. 112 vdd, İskenderiye 1950;
Zuhdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 79-83; el-Gazzâlî, el-İktisâd fî'l-İtikâd,
Haz. Prof. Dr. İ. Ağâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hâşim Atay, s. 60 vdd, Anka-
ra 1962 ve aynı eserin Dr. Kemal Işık tarafından Türkçe terc. «İslâm'da Orta
Yol», s. 45 vd, Ankara 1971; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî
Görüşleri, s. 73-75.

ancak fiilen var olduklarından dolayı görülebilirler. Bunun delili, bizim cevher ve araz gibi, hakikatleri değişen çeşitli şeyleri görmemizin mümkün olmasıdır. Burada, görmeyi sağlayanın, değişkenlik olması imkânsızdır. Zira bu takdirde, bu hükmün iki ayrı sebebinin bulunması gerekir ki, aklın bunu kabul etmesi düşünülemez. O halde, gördüğümüz çeşitli hakikatler arasında müşterek bir vasfın bulunması zorunludur ki, aslında görmemizi sağlayan da işte budur. Yapılan araştırma ve tecrübelerden anlaşıldığına göre, cevher ve arazlarda olduğu gibi, çeşitli varlıklar arasında ancak vücûd ve hudûs yönünden bir müştereklik vardır. Bununla beraber sâdece hudûs'ün, görmenin gerçek bir illeti, sebebi olması mümkün değildir. Çünkü hudûs, yokluktan sonra meydana gelen bir varlıktır. Bu yokluk ise, onda herhangi bir tesir icrâ etmemiştir. Buna göre geriye sâdece vücûd, varlık kalmaktadır. Vücûd ise, görülenle görülmeyen varlıklar arasında müşterektir. Binaenaleyh Allah'ın varlığı, O'nun görülmesinin gerçek bir sebebidir. Sebep, illet var olduğuna göre, hüküm de var demektir ki, bu da, Allah'ın görülmesinin câiz ve mümkün olmasıdır.»⁹²

Fahreddîn Râzî'nin dışında kalan bütün Eş'arîler, bu delili kabul etmişler ve Allah'ın görüleceğini bununla ispatlamağa çalışmışlardır. Râzî ise, Mâturîdî'nin bu konudaki görüşünü benimsemiş ve Allah'ın görülmesinin naklî delillerle sâbit olmasına rağmen, bunun akli delillerle ispat edilemeyeceğini ileri sürmüştür.⁹³ Fahreddîn Râzî, bu konuda Eş'arî ve taraftarlarından ayrılıp, Mâturîdî'nin görüşünü benimsediği gibi, Mâturîdî'nin taraftarları da imamlarının görüşlerini kabul etmişler ve Eş'arî ve taraftarlarının adı geçen delilini kullanmak suretiyle, Allah'ın gözle görülmesinin akli delillerle de isbat edilebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁴

Görüldüğü gibi, Ehl-i Sünnet mezhebini meydana getiren bu iki

⁹² Bk. el-Eş'arî, el-Luma', s. 32; eş-Şehrestânî, Kitâbu Nihâyeti'l-Fikdâm fi 'İlmî'l-Kelâm, Alfred Guillaume neşri, s. 357, London 1934; er-Râzî, el-Erbain, s. 191; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, Dr. Huleyf neşri, Mukaddime, s. 24, 25, 39-40.

⁹³ Bk. er-Râzî, el-Erbain, s. 198.

⁹⁴ Örnek için bakınız: en-Nesefî, Ebû'l-Muîn, Tabsıratu'l-Edille, «Allah'ın görülmesi (rü'yet)'nin akli delillerle ispatı» bahsi, Süleymâniye-Fâtih Ktb. No: 2907, Lâleli, 2162, Kılıç Ali Paşa, 506 m ve 517, Serez 1395; en-Nesefî, Omer, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 94; es-Sâbunî, Kitâbu'l-Bidâye, s. 77 vdd.; el-Pezdevî, Ali b. Muhammed, Usûl, Keşfu'l-Esrâr, kenarında, C. I, s. 59, İstanbul 1308-1310/1890-1892.

büyük okul arasındaki ihtilâf esasa ilişkin olmayıp, sâdece teferruatla, başka bir deyimle yan meselelerle ilgili ihtilâflardır.⁹⁵ Yine görüldüğü gibi, bu tür ihtilâflar sâdece iki mezhep arasında kalmayıp, kendi aralarında dahî vukû bulmuştur. Bu da, sözü geçen ihtilâfların ciddî ve kesin olmadıklarını bize göstermektedir. Binaenaleyh, bu gibi fer'î ihtilâfları bir senet kabul ederek, Mâturîdîliğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın olduğunu ileri sürmek, gerçekte uzaktan veya yakından ilgisi bulunmayan bir iddiadan başka birşey değildir.

Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Eş'arîlerle Mâturîdîler arasındaki bu tür ihtilâfların kırka kadar vadığını söyleyen bazı bilginle vardır.⁹⁶ Binaenaleyh, bu konuyu bitirmeden önce, bunların en önemlilerini özet olarak burada zikretmek, her iki okulun aralarında ihtilâfa düştükleri konuların mahiyetini belirtmesi bakımından yararlı olacaktır :

1 — *Cüz'î irâde* : Eş'arîlere göre, cüz'î irâdeyi yaratan Allah'dır. Mâturîdîler ise, cüz'î irâdeyi Allah'ın yaratmadığını söylerler.

2 — *Kesb* : Eş'arîlere göre kesb, kulun gücünün makdûra iktirandır. Mâturîdîlere göre ise kesb, kulun bir şeye azm ve niyet etmesiyle o şeyin hâsıl olmasıdır.

3 — *Husun ve kubuh* : Eş'arîlere göre husun ve kubuh, başka bir deyimle bir şeyin iyi veya kötü olduğunun akıl ile bilinmesi mümkün değildir. Bunları ancak Allah'ın emirleri ve nehiyleri ile bilmemiz mümkündür. Eğer Allah bir şeyin yapılmasını emretti ise, o şey iyidir. Yapılmasını nehyetti ise, o şey kötüdür. Mâturîdîlere göre ise, husun ve kubuh'un akıl ile bilinmesi mümkündür. Emir ve nehiy, bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bildirir. İyi olan şey Allah tarafından emredilmiş, kötü olan şey de yasaklanmıştır.

4 — *Allah'ı bilme* : Eş'arîlere göre Allah'ı bilmek şer'an vâcibdir. Mâturîdîler ise, Allah'ı tanımanın aklen vâcib olduğunu ileri sürmüşlerdir.

⁹⁵ Bu fer'î ihtilâflar konusu için bakınız: Ebû Azba, *er-Ravdatu'l-Behiyye fimâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturidiyye*, Haydarâbâd 1322; İbn Asâkir, *Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, Tebyînu Kezibi'l-Mufteri fimâ Nusibe ilâ'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'ari*, Zâhidu'l-Kevseri Mukaddimesi, s. 19, Dimaşk 1347; el-Beyâdi, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 53-56; Şeyh Zâde, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*.

⁹⁶ Şeyh Zâde, Abdurrahim b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, Mısır 1317.

5 — *Tekvîn* : Eş'arîlere göre tekvîn, hakikî bir sıfat olmayıp, itibârî bir sıfattır. Mâturîdîler ise bunun, kudret ve irâde gibi hakikî bir sıfat olduğunu söylerler.

6 — *Nübüvvet* : Eş'arîlere göre nübüvvet için erkek olmak şart değildir. Kadın da nebî olabilir. Buna göre, Meryem, Âsiye, Sâre, Havva, Hâcer ve Hz. Mûsâ'nın annesi de nebîdirler. Mâturîdîler ise, bu görüşü kabul etmiyorlar. Onlara göre nübüvvetin şartlarından birisi de erkek olmaktır. Kadınların nebî olması câiz değildir.

7 — *Kur'ân* : Eş'arîlere göre Kur'an'ın bazısı, bazısından büyüktür. Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve Kur'an'ın bazısının, bazısından büyük olamayacağını söylerler.

8 — *Teklîf-i Mâ Lâyutâk* : Allah'ın, insanın gücünün dışında kalan bir şeyin yapılmasını emretmesi ve kullarını bununla mükellef kılması Eş'arîlere göre câizdir. Mâturîdîlere göre ise, böyle bir teklif câiz değildir.

9 — *Sebeb ve Hikmet* : Eş'arîlere göre Allah'ın fiilleri bir hikmet ile muâllel olmadığı gibi, bir sebebe de bağlı değildir. Çünkü Allah, yaptıklarından sorumlu değildir. Sorumlu olan ancak kullardır. Mâturîdîler ise, Allah'ın fiillerinin bir hikmet ile mâllel olduğunu ve bunların bir sebebe dayandığını ıeri sürerler. Zira onlara göre Allah, abesten münezzehtir. O'nun fiilleri hikmeti icâbı meydana gelir. Çünkü Allah, her şeyi bilen ve hakîm olandır.

10 — *Kelâm-ı Nefsî* : Eş'arîlere göre, kelâm-ı nefsi'nin işitilmesi câizdir. Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve kelâm-ı nefsi'nin duyulamayacağını söylerler.

11 — *Ezelde ma'dûm'a hitâb* : Eş'arîlere göre, ma'dûma hitâb-ı İlâhînin taallûk etmesi câizdir. Buna göre Allah, ezelde Mükellim'dir. Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve ma'dûma ezelde İlâhî hitâbın taallûk etmediğini ve dolayısıyla Allah'ın ezelde Mükellim olmadığını ileri sürerler.

12 — *İbâdetin yerine getirilmesi* : Eş'arîlere göre Müslüman olmayanlar da ibâdet etmekle mükellef olup, bunu ifâ etmeyenler ayrıca cezâ göreceklidir. Mâturîdîler ise, Müslüman olmayanların ibâdetle mükellef bulunmadıkları ve bunu terkettikleri için de ayrıca cezâ görmeyecekleri görüşündedirler.

13 — *İrtidâd* : Eş'arîlere göre mürted, yani dîninden dönen, yeni-

den imân ederse, âmelleri de avdet etmiş olur. Mâturîdîlere göre, mürted yeniden imâna dönse de âmelleri avdet etmez.

14 — *Tevbe-i ye's* : Ye's halinde yapılan tevbe, Eş'arîlere göre makbul değildir. Mâturîdîler ise, bunun makbul olduğu inancındadırlar.⁹⁷

Ehl-i Sünnet mezhebini teşkil eden Eş'arîlik ile Mâturîdîlik arasındaki başlıca ihtilâflar işte bunlardır. Bunlar daha önce de söylediğimiz gibi esasla değil, teferruatla, yan meselelere ilişkin ihtilâflardır. Esas olan da, Ehl-i Sünnet'in fer'î meselelerde ihtilâf etmeleri değil, prensip ve esaslarda birleşmeleridir.

IV — Mâturîdî ve Sapık Fırkalar :

Mâturîdî, eserlerinde, sapık cereyanların çeşitli fikirlerini zikretmiş ve özellikle yaratıcıyı nûr ile zulmet olmak üzere iki esas olarak telâkkî eden ve bu ikisinin de aynı derecede ebedî olduğunu ileri süren Seneviyye⁹⁸ ile müşrikler hakkında nâzil olan «*Hayat, ancak bu dünyâdaki hayatımızdır. Yaşar ve ölürüz; bizi ancak zaman (ed-Dehr) helâk eder, derler*»⁹⁹ âyetine atfen, Allah'ın varlığını ve dünyânın Allah tarafından ve O'nun lûtf ve keremiyle yaratıldığını inkâr etmekle kalmayarak, ayrıca dinî hükümlerin tamamını reddeden ve zaman ile maddenin ebediliğini ileri sürerek, dünyadaki olayların ancak tabîat kanunlarına uymak suretiyle meydana geldiğini söyleyen Dehriye'nin¹⁰⁰ görüşlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve özellikle *Kitâbu't-Tevhîd* adlı ünlü eserinde sırası geldikçe, bunlara gereken cevapları vermiştir.

Burada hemen şu gerçeği belirtmemiz gerekir ki, *Kitâbu't-Tevhîd*, adı geçen ve benzeri sapık düşünce ve cereyanları içine alan ve bunla-

97 Bk. M. Ebû Zahra, el-Mezâhibu'l-İslâmiyye, s. 292-309; el-Beyâdi, İşârâtü'l-Merâm, s. 35-56; Şeyh Zâde, Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid; Ebû Azba, er-Ravdatu'l-Behiyye; İbn Asâkir, Tebyînu Kezibi'l-Mufteri; Zâhidu'l-Kevseri Mukaddimesi, s. 19; İzmirli İsmâil Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, C. I, s. 113-115; Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, İslâm Mezhepleri Târîhi, C. I, s. 187-189; Dr. Hamûde Gurâbe, el-Eş'arî, s. 187-196, Kahire.

98 Tafsîlât için bk. R. Strothmann, Seneviyye, İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 495-498, İstanbul 1965.

99 Câsiye Sûresi, âyet: 24.

100 Tafsîlât için bk. I. Goldziher, Dehriye, İslâm Ansiklopedisi, C. III, s. 512-513, İstanbul 1963; H. A. Gibb - J. Kramers, Shorter Encyclopaedia of Islam, s. 67-68.

rın gereği gibi çürütülmesine çalışan en değerli ve en eski bir eser veya vesika mahiyetini taşımaktadır. Meselâ. bu eser, bu tür konuları içine alan el-Kâdî Abdu'l-Cebbâr (Ölm. H. 415/M. 1024)'ın *Kitâbu'l-Muğnî*'sinden ve eş-Şehrestânî (Ölm. H. 548/M. 1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inden eski olduğu gibi, H. 379/M. 987 yılında ölen İbnu'n-Nedim'in *el-Fihrist*'inden de eskidir.¹⁰¹ Bu demektir ki, bu gibi konuları böylesine geniş bir şekilde ele alan ilk ciddî eser *Kitâbu't-Tevhîd*'dir. Bütün bunlara rağmen Mâturîdî'nin bu gibi fırkaların görüşlerini çürütmede ne derece etkili veya bu konudaki yardımının hangi ölçüde olduğunun tam olarak tahkîk ve tesbit edilmesi güçtür. Zira daha önce, eserlerinin ekserisi kaybolan, özellikle ilk şeyhlerinin eserlerinin izine rastlanmayan Mu'tezile'nin de bu konularda önemli bir rol oynadıklarını ve meşhur münâzaralarında bu gibi İslâm dışı sapık fırkalara karşı da gereken önemi verdiklerini görüyoruz.¹⁰² Buna bir örnek olarak meselâ, Mâturîdî'den sonra gelen ve Mu'tezilî olan el-Kâdî Abdulcebbâr'ın *Kitâbu'l-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* adlı meşhur eserinin,¹⁰³ İslâm dışında kalan fırkalara ayrılan ve Mu'tezile'nin genel olarak bunlar hakkındaki görüşlerini içine alan bölümü incelendiği zaman, bu eser ile Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'i arasında büyük bir benzerliğin bulunduğu görülecektir.

Meselâ el-Kâdî Abdulcebbâr, «*el-Muğnî*»de Maniheistler'den bahsederken açık bir şekilde, H. 247/M. 861 yılında ölen Ebû İsâ el-Varrak'a ve onun Seneviyye fırkası hakkında yazdığı şeylere dayanmakta¹⁰⁴ ve Mâturîdî de bu konuda aynı şeyi yapmaktadır. Bu da gösteriyor ki, gerek el-Varrak, gerekse Mâturîdî bu fırkalar hakkındaki bilgilerini aynı kaynaktan almışlardır. Bunun en belirgin delili, Mâturîdî'nin, el-Verrak'ı *Kitâbu't-Tevhîd*'inde birçok yerde zikretmiş ve onun bu fırkalar hakkındaki görüşlerine yer vermiş olmasıdır.¹⁰⁵

Bunun gibi, gerek el-Kâdî Abdulcebbâr, gerekse Mâturîdî, Seneviyye ve onu meydana getiren fırkaların görüşlerinden bahsederler-

¹⁰¹ Bk. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Dr. Huleyf Muk. s. 47.

¹⁰² Bk. İbnu'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel*, s. 25-27.

¹⁰³ Bu eser, Dr. Tâ-ha Huseyn ve Dr. İbrahim Mezkûr yönetiminde «*el-Muesesetu'l-Mısriyye el-Âmme li't-Te'lf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr*» tarafından neşredilmektedir.

¹⁰⁴ Bk., el-Kâdî, Abdulcebbâr *Kitâbu'l-Muğnî*, C.V, s. 10-11.

¹⁰⁵ Bk. el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 186, 187, 191; Dr. Huleyf, Muk. s. 47-48.

ken, aralarında büyük bir ittifakın ve görüş birliğinin varlığını müşâhade etmekteyiz. Meselâ el-Kâdî Abdulcebbâr'ın *Kitâbu'l-Muğnî*'de Manihelistelere tahsis ettiği bir bölümde özet olarak şöyle dediğini görmekteyiz : «Onlara göre Nûr ve Zulmet'in her biri beş kısmıdan meydana gelmektedir. Bunlar da, siyah, beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil'dir. Bunlardan Nûr âleminde beyaz olan hayra, Zulmet âleminde siyah olan şerre delâlet etmektedir. Bunlar için ayrıca beş duygu vardır. Bunlardan Nûr'un bünyesinde olanlar hayır, Zulmet'te olanlar şerdir...»¹⁰⁶

Aynı konuyla ilgili olarak Mâturîdî de onların şöyle dediklerini zikrediyor : «Nûr ve Zulmet'in her birinin kırmızı, beyaz, sarı, siyah ve yeşil olmak üzere ayrı ayrı beş türü vardır. Bu türlerden Nûr'un cevherinden olanlar hayır, Zulmet'in cevherinden olanlar ise şerdir. Ayrıca Nûr ve Zulmet'in her biri için de beş duygu vardır... Bunlardan Nûr'un cevherinin idrakini sağlayan hayır, Zulmet'in cevherini idrak eden ise şerdir...»¹⁰⁷

Diğer taraftan el-Kâdî Abdulcebbâr ile Mâturîdî arasındaki ittifak, sâdece Ebû İsâ el-Varrak'a dayanmağa ve bu gibi İslâmî olmayan fırkalar hakkındaki görüş ve rivâyetlerinin açıklanmasına inhisar etmekle kalmamış, bunun ötesinde onların iddialarının reddi ve görüşlerinin feshadı hususunda da ittifak etmişlerdir.¹⁰⁸ Her iki eserde de bunun birçok örneklerini görmemiz mümkündür. el-Kâdî Abdulcebbâr'dan daha önce gelmesine rağmen, Mâturîdî'nin, Seneviyye ve benzeri fırkaların fikirlerini tartışma konusu yapan ve bunları reddeden ilk insan olarak kabul edilmesi konusunda doğru bir fikre varmak herne kadar güç gibi görünüyorsa da, aslında, o asırda İslâm âleminde yaygın olan¹⁰⁹ ve özellikle Müslümanların yakından ilgilenmeleri ve tartışma konusu yapmaları sonucu Kelâm ilminin de gelişmesine yol açan¹¹⁰ bu tür din ve

¹⁰⁶ Bk. *Kitâbu'l-Muğnî*, C.V, s. 11.

¹⁰⁷ Bk. el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 157.

¹⁰⁸ Karşılaştırmak için bakınız: el-Kâdî Abdulcebbâr, *Kitâbu'l-Muğnî*, C.V, s. 43-44; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 158; Dr. Huleyf, *Mukaddimesi*, s. 49.

¹⁰⁹ Bk. İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 472, 473; Abdurrahman Bedevî, *Târîhu'l-İlhâd fi'l-İslâm*, s. 23 vdd., Kahire 1945.

¹¹⁰ Bk. Bedevî, *anılan eser*, s. 23; Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, s. 54-60.

mezheplerin görüşlerine geniş bir yer veren elimizdeki en eski metnin, Kitâbu't-Tevhîd olduğunda şüphe yoktur.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz : İslâm âlemine bu gibi fikir ve cereyanların sızması ve Müslümanların, fethettikleri ülkelerde bu çeşit düşünce ve mezheplerle karşılaşması, onların tevhîd dîni olan İslâmiyeti ve Yaratıcı'nın birliğini, eşi ve benzeri bulunmadığını hararetle savunmalarından ve bu hususlarda haklı olarak aslâ bir tâvize yanasmamalarından ileri gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

İ M Â N

I — İmânla İlgili Genel Hükümler :

Mâturîdî'nin imân hakkındaki görüşlerine geçmeden önce bu deyinmin gerek lügât, gerekse ıstılâh yönünden neyi ifade ettiğinin açıklanmasını gerekli bulmaktayız.

a — İmânın Târifi ve Dereceleri :

İmânın, kökü itibariyle esas mânası, kalbin huzura ve sükûna kavuşması, herhangi bir korku karşısında kendisini emniyette hissetmesidir. Ayrıca, korkusuz kılmak anlamına geldiği gibi, doğrulamak, bir şeyin doğruluğunu söylemek ve kabul etmek veya bir şeye ya da birisine inanıp güvenmek anlamına da gelir.¹¹¹ İmânın Türkçe anlamı olan inanmak kelimesinde de aynı mânaları sezmek mümkündür. İnsanın bir şeye inanmak kelimesinde de aynı mânaları sezmek mümkündür. İnsanın bir şeye inanması, genel olarak iki şekilde olur :

1 — Zihnî bir şeye bağlanması, bir hüküm vermesi için herhangi bir tenkide, tahlile veya delile dayanmaksızın o şeye kendi kendine, kendiliğinden inanması suretiyle ortaya çıkan inanç.

¹¹¹ Tafsîlât için bak : Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin el-Fadl er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fi-Gâribi'l-Kur'ân*, s. 24, Mısır 1324; Ebû'l-Fadl Cemâleddin Muhammed b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XIII, s. 21, Beyrut 1955; Ebû'l-Huseyin Ahmed b. Fârız b. Zekerîyyâ, *Mu'cemu Makâyısı'l-Luğa*, C. I, s. 133, Mısır 1366; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, C. IV, s. 548, İstanbul 1304-1305; Mahmûd b. Omer ez-Zemâhşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, C. I, s. 10, Bulak 1882; Doç. Dr. Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre İmân Esasları*, s. 2, Ankara 1961; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *el-Sihâh*, C. V, s. 2071, Mısır 1956; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 248, İstanbul 1928; D. B. Macdonald *İmân Maddesi*, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/2, s. 984, İstanbul 1951.

2 — Bir düşüncenin veya aklî muhakemenin sonucu olarak doğan inanç ki, buna « t e e m m ü l l î i n a n ç » adını vermemiz mümkündür. Bu tür inançta birtakım aklî delillere, tenkid, tahlil ve nazariyelere dayanmak zorunluluğu vardır.¹¹² İşte bu inanç vasıtasıyla zihin, belirli bir hükme varır ve o hükme tüm benliğiyle bağlanmış olur. Bu safhada aklın büyük önemi de ortaya çıkmış olur. Zira akıl, açık ve seçik olan bir gerçeği kabul ve tasdik etmek zorunluluğundadır. Şu kadar var ki, tüm gerçekleri kavrayabilecek bir nitelikte olmayan mahdud insan zihninde, isbat edilememekle beraber, tasdik olunan bazı gerçeklerin de varlığını görmek mümkündür. Böyle bir durumda « i r â d e »ye de büyük bir görev düşmektedir ki, bu da müteredit kalan aklı uyarması, belirli sebeplerle onu hükmetmeye ve görevini yapmaya sevketmesidir. Görüldüğü gibi, bir şeye inanma veya imân etmede kısmen de olsa, irâdenin de önemli bir payı vardır.¹¹³

İslâm dîninin büyük bir önem verdiği ve hemen hemen tüm sorumluluğu kendisine yüklediği bu irade payını İslâm bilginleri de hesaba katmışlar ve aklın, hattâ ilmin zorunlu kıldığı tasdik'in imân olabilmesi için iradenin payına dikkati çekmek suretiyle, ona iz'an ile beraber xtasdik» adını vermişlerdir.¹¹⁴

Bazılarına göre imânın, başka bir deyimle inanmanın bilmede olduğu gibi birçok dereceleri vardır. Meselâ, halkın ilkel bilgisiyle birtakım sınıflamalara ve açıklamalara dayanan ilmî bilgi ve ayrıntılı, parçalı bilgileri bir araya getirmek suretiyle bunları birleştiren, bütünleştiren felsefî bilgi arasında önemli derece farkları olduğu gibi, halkın her türlü etkilerden uzak inancı ile aklın ve zihnin bütün tecrübe ve kontrollerinin, şüphe ve tereddütlerinin bir sonucu olan ilmî inanç ve «ilimlerin bilme ve düşünce çevrelerine dayanak bulma ihtiyacı ile, içkin duyular ve kavramlar dünyasını kuşatan aşkın varlığa çevrilme zorundan doğan felsefî inanma»¹¹⁵ arasında da mühim derece farkları vardır.

112 Bk. Ebû el-Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 212, Ankara 1962; aynı eserin Dr. Kemal Işık tarafından tercümesi, «İtikadda Orta Yol», s. 158, Ankara 1971.

113 Bk. D. Dwelhouvers, Psikoloji, Mustafa Şekip Tunç tercümesi, s. 381, 382, İstanbul 1938; Doç. Dr. Hüseyin Atay, Kur'an'a göre İmân Esasları, s. 3.

114 Bk. Sa'deddin M es'ûd b. Omer et-Teftazânî, Şerhu Makâsidi't-Tâlibin fi İlmi Usûl 'Akâidi'd-Dîn, C. II, s. 259, İst. 1304.

115 Bk. Ord. Prof. Hilmi Ziyâ Ülken, Felsefeye Giriş, C. I, s. 51, Ankara 1963.

İnançla ilgili bu üç dereceyi daha belirgin bir hale koymamız için şöyle bir sıralama yapmamız mümkündür :

1 — *Halkın inancı* ki, bu tür inanç, safdil olarak kabul edilen ve birtakım öğretilerle, taklitle veya sağduyu sezgisiyle doğmuş olması mümkün olan bir inanış şeklidir. Buna bir örnek olarak, meselâ, bir kömürcünün veya basit bir işçinin inancını göstermemiz mümkündür. Bu tür bir inanca sâhip olan bir kimsenin herhangi bir tenkîde katlanması veya inancı konusunda bir tartışmaya girişmesi mümkün değildir. Onun inancının kendisine has sağlam ve sarsılmaz bir temeli vardır.

2 — *Doğmatik aklın inancı* ki, bu tür bir inancı özellikle medrese kelâmında ve skolâstik düşünce tarzında görmek mümkündür. Bu çeşit inanç, daha çok doğmatik aklın delillerine dayanmak suretiyle, kendisini sağlamlaştırmaya ve zihnin bütün gücünü tecrübeye dayanan delilin yerine koymaya çalışır.

3 — *Tenkîdci aklın inancı* ki, bu, diğerlerinden farklı olarak, inancı, zihinden ve duylardan tamamen ayırması suretiyle ortaya çıkar. Bu ince ayırış ise, inanmaya en elverişli yolu açmaya sebep olur.¹¹⁶

b — İmân ile İslâm ve İhsan Arasındaki Derece Farkları :

İstilâhî anlamda imân kelimesi şu iki önemli mânayı ifade eder:

1 — Allah'a, Resûlü'ne ve onun risâletine;

2 — Bu risâletin muhtevâsına inanıp güvenmek.

İslâmiyeti kabul eden ve böyle bir imâna sâhip olan bir kimseye « m ü ' m i n » adı verilir. Hz. Peygamber bir hadîsinde, ki buna « C i b r î l H a d î s i » de denmektedir, İ s l â m, İ m â n ve İ h s a n deyimlerinin mânalarını gayet açık bir şekilde anlatmış ve aralarındaki derece farklarını veciz bir tarzda belirtmiştir. Hadîsin târifine göre İslâm, Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna inanmak, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak, kudreti yetenlerin Beytullah'ı haccetmesidir. İmân ise, Allah'a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kaderin iyi veya kötü, tatlı veya acı Allah tarafından olduğuna inanmaktır. İhsân'a ge-

¹¹⁶ Tafsilât için bak : Hilmi Ziyâ Ülken, Felsefeye Giriş, C. II, s. 229-232, Ankara 1958.

lince, Allah'a, Kendisini görüyormuş gibi ibâdet etmektir. Zira insan, her nekadâr O'nu görmüyorsa da, Allah onu görmektedir.¹¹⁷

Bu hadîs, bize önemli bir hususu daha öğretmektedir ki, bu da inanan insanların imânca birbirlerine eşit olmadıkları keyfiyetidir. Gerçekte insanlar gerek imân, gerekse bu imânın gereği olan âmel yönünden çeşitli durumlar arz etmektedirler. Buna göre, elbetteki onların Allah katındaki dereceleri de, imânları ve âmelerine göre çeşitli olacak ve kendilerine bu dereceleriyle mütenasip birtakım isimler verilecektir. İşte bundan dolayı adı geçen hadîs, Müslümanları genel olarak üç dereceye ayırmaktadır ki, bunları burada kısaca izah etmekte yarar görmekteyiz:

1— « İ s l â m d e r e c e s i : İslâmiyetin beş şartını kabul eden her insan, bu dereceyi ihraz etmeğe hak kazanmış olur. Böyle bir kimse « m ü s l i m » veya « m ü s l ü m a n » adıyla anılır. Gerek Kur'ân-ı Kerîm'in müteaddit âyetlerinde¹¹⁸, gerekse Hz. Peygamber'in bazı hadîslerinde geçtiği gibi, İslâm, biri « ş e h â d e t », diğeri bedenî hareketlerden meydana gelen « â m e l » olmak üzere iki unsurdan teşekkül etmektedir¹¹⁹.

2 — « İ m â n » d e r e c e s i : Bu derece, insanın duygulanacak derecede sağlam ve kuvvetli bir inanca sâhip olmasıdır. Burada hemen kaydedelim ki, imân sadece kalple, başka bir deyimle ruhla ilgili bulunduğundan, onun bir dış görünüşü yoktur. Bunun için inananla inananı birbirinden ayırmak güçtür; hattâ bazı hallerde mümkün değildir. Oysa «İslâm» böyle değildir. Zira İslâm'ın bir unsuru da, birtakım bedenî hareketlerden meydana gelen ameldir. Bunun ise bir dış görünüşü vardır. Binaenaleyh, dış görünüşe dayalı bu bedenî hareketleri yerine getiren her insana «müslüman» denir. O halde imân derecesinin, İslâm derecesinden üstün olması, sâhiplerine de « m ü ' m i n » adının verilmesi, İlâhî adâletin bir gereği olarak görülmelidir.

¹¹⁷ Bk. el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, el-Câmi'u's-Sahih, C. I, s. 18, İstanbul 1315; en-Nisâburî, Ebû'l-Huseyn b. Muslim b. Haccâc, el-Câmi'u's-Sahih, C. I, s. 39, Kahire 1373/1955; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 17, 18, Ankara 1967; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille. Var. 199a, yazma, Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097.

¹¹⁸ Bakara Sûresi, âyet: 3; 'Asr, 3; Tâ-Hâ, 96; Lukmân, 2; 'Ankebût, 7.

¹¹⁹ Bk. Muslim, C.I, s. 37; Buhârî, C. I, s. 18.

3 — « İ h s â n » d e r e c e s i : Bu dereceyi ihraz eden bir kimse, artık en üstün dereceye ulaşmıştır. Bu derece sahibine « M u h s î n » adı verilir. Muhsîn, îmânını tam olarak yaşar ve Rabbini görüyormuş gibi, O'na ibadet eder. Gazzâlî bunlara «ayne'l-yakîn» ve «hakke'l-yakîn» adını verir¹²⁰.

c — *Küfür, Şekk ve Şüphe* :

İslâm dinine göre « t a s d î k » anlamına gelen îmânın karşıtı i n k â r'dır. Terim olarak ele alındığı takdirde ise, bunun « k ü f ü r » anlamını taşıdığı görülür.

Küfür, (KFR) kökünden gelmesi itibariyle, bir şeyin üstünü örtmek veya kapamak anlamına gelir. Buna göre, küfrün din açısından ifade ettiği mâna, İslâm inancına göre îmân edilmesi zorunlu olan gerçek esasların üstünü örtmek, üzerlerini kapamak suretiyle onları yokmuş gibi farzedip inkâr etmek, kabul etmemektir¹²¹.

İmân ile küfür arasında mütereddit kalma ve hiçbirine kesinlikle katılmama veya zihnî kavramlarda bir şeyi kabul etmeme ve inkâr etmeme haline de şekk ve şüphe adı verilmiştir¹²².

Buraya kadar, genel olarak, din açısından gerek îmân, gerekse îmânla yakından ilgili birtakım kavramların ifade ettiği anlamlar üzerinde durduk. Bundan sonra, bu kavramların, Mâturîdî'ye göre neyi ifade ettiklerini ve nasıl değerlendirildiklerini açıklamaya çalışacağız.

II — Maturîdî'nin İmân Anlayışı :

a — *İmân'ın Mahiyeti* :

Maturîdî'ye göre imân, dil ile ikrar, kalb ile tasdiktir. Dili ile ikrar ettiği halde kalbi ile tasdik etmeyen kimse mümin değildir. Bir mâni olmadığı halde imânını gizleyen, dili ile ikrar etmeyen kimseye

¹²⁰ Bk. el-Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika Beyne Ehli'l-İslâm ve'z-Zandaka*, s. 82, Mısır 1325/1907; el-Kavâidu'l-Aşere, s. 96, Mısır 1343; İbn Haldûn, *Şifâu's-Sâil li-Tehzibi'l-Mesâil*, M. Tâvit et-Tancı neşri, s. nz., İstanbul 1958; Doç. Dr. Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İmân Esasları*, s. 3-4; Dr. Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 18.

¹²¹ Bk. *Lisân*, C.V, s. 144; *Makâyis*, C.V, s. 191.

¹²² Bk. Mustafa Çankı, *Büyük Felsefe Lûgatı*, C. III, s. 118, İstanbul 1954.

de mü'min nazariyle bakılamaz. Zira imanın bir şartı da, bunun açıklanmasıdır. Bir mazeret bulunmadığı halde, dil ile ikrarın terkedilmesi, kalbî tasdikın de bulunmadığına bir delildir. Tasdikın zıddı, tekzibdir. Tekzibin karşıtı da tasdik olduğuna göre, bunun kalb ile olması zorunludur. Dil ise, kalpteki tasdikın açıklanmasını sağlayan bir âlettir¹²³. Binaenaleyh, Kerrâmiyye fırkasının ileri sürdüğü gibi, imân kalple ilgili olmayıp sadece dil ile ikrardan ibarettir¹²⁴ demek, doğru değildir.

Ebû Hanîfe'nin de zikrettiği gibi¹²⁵, gerçek imânın ancak kalbî tasdikle olabileceği hususundaki görüşü, Mâturîdî, aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle de isbatlamağa çalışmıştır. Bunun için Kur'an-ı Kerîm'de geçen birçok âyeti naklî delil olarak gösteren ve bunları büyük bir titizlikle inceleyen Mâturîdî, meselâ, Yüce Allah'ın münâfıklar hakkındaki «*Onlar ağızlarıyla imân ettik, dediler; oysa kalpleri imân etmiş değildir*»¹²⁶ ve «*Bedevî Araplar, imân ettik dediler, de ki, imân etmediniz ama müslüman olduk, deyin; imân henüz kalbinize girmedir*»¹²⁷ sözünü, buna bir delil olarak göstermekte ve kalbî tasdik olmadan sadece dil ile yapılan ikrarın gerçek bir imân olamayacağını söylemektedir. Eğer imân, sadece dil ile ikrardan ibaret olsaydı, bunu söyleyenin doğruluğuna derhal inanmak gerekirdi. Oysa Yüce Allah şöyle buyuruyor: «*Ey imân edenler! İnanmış kadınlar hicret ederek size gelirlerse, onları imtihan edin. Allah onların imânlarına en iyi bilendir*»¹²⁸; «*Sizinle beraber olduklarına Allah'a yemin ederler, oysa on-*

¹²³ Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 186a, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktb., yazma No. 40; en-Nesefî, Ebû'l-Muîn, Tabsıratu'l-Edille, Var. 8b, Süleymaniye, Fatih Blm. yazma No. 2907; Nur-u Osmaniye Ktb. Var. 198b, No. 2097.

¹²⁴ Kerrâmiyye fırkası bu görüşüne Hz. Peygamber'in «Ben insanlarla, Allah'dan başka tanrı yoktur, deyinceye kadar savaşmakla emrolundum» hadisini delil olarak göstermiş ve imânda kalbî tasdik olmasa da, dil ile ikrarın kâfi geleceğini, ileri sürmüştür. Bk. el-Eş'arî, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, C.I.s. 205, Kahire 1950; eş-Şehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, C.I.s. 154; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 135, 212; el-Bağdâdî, Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal, Dr. A. Nasrî Nâder neşri, s. 152, Beyrut (trz); el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 4b; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 198a-b, Nur-u Osmaniye, 2097.

¹²⁵ Bk. Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-Müte'allim, Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 57 vdd. Kahire 1368.

¹²⁶ Mâide Sûresi, âyet: 41.

¹²⁷ Hucurât Sûresi, âyet: 14.

¹²⁸ Mümtehhine Sûresi, âyet: 10.

lar sizden değildir¹²⁹; «Allah sizin imânınızı en iyi bilendir»¹³⁰. Bu son âyetin de gösterdiği gibi, kalpteki imânı, ancak Allah bilir; bunu kulun bilmesi imkânsızdır. Binaenaleyh dil ile ikrar edilenle kalpteki imân arasında bir çelişkinin bulunmaması ve bunların tamamen birbirleriyle uyum halinde olması zorunludur. Kalplerinde imânın zerresi bulunmadığı halde, ben mü'minim, diyenlerin imânla bir ilgisi yoktur. «İnsanlardan, imân etmedikleri halde, Allah'a ve âhiret gününe imân ettik, diyenler vardır. Bunlar Allah'ı ve imân edenleri aldatmağa çalışırlar; oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında olmazlar»¹³¹

Gerçek mü'minlerin âhiretteki yeri, ebedî olarak Cennet'te kalmaktır. Oysa münâfıklar bu âyette de görüldüğü gibi, inanmadıkları halde, inandık demek suretiyle gûyâ Allah'ı aldatmağa çalışmışlardır. Sözleri kalplerindekine uygun olsaydı, cezalarının arttırılması yerine, onlar da hakiki mü'minler gibi ebedî olarak Cennet'te kalacak ve Allah'ın sayısız nimetlerinden faydalanacaklardı. İslâm Dininin esasları konusunda, herşeyi bilen Allah'ın kandırılabilceğini sanmak, en azından hafifliktir, Allah'ı bilmemektir. Bu ise küfür olup, gerçek imânla bağdaşamaz. Şu kadar var ki, samimi olarak tevbe edenler, günahlarından, inkârlarından dönenler, tekrar imâna dönmüş olacaktırlar. Bunların geçmiş günahlarını Allah bağışlayacaktır¹³². «De ki: İnkârcılar, inkârlarından döndükleri takdirde, geçmiş günahları bağışlanacaktır»¹³³.

Mâturîdî imân için esas olanın, kalbî tasdik olduğuna bir delil olarak da mükreh'in, başka bir deyimle dinden dönmesi için zorlanan bir kimsenin imânını göstermektedir. Böyle bir kimsenin kalbi imânla dolu ise, zorlamanın bir sonucu olarak dili ile söylediği sözün bir kıymeti yoktur. Bundan dolayı onun imânına bir zarar gelmeyecektir. Zira Yüce Allah bu konuda şöyle demektedir: «Gönlü imânla dolu olduğu halde, zor altında olanın dışında, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katından büyük bir gazab vardır, büyük azâb da onlar içindir»¹³⁴. Bu âyet-i kerîmedeki istisnâdan da anlaşılıyor ki, imânın esas yeri kalptir.

129 Tevbe Sûresi, âyet: 56.

130 Nisâ Sûresi, âyet: 25.

131 Bakara Sûresi, âyet: 8-9.

132 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 373-375; Te'vilâtü'l-Kur'ân, Var. 186 a.

133 Enfâl Sûresi, âyet: 38.

134 Nahl Sûresi, âyet: 106.

Mâturîdî'ye göre, zor altında imân eden, dili ile ikrar eden bir kimsenin, gerçekten mü'min olup olmadığını anlamak da güçtür. Zira bu kimsenin kalbine nüfûz etmek mümkün değildir. Bu, ancak herşeyden haberdar olan Yüce Allah'ın bileceği bir iştir. Şu kadar var ki, dil ile yapılan ikrara istinaden, bu kimsenin mü'min olduğuna hükmolunur ve ona, bu dış görünüşünün bir gereği olarak İslâmî hükümler uygulanır. Hz. Peygamber'in «Allah'dan başka tanrı yoktur; Muhammed O'nun elçisidir, deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu hal-ki ile söyleyenlerin canları ve malları artık benim için haramdır. Bundan sonraki hesapları ise, Allah'a kalmıştır»¹³⁵ sözü, Mâturîdî'ye göre, savaşın durdurulmasının şartını bize bildirmektedir ki, bu da k e l i m e - i ş e h â d e t ' i n getirilmesidir. Bunun ise, kalpteki imânın mahiyeti ile bir ilgisi yoktur. Zira bu şartlar altında müslüman olan bir kimsenin kalbine gerçekten imân nurunun girip girmediğini bilmek mümkün değildir.¹³⁶ Hz. Peygamber, Üsâme b. Zeyd'i bir savaşta kâfirlerden birini kelime-i şehâdet getirdikten sonra öldürdüğü için azarlamış ve ona «Allah'dan başka tanrı yoktur, dediği halde onu nasıl öldürdün?» demiştir. Buna karşılık Üsâme, korkusundan böyle söyledi, dediği zaman Hz. Peygamber ona, «Onun kalbini yararak içine mi baktın? Ben insanların kalbini yarmakla ve karnlarını deşmekle emrolunmadım» demiştir.¹³⁷

Mâturîdî, imân için kalbî tasdikin şart olduğunu, yukarıda görüldüğü gibi, naklî delillere dayanmak suretiyle açıkladıktan sonra, bunun ayrıca akılla da bilinebileceğini zikretmiş ve özet olarak şöyle demiştir: İslâm hak bir dindir. Dinlere inanmak zorunluluğu vardır. Bu ise, ancak kalp ile olur. İmânın lügât mânası tasdiktir. Tasdik de ancak kalp ile olur.¹³⁸ Kalbe yerleşen gerçek imâna hükmetmek, zorla da

¹³⁵ Bu hâdisin birçok varyantları vardır. Bk. el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, C. II, s. 109-110; Muslim, el-Câmiu's-Sahih, C. I, s. 38-39; Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Ter-cemesi, Çev: Ahmed Naım ve Prof. Kâmil Miras, C. I, s. 38-39, Üçüncü bas-kı, Ankara 1970 ve başlıca hadis kitapları.

¹³⁶ Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 377; Aynı eser, Dr. F. Huleyf Önsözü, s. 46; D. B. Macdonald, İmân Mad., İslâm Ansiklopedisi C. V/2, s. 984-985, İs-tanbul 1951.

¹³⁷ İbn Teymiyye, Takyuddin Ahmed b. Abdilhalim, Kitâbu'l-İmân, s. 85, Kahire 1325.

¹³⁸ Bk. Ebû'l-Muin en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 8 b, Fâtih No. 2907; Nur-u Osmâniye Ktb. Var. 198 a, vd. No. 2097; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 4 b, 33 b, 186 a, 339 b.

olsa, hiçbir kimsenin kudreti içinde değildir. Allah'a ve Resûlü'ne samimi olarak kalbini bağlayan bir kimsenin bundan döndürülmesi imkânsızdır. Esasen Yüce Allah da, gerçek imânın kalbî imân olduğunu bildirmiş ve buna en üstün dereceyi vermiştir. İşte kul, böyle bir imânla iyi âmellerde bulunur ve bu sayede kulun ibâdetleri, iyi âmeleri Allah katında makbûl olur. Sadece dil ile ikrar ise, bunun için yeterli değildir.¹³⁹

Bundan başka, Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde mü'minlere «*Ey imân edenler!*»¹⁴⁰ şeklinde hitâb etmiştir ki, Mâturîdî'ye göre bu da gerçek imânın ancak kalbî imân olduğunu isbatlayan diğer aklî bir delildir. Zira, bu İlâhî hitâbın vuku bulduğu anda düşünce ve araştırmanın bir sonucu olarak hakikat ve mahiyeti idrâk edilen imân, muhataplarda mevcuttur. Bunun yeri ise kalptir. Binaenaleyh, herşeyi bilen Yüce Allah'ın, dilleriyle ikrâr ettikleri halde, kalplerinde imânın zerresi dahî bulunmayan kimselere karşı bu şekilde hitâb edebileceğini düşünmek imkânsızdır. Zira böyle bir düşünce, Allah'ı, kalpte olanları bilmemekle, cehâletle itham etmektir ki, şüphesiz O, bu tür düşüncelerden münezzehtir.

Kezâ Yüce Allah'ın «*Ey imân edenler! Yapmadığımız şeyi niçin yaptığınızı söylersiniz? Yapmadığımız şeyi yaptık demeniz, Allah katında büyük azâba sebep olur*»¹⁴¹; «*Ey imân edenler! Size ne oldu ki, Allah yolunda savaşa çıkın, dediği zaman yere çöküp kaldınız.*»¹⁴²; «*Size ne oluyor da, Rabbimiz! Bizi halkı zâlim olan bu şehirden çıkar, Katından bize bir dost kıl, Katından bize bir yardımcı gönder, diyen zavallı çocuklar, erkekler ve kadınlar uğrunda ve Allah yolunda savaşmıyorsunuz*»¹⁴³ «*İmân edenlerin kalplerinin Allah'ı anması ve O'ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi...?*»¹⁴⁴ anlamındaki sözleri, Mâturîdî'ye göre imânın kalpte olduğuna delâlet eden örneklerden diğer bazılarıdır. Zira bu âyetlerde görüldüğü gibi Yüce Allah, mü'minleri yaptıkları kusurlardan, işledikleri günahlardan dolayı kınadığı, ve bunlar için kendilerine gereken câzanın verileceğini bildirdiği halde, onları bu hareketlerinden dolayı imânlarından çı-

139 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 377 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 4 b.

140 Hucurât Sûresi, âyet : 1; bu âyet Kur'ân-ı Kerîm'de 74 yerde geçmiştir.

141 Sâf Sûresi, âyet : 2-3.

142 Tevbe Sûresi, âyet : 38.

143 Nisâ Sûresi, âyet : 75

144 Hadîd Sûresi, âyet : 16

karmamış, sadece görecekları cezânın büyüklüğünden bahsetmekle yetinmiştir. Bu da gösteriyor ki, imânda kalbî tasdik esastır. Dil ile ık-
rar ise, bu tasdik'i doğrulayan ve açıklayan bir vasıttan ibarettir.¹⁴⁵

b — Büyük Günah ve İman :

Mâturîdî'ye göre zina etmek ve adam öldürmek gibi, büyük günah işlemek insanı imândan çıkarmaz. Zira Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, imân ile küfür arasında üçüncü bir menzile, üçüncü bir makam yoktur.¹⁴⁶ Çünkü Yüce Allah insanları mü'min ve kâfir olmak üzere iki kısma ayırmıştır : «*Kiminiz kâfir, kiminiz mü'min olarak sizi yaratan O'dur*»¹⁴⁷ «*De ki, gerçek Rabbinizden-dir. Dileyen imân etsin, dileyen kâfir olsun...*».¹⁴⁸ Yüce Allah kâfirlerden rahmetini esirgeyeceğini bildirirken, mü'minleri özellikle tevbeye teşvik etmiştir. «*Ey imân edenler! Saadete ermeniz için hepiniz tevbe ederek Allah'ın hükmüne dönün*».¹⁴⁹ Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi mü'minlerin işlediği günahlar, imânlarına bir zarar gelmeden tevbe ile affedilecektir. Zira küfrün mânası tekzîb'dir. Büyük günah işleyen kimse ise, o anda Allah'ı tekzîb etmeyip O'na inanmakta, rahmetini um-

145 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 378-379; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 198 b, 200 a, Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097; el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 186 a.

146 Mu'tezile'nin meşhur beş prensibinden biri de, « e l - M e n z i l e b e y - n e ' l - M e n z i l e t e y n » nazariyesidir ki, bu da iki mânevî yer arasında kalan orta bir yer demektir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse ne mü'mindir ne de kâfirdir. Böyle bir kimse fâsıktır; ölmeden önce tevbe ettiği takdirde tekrar imâna dönmüş olur. Tевbesiz ölürse ebedî olarak cehennemde kalır. Şu kadar var ki, Cehennemdeki azâb derecesi kâfirinkinden daha hafif olur. Tafsîlât için bakınız : eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-'Nihaî, C. I, s. 48; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, M. Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 68; el-Hayyât, Ebû'l-Huseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osmân, Kitâbu'l-İntisâr, Dr. Nyberg neşri, s. 164 vd., Kahire 1344/1925; en-Nesefî, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 117, Kahire 1319; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s. 297, Kahire 1370/1950; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 309 a, Lâleli Bl. yazma No. 2162; W. Montgomery Watt, Free will and Predestination in Early İslam, s. 63, London 1948; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 72; el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 34 b, 788 a, 789 b.

147 Teğâbun Sûresi, âyet : 2.

148 Kehf Sûresi, âyet : 29.

149 Nûr Sûresi, âyet : 31.

makta ve azâbından korkmaktadır.¹⁵⁰ İşlenmekte olan konu ile yakından ilgisi bulunması yönünden burada kısaca değindiğimiz bu mevzu, ileride daha tafsilâtlı bir şekilde incelenecektir.

c — *İmânda istisnâ :*

Mâturîdî'ye göre imânda istisnâ câiz değildir. Çünkü istisnâ ancak zannî ve şüphe ile karşılanan konularda mümkündür. İmânda ise, böyle bir şeyin söz konusu edilmesi mümkün değildir. Zira şekk ve şüphenin karıştığı bir imân, gerçek bir imân olmaktan çıkmış olur. Yüce Allah «*İmân edenler, ancak Allah'a ve Peygamber'ine inanmış, sonra şüpheyi düşmemiş; Allah uğrunda mallarıyla, canlarıyla cihâd etmiş olanlardır. İşte doğru sözlü olanlar, ancak onlardır*»¹⁵¹ demek suretiyle imânda şüpheyi ve istisnâyı kesin olarak yasaklamıştır. Mâturîdî, şekkcilerin bu konu ile ilgili görüşlerini şiddetle reddetmekte ve onların ileri sürdükleri gibi «*İ n ş a a l l a h*» demek suretiyle, gerçek imânın Allah'ın meşîyyeti ve dilemesine bırakılamıyacağını söylemekte ve buna delil olarak da, sihirbazların «*Biz âlemlerin Rabbine inandık*»¹⁵² deyip, «inşaallah» demelerini ve yine Kur'ân'da «*İşte onlar hakkıyla mü'mindirler*»¹⁵³ âyetinde, inşaallah mü'mindirler denilmeyip, kesin olarak «mü'mindirler» denmesini göstermektedir. Ona göre imân, bir ahiddir. Kulun Allah'a verdiği bir sözdür. İnşaallah veya Allah dilerse, sözü ise, hiç şüphesiz bu ahdin bozulmasına ve yok olmasına sebep olur. Ayrıca en iyi âmeller konusunda sorulan bir koruya karşılık Hz. Peygamber'in «*İçinde şekk ve şüphe bulunmayan bir imân, hileden uzak bir cihad ve hacc-ı mebrûrdur*»¹⁵⁴ demesi de, bu gerçeği teyid eden bir delildir.

Bununla beraber, Hz. Peygamber'in bir kabrin yanından geçerken «*Biz de sizlere iltihak edeceğiz inşaallah*» demiş olması, şüphecileri destekleyen bir delil olamaz. Zira Mâturîdî'ye göre Hz. Peygamber, buradaki inşaallah sözünü, vukuu kesin olan ölüm için değil, kabristandaki ölümlere iltihak için söylemiştir. Kezâ, Müslümanların Mescid-i Haram'a girecekleri, Allah'ın bildirmiş olmasıyla kesinlik kazanmış olduğu hal-

150 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 334; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 34 b, 89 a, 128 a, 134 a, 136 b, 162 b, 311 a, 351 b, 760 b.

151 Hucurât Sûresi, âyet : 15.

152 'A'râf Sûresi, âyet : 121.

153 Enfâl Sûresi, âyet : 74.

154 Bu hadis, Buhârî, Muslim ve Tirmizî gibi belli başlı hadis kitaplarında rivâyet edilmiştir.

de Kur'ân-ı Kerîm'de «İnşaallah oraya gireceksiniz»¹⁵⁵ denmesi, Mâturîdî'ye göre, muhakkak olacak şeyler için «inşaallah» demenin câiz olduğunu gösteren bir delil değildir. Zira bunun gerçek anlamı, inşaallah, Allah dilediği zaman veya «âminîn» kelimesi âyete dâhil olduğu için, inşaallah emniyet içinde gireceksiniz, demektir.¹⁵⁶

Mâturîdî'nin imânda istisnâ konusundaki görüşleri, ana hatlarıyla işte bunlardır. Bu da gösteriyor ki, imânda asıl olan, onun mutlak olması, bir kayda veya şarta bağlı bulunmamasıdır.

d — Bilgi ve İmân Münâsebeti :

Mâturîdî, bilgi¹⁵⁷ ve imân arasındaki münasebet üzerinde önemle durmakta ve özellikle duygu, haber ve akıl yoluyla elde edilen bilgilerin değer ölçüsünü tartışma konusu yapmakta ve gerçeğin ancak bu üç yolla bilinebileceğini söylemektedir. Ona göre eşyanın hakikatini bilmek için, bu üç kaynaktan birinden dahî müstağnî kalmamız mümkün değildir. Zira bu kaynaklardan herbiri, başka yollarla elde etmemiz imkân dahilinde bulunmayan ve ancak onun vasıtasıyla bilmemiz mümkün olan birtakım bilgileri ihtiva etmektedir.

Mâturîdî'ye göre, insanların, kendilerine acı veya hoş gelen, varlık ya da yokluklarına sebep olan şeyleri bilmeleri, ancak d u y g u vasıtasıyla mümkündür. Binaenaleyh duygusal bilgiyi inkâr etmek mümkün değildir. Bunu inkâr etmek, cehâletten ve inatçılıktan başka birşey değildir. Böyle bir kimseyle bu konuda tartışmaya girişmek bile yersiz ve gereksizdir. Zira bu kimse her an kendi nefsinde denediği ve her zaman karşı karşıya geldiği bir gerçeği inkâr etmektedir. Bunun için en uygun hal çaresi, acı ve elem duyduğunu itiraf edinceye kadar dövmek veya bir tarafını kesmek gibi büyük acı veren birtakım metodları onun üzerinde tatbik etmek, sonra da karşısına geçip, kendisi gibi, böyle bir duygunun veya o anda onun herhangi bir acı ve elem duygunu bilmiş olabileceğini inkâr etmektir. Görülecektir ki, böyle bir durum karşısın-

155 Feth Sûresi, âyet : 27.

156 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 391; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 69 b; 'Akâid Risâlesi, s. 25; D. B. Macdonald, İmân Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. V/2, s. 985, İstanbul 1951; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille Var. 201 b, vd. Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097.

157 Bilgi teorisi konusunda daha fazla bilgi için bakınız: Doç. Dr. Hüseyin Atay, Kur'an'da Bilgi Teorisi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, s. 155 vd., Ankara 1968.

da bu kimse, daha önceki inadından vaz geçmek ve dolayısıyla duygusal bilginin varlığını kabul etmek zorunda kalacaktır.¹⁵⁸

Bilgi kaynağının ikincisi *h a b e r* ' dir. Mâturîdî'ye göre haber, mütevâtir haber ve peygamberlerin haberi olmak üzere iki kısma ayrılır. Mütevâtir haberin doğru olup olmadığının anlaşılabilmesi için, gereken inceleme ve araştırmanın yapılması zorunludur. Zira haberi verenlerin, özellikle peygamberlerden rivâyet edenlerin hatâ yapmaları veya yalan söylemeleri mümkündür. Zira ellerinde, doğru olduklarını gösterecek veya mâsumiyetlerini isbatlıyacak bir delil yoktur. İşte bunu bilmek için, araştırma ve inceleme gereklidir. Zira mütevâtir haberin bir özelliği de, râvîlerinin, doğruluğu, adâleti ve yalan haber üzerinde birleşmelerinin imkânsızlığı, kesin delillerle isbatlanmış kimselerden teşekkül etmiş olmasıdır. Peygamberlerin haberine gelince, bunları doğrudan doğruya, şekk ve şüpheye düşmeksizin kabul etmek zorunludur. Zira bu tür haberlerin doğruluğu, Yüce Allah'ın âyetleriyle de te'kid edilmiştir. Binaenaleyh, Allah'ın indirdiği Kitaplardan sonra inanılması gereken haber, peygamberlerin haberidir. Bunlara inanmak insana huzur ve sükûn verir. Aksi ise, onun akla aykırı olarak koyu bir inkârcılığa, inatçılığa düşmesine ve dolayısıyla da sapıklık ve dalâlet içinde yok olmasına sebep olur.¹⁵⁹

Bilgi kaynağının üçüncüsü ise, *n a z a r*, başka bir deyimle *a k ı l* 'dır. Doğru ve gerçek bilgiyi elde edebilmek için bu kaynak zorunludur. Zira duygu ve haber kanalıyla elde edilen bilginin doğru olup olmadığı veya bunların dışında kalan diğer hususların, ya da haberin herhangi bir hatâ ve yanlışlığı ihtiva edip etmediğinin anlaşılabilmesi için başvurulabilecek yegâne kaynak akıldır. Akıl, bu gibi durumlarda, hakkı ve bâtılı ayırt edebilmek için hükmüne müracaat edilen âdil ve tarafsız bir hâkim gibidir. Ancak bunun vasıtasıyla peygamberlerin, doğruluklarına, dâvâlarının hak ve gerçek olduğuna delâlet eden mucizeleriyle, sahtekârların ve sihirbazların sihirleri ve benzeri hilelerini birbirinden ayırmak mümkün olur. Yine ancak akıl ile, Allah'ın sayısız nimetlerini, varlıkların yaratılışındaki hikmet ve gayeyi, özellikle bu yaratıkların bir mûcidi, bir yaratıcısının bulumasının zorunluluğu açısın-

158 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 7, 8; Dr. Fethullah Huleyfi'nin Mukaddimesi, s. 29.

158 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 7, 8; Dr. Fethullah Huleyfi'nin

dan, kudreti sonsuz bir Yaratıcıya, Yüce Allah'a delâlet ettiğini bilmemiz ve dolayısıyla de Kadîm Varlık'la, hâdis varlıkları birbirinden ayırmamız mümkün olur.

Mâturîdî, bilgi edinmede, aklın, düşüncenin ve araştırmanın zorunluluğunu bu şekilde belirttikten sonra, ayrıca, Hz. Peygamber'in en büyük mûcizesi olan ve insanların ve dinlerin dahî benzerini meydana getirmeyi başaramadıkları Kur'ân-ı Kerîm'de geçen «akletmez misiniz?», «düşünmez misiniz?» anlamındaki birçok âyeti buna naklî bir delil olarak göstermekte ve özellikle şu âyetleri zikretmektedir¹⁶⁰ : «Gerçeği anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada ve hem de kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin herşeye şâhid olması yetmez mi? Dikkat edin; onlar Rabblerine kavuşmaktan şüphe etmektedirler; dikkat edin; Allah şüphesiz herşeyi bilgisiyle Kuşatan'dır».¹⁶¹ «Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?».¹⁶² «Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardından gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip, onunla ölümünden sonra yeri dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre amâde duran bulutları döndürmesinde, düşünen aklını kullanan kimseler için deliller vardır».¹⁶³ «Yeryüzünde ve kendi içinde Allah'ın varlığına nice deliller vardır; görmez misiniz?».¹⁶⁴ İşte bu ve benzeri âyetler de aklın ve düşüncenin bilgi üzerindeki büyük önemini açık bir şekilde belirtmektedir. İnsanoğlu belirli bir tabiat ve akıl üzere yaratılmıştır. Bazan aklın güzel gördüğü bir şeyi, tabiatı kabul etmiyebilir veya tabiatın benimsediği birşey, akla uygun gelmiyebilir, ya da her ikisi birşey üzerinde ittifak ettikleri gibi, ihtilâf da edebilirler. Bütün bunların hakikatını bilmek ve yukarıda geçen hangi bilim dalına girdiğini anlamak, ancak akıl, nazar ve düşünce ile mümkün olur. Bu gerçeği kabul etmemek ise, inkârcılıktan ve körükörüne inatçılıktan başka birşey değildir.¹⁶⁵

Mâturîdî'nin bilgi nazariyesi ana hatlarıyla işte budur. Mâturîdî'

160 Bk. el-Mâturidî, anılan eser, s. 9.

161 Fussilet Sûresi, âyet : 53-54.

162 Gâşiye Sûresi, âyet : 17-20.

163 Bakara Sûresi, âyet : 164.

164 Zâriyât Sûresi, âyet : 20-21.

165 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 10, 11.

den önceki kelâmcılar bu konuya önem vermedikleri, hattâ eserlerinde bilgiden tek kelimeyle dahî bahsetmedikleri halde,¹⁶⁶ daha sonra gelen kelâmcılar bu konuya büyük bir önem vermişler ve eserlerinde bunu dikkate değer bir şekilde işlemişlerdir.¹⁶⁷ Bu da gösteriyor ki, sanki Mâturîdî, kendisinden sonra gelen bilginlere bu konuda önder olmuş ve onların da kelâm ilmiyle ilgili eserlerinin başında bilgiye önemli bir yer ayırmalarına ve bilgilerimizin kıymetini büyük ölçüde tartışma konusu yapmalarına sebep olmuştur.

Mâturîdî'ye göre, bazılarının ileri sürdüğü gibi, imân, kalbî bir tasdik olmayıp, sadece bilgiden, başka bir deyimle mârifetten ibârettir, demek doğru değildir.¹⁶⁸ Zira imânın dildeki anlamı, daha önce de belirtildiği gibi, tasdiktir. Küfrün anlamı ise, tekzîb, yalanlama veya birşeyin, daha doğrusu gerçeğin üstünü örtmek suretiyle ortaya çıkmasını önlemedir. Gerçekte bilginin zıddı, cehâlettir, bilgisizliktir. Bir şeyin mâhiyetini bilmek, onu tasdik anlamına gelmiyeceği gibi, bilmek de tekzîb mânasına gelmez. Binaenaleyh kalpteki imân, mârifetten başka bir şeydir.¹⁶⁹ Şu kadar var ki, mârifet, kalbî tasdik hâsıl

166 Örnek olarak karşılaştırınız: el- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl, Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ-Ehlî'z-Zeyğ ve'l-Bida', Mısır 1955.

167 Kezâ karşılaştırınız: en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, yazma Nûru Osmâniye, No. 2097; el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerif, Şerhu'l-Mevâkıf, İstanbul 1286; es-Sâbunî, Nureddin Ahmed b. Mahmûd, Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi-Usûli'd-Dîn, Dr. Fethullah Huleyf neşri, Mısır 1969; er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Omer, Muhassalu Efkârî'l-Mutekaddimin ve'l-Muteahhirin mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mutekellîmin, Kahire 1323; el-Bâkıllânî, el-Kâdi Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, Kitâbu't-Tevhîd, McCarthy neşri, Beyrut 1957 ve Kitâbu'l-İnsâf, Kahire 1950; el-Bağdâdî, Usûlu'd-Dîn, İst. 1346; el-Cuveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillâh, Kitâbu'l-İrşâd, Dr. M. Yûsuf Mûsâ ve Ali Abdulmun'im Abdilhamid neşri, Kahire 1950.

168 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 380.

169 İmânın mâhiyeti konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde özetlememiz mümkündür: İmân yalnız kalple ilgilidir; sâdece mârifettir; sâdece dil ile ikrardır; bütün dinî âmellerin tümüdür; imân irâdî olmayıp Allah'ın bir lütfü, bir mevhibesidir. Genel olarak halkın veya mukallidlerin anlayışına göre, imân dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. E b ü H â n î f e ise, bunu daha da ilmileştirerek imânın, ilmi kabul anlamına kalbin tasdikî, dil ile ikrarın bunun şartı bulunduğunu söylemektedir ki, Mâturîdî'nin de görüşü bu merkezdedir.

E ş ' a r î'ye göre imân kalp ile tasdiktir; tasdik hâsıl olmasının şartı mârifettir, bilgidir. Zihnî âmeliye, kalbin fiilinden öncedir. Buna gö-

olmasında en büyük rolü oynayan gerçek bir unsur olduğu gibi, cehâlet de bazan tekzîbin ve inkârcılığın bir sebebi olmaktadır.¹⁷⁰

Bununla ilgili olarak meselâ, bütün peygamberlere kalbimle imân ettim, demek câiz olduğu halde, onları kalbimle bildim, demek gerçek imân için yeterli değildir. Esâsen Yüce Allah'ın «*Gönlü imânla dolu olduğu halde, zor altında olanın dışında, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katından bir gazâb vardır; büyük azâb da onlar içindir*»¹⁷¹ anlamındaki sözü, buna bir delildir. Zira kalpte imân olmayıp, sadece mârifet bulunsaydı, Yüce Allah'ın böyle demesine gerek kalmazdı. Çünkü inkârın kalpteki bilgiyi yok etmesi düşünülemez. Bilinen bir şeyin, bilindikten sonra, cehâlete, bilgisizliğe

re mukallidin imânı sahih değildir. Şii'ler ve Kaderiyye ise, imânın mârifetten, yalnız zihni âmeliyeden ibaret olduğunu söylerler. Bu görüşü ilk defa ortaya atan, Cehm b. Safvân'dır. Abdullah b. Gullâb da imânın hem marifet, hem de tasdik olduğunu ileri sürmektedir ki, Mücessime ve Müşebbih'e fırkasında olanların çoğunluğu da bu görüşü savunurlar. Bunlardan Kerrâmîyye'ye göre, imân, sâdece ikrardan ibaret olup, onun tasdikle bir ilgisi yoktur.

Hâricîyye fırkası mensuplarına göre, imân ikrar, tasdik ve âmelin tümünden meydana gelir. Onlara göre, Kur'an'ın hükümleriyle âmel etmeyenler, hattâ farzlardan birini terkedener kâfirdir. Gerek Hanbelîler, gerekse Vehhâbîler bu görüşü savunurlar. Mu'tezile'nin çoğunluğu da bu fikirde olmakla beraber, âmel etmeyen veya büyük günah işleyen ne mümin ne de kâfir olduğunu, imân ile küfür arasında bir yerde (el-Menzile beyne'l-Menzileteyn) kaldığını ileri sürerler.

Selefin, fukahânın ve hadisçilerin bazıları, imânın kesbî ve mahlûk, yaratılmış olmayıp, Allah'ın irâde ve hidâyetine bağlı bulunduğunu söylerler. Bazılarına göre ise, insan tarafından olan ihtidâ kesbidir; Allah tarafından olan hidâyet ve tevfik ise, yaratılmış olmayıp vehbidir.

İmânın konusu, kesin hükümlerdir. Bunlar da Allah'la peygamberlerle ve âhiretle ilgili kesinlik ifade eden hükümlerdir. İmânın gayesi, Allah tarafından gelen emirlere bir bütün olarak uymayı, itaat etmeyi sağlamaktır. Bütün fırka mensupları bu hükümlerde birleşmişlerdir. Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, Akâid Risâlesi, Prof. Yusuf Ziya Yörükân tercümesi, mütercimnin notu, s. 22, İstanbul 1953. Bu konuda daha fazla bilgi için kelâm ve fırkalarla ilgili eserlere başvurulabilir.

170 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 380.

171 Nahl Sûresi, âyet: 106.

dönüşmesi imkânsızdır. Demek oluyor ki, imânda esas olan, kalbî tasdiktir. Bunu sağlayan da bilgidir.¹⁷²

e — *İmânın Amel ile İlgisi ve İnsan Bedenindeki Yeri :*

İmâm Şâfiî (Ölm. H. 204/M. 820)'ye göre ¹⁷³ imân, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve iyi amellerde bulunmaktır. Bu görüşe göre amel imâna dâhildir. Zira Yüce Allah'ın «*Allah, sizin imânınızı zâyî edecek değildir. Doğrusu Allah insanlara şefkat gösterir, merhamet eder*»¹⁷⁴ sözü, Allah ibâdetlerinizi boşa çıkaracak değildir, anlamını taşımaktadır ki, bu da, namaz ve benzeri ibâdetlerin imâna dâhil olduğunu göstermektedir.

İmâm Şâfiî'nin bu görüşünü Mâturidî, kabul etmemekle ve âmelin imâna dâhil edilmesinin doğru olmadığını söylemektedir. Zira ona göre Allah, «*Kim Allah'a imân eder ve iyi, yararlı iş işlerse, Allah onu, içinde temelli ve sonsuz kalınacak, altlarından ırmaklar akan Cennetlere koyar*»¹⁷⁵ demek suretiyle, imânı amelden ayırmış ve insana, amelden ayrı olarak mü'min demıştır. Ayrıca âyette «*iyi iş işleyen*» cümlesi, «*imân eden*» cümlesine atfedilmiştir. Atfedilen bir şey ise, şüphesiz atfolunandan başka bir şeydir. Binaenaleyh âyette geçen imândan maksat, kalp ile tasdiktir. Bundan başka, amelin imâna dâhil olduğu kabul edildiği takdirde, amelle ilgili hükümlerde olduğu gibi, imân esaslarında da neshin câiz olması gerekirdi. Oysa, imânla ilgili konularda, böyle

172 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 380-381; Te'vilâtu'l-Kur'an, Var. 87 b.

173 Tam adı, eş-Şâfiî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris'dir. Şâfiî mezhebinin kurucusudur. H. 150/M. 767 yılında Gazza'da doğmuş ve H. 204/M. 820 yılında 53 yaşında iken Mısır'da vefat etmiş ve Mukattam dağının eteğinde, Benû Abdilhakem mezarlığına defnolunmuştur. Hayatı, eserleri ve görüşleri için bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, Târihu Bağdâd, C. II, s. 56-73, Kahire 1931; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, C. I, s. 447, Kahire 1310; Brockelmann, GAL, I, s. 178, vd; SUPPL. I, s. 503 vd; es-Subkî, Ebû Nasr Abdulvehhâb, Tabakâtu's-Şâfiyye el-Kübrâ, C. I, s. 172-175, Kahire 1324; İbn Haldûn, el-Mukaddime, s. 500 vd., Kahire 1327; Ahmed Teymûr, Nazratun Târihiyye fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erba'a, s. 28 vd., Kahire 1344; H.A.R. Gibb - J. H. Kramers, Shorter Encyclopedia of İslam, s. 512 vd, Leiden-London 1961; W. Heffening, Şâfiî Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. XI, s. 268 vd., İstanbul 1968.

174 Bakara Sûresi, âyet: 143.

175 Talâk Sûresi, âyet: 11.

bir şeyin söz konusu edilmesi imkânsızdır. Bu da gösteriyor ki, imân ile amel ayrı ayrı şeylerdir.¹⁷⁶

Mâturîdî, imân ile âmeli, gösterdiği gerekçe ve delillere dayanarak bu şekilde açıkladıktan sonra, gerçek imânın insanın belirli bir yerinde olmayıp, bütün bedenini kapladığını söylemiştir. Ona göre imân, parçalanır veya bölünür bir nesne olmadığı için, mü'min, meselâ, belirli bir yerinin kesilmesi veya bir uzvunu kaybetmesiyle imânından da bir kısmını kaybetmiş olmaz. Bütün vücuda yayılmış olan imân, bu gibi hallerde, esas durağı olan kalbe avdet eder. Çünkü imân bir bütündür. Onun eksilip artması da söz konusu değildir. İyi işler imânın esasından olmadığı gibi, ona tesir de edemez. İmân kalbî bir tasdiktir. Onun teceddüdü, yenilenmesi, ancak küfrün terkedilmesi ânında mümkün olur. Ziyâdeleşmesi konusu da, tıpkı bunun gibidir. İnsan öldüğü zaman, imân ruhla beraber gitmediği gibi, cesette de kalmaz. O ancak, insanın imâna ehliyet kazandığı mâna ile beraber kalır ki, bu da Yüce Allah'ın kişiyi gizliiden nurlandırması veya insanın içindeki gizli mahiyeti ışıklandırmasıdır. İnsanın amelleri ise, Allah'ın sevâbına veya cezâsına ulaşır.¹⁷⁷

Mâturîdî'ye göre, ölüm döşğinde, umutsuz kalmış, ye's halinde imân eden bir kimsenin imânı makbûl değildir. Zira böyle bir kimse aslında gayba inanmış değildir.

Mâturîdî'nin bu düşüncelerinden de anlıyoruz ki, müsbet ilimler konusundaki tasdik ile, imân edilmesi gereken mevzularla ilgili tasdik, aynı değildir. Zira imân edilmesi gereken şeyler, gaybla ilgili olanlardır. Bir imânın gerçek bir imân olabilmesi için, sâhibinin daha hayatta iken, herhangi bir umutsuzluğa, ye'se kapılmadan önce, bilerek ve zorlanmaksızın imân etmiş olması gereklidir. Ölüm halinde insanın, gözü önüne âhîret ahvâli serilip, bu halleri gördükten sonra imân etmesi,

176 Bk. el-Mâturîdî, Akâid Risâlesi, Çeviren: Prof. Yusuf Ziya Yörükân, s. 22.

177 Tafsîlât için bakınız: el-Mâturîdî, Te'vilâtu Ehli-s-Sunne, Dr. İbrâhim Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, 289, 290, Kahire 1391/1971; Akâid Risâlesi, s. 24 ;D.B. Macdonald, İmân Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. V/2, s. 985, İst. 1951; H.A.R. Gibb-J. H. Kramers, Shorter Encyclopedia of İslam, s. 167; kezâ bk. A. J. Wensinck, The Muslim Creed, s. 22 vd, Cambridge 1932; I. Goldziher, el-'Akide ve's-Şer'ia fi'l-İslâm, Arapçaya Çev.: M. Yûsuf Mûsâ, A. Hasan Abdulkâdir ve A. Abdulhakk, s. 87 vd, Kahire 1959; en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille, V. 200 b, Nûruosmâniye Ktb. No. 2097.

suhûda dayanan bir imân olur ki, işte Mâturîdî'nin de kabul etmediği budur.

f — İmân ve İslâm :

İslâm bilginleri, imân ile İslâm'ın bir olup olmadığı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. İmân ile İslâm birdir, diyenler, delil olarak Yüce Allah'ın «*Bir kimse İslâmiyet'ten başka bir dîne yönelirse, onunki aslâ kabul edilmeyecektir. O, âhirette de kaybedenlerdendir*»¹⁷⁸ âyetini göstermişlerdir. Onlara göre imân, bütün ibâdetleri ve iyi işleri içine alan bir isimdir. Binaenaleyh her iyi iş İslâm olduğu gibi, her hayırlı amel de imândır. Bunlar dil bakımından hernekadar ayrı gibi görünüyorsa da, aslında ifade ettikleri mâna bakımından birdir.

İmân ile İslâm'ın ayrı ayrı şeyler olduğunu söyleyenler ise, «*Bede- vî Araplar imân ettik dediler, onlara de ki : Siz imân etmediniz, fakat İslâm olduk, deyiniz; çünkü imân henüz kalplerinize yerleşmedi*»¹⁷⁹ âyetini buna bir delil olarak göstermişler ve âyette de görüldüğü gibi, Yüce Allah'ın bedevîlere İslâm olduk demelerine izin verdiği halde, imân ettik demelerine müsaade etmemiş olması, bunların aslında bir olmayıp, ayrı ayrı şeyler olduğunu gösterir demişler ve ayrıca bunu Cibrîl hadîsiyle de teyid etmek istemişlerdir. Daha önce de işâret ettiğimiz gibi, Müslümanlara dinlerini öğretmek gayesiyle Cibrîl'in sor- duğu sorulara karşılık Hz. Peygamber gerek imânı, gerekse İslâm'ı ga- yet veciz bir şekilde târif etmiş ve aralarındaki derece farklarını be- lirtmiştir.¹⁸⁰ Bu görüşü ileri sürenlere göre, Hz. Peygamber ve Cibrîl gibi, yeryüzünün ve göklerin en emîn, en güvenilir kişilerinin aslında bir olan bir şeyi ikiye ayırıp, bunları ayrı ayrı târif etmede birleşmeleri beklenemez. Bunu yaptıklarına göre, demek ki, imân ile İslâm bir de- ğildir, bunlar başka başka şeylerdir.¹⁸¹

178 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 85.

179 Hucurât Sûresi, âyet: 14.

180 Tafsilat için bakınız: el-Buhârî, C. I, s. 18; el-Muslim, C. I, s. 39, Dr. Ke- mal Işık, Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 17 vd. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 393.

181 Bu konu için bakınız: Buhârî, el-Câmiu's-Sahîlî, Kitâbu'l-İmân; A. J. Wen- sinck, The Muslim Creed, s. 22 vd., Cambridge 1932; İgnaz Goldziher el- Akide ve's-Şeria fi'l-İslâm, Arapçaya çevirenler: M. Yûsuf Mûsâ, Ali Ha- san Abdulkâdir ve Abdulazîz Abdulhak, s. 87 vd., Kahire 1959; D. B. Mac- donald, İslâm Ansiklopedisi, C. V-2, Sayı 50, s. 984, İstanbul 1951; H. A. R. Gibb - j. H. Kramers, Shorter Encyclopaedia of İslam, s. 167.

Bu görüşte olanlar, bu konuda kendi aralarında da ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazılarına göre imân, Kur'ân ve hadiste de görüldüğü gibi, inanılması gereken şeylere inanmak ve onları kalben iasdikten ibârettir. Bunun bir dış görünüşü yoktur. İslâm'ın ise, bir dış görünüşü vardır. İşte bu dış görünüşe bakılarak bir kimsenin müslüman olup olmadığını anlamak mümkün olur. İmânın yeri ise, kalp olduğu için, gerçek imân sâhibi olanlarla olmayanları ayırmak zordur. Bundan dolayı Allah, Bedevî'ye «İslâm oldum» demesine izin verdiği halde «imân ettim» demesine izin vermemiştir. Çünkü onun kalbinde henüz imân olmadığını Allah bilmektedir. Esâsen hadis de bunu teyit etmiş ve İslâmın dış görünüşü bulunan amellerden meydana geldiğini, imânın ise kalbi tasdik olduğunu bildirmiştir.

Bazıları, İslâmın, Allah'a teslim olmak, O'nun emirlerine uymak olduğunu söylerken, diğer bir kısmı da İslâmın dildeki mânası ihlâstır; Allah'a tam olarak gönlünü bağlamak ve O'na eş koşmamaktır, demiştir.¹⁸² Buna delil olarak «Rabbi ona : Teslim ol, buyurduğunda, Âlemlerin Rabbine teslim oldum, demiştir¹⁸³»; «Bizler O'na teslim olmuşuzdur¹⁸⁴»; Rabbimiz! İkimizi Sana teslim olanlardan kıl, soyumuzdan da Sana teslim olanlardan bir ümmet yetiştir¹⁸⁵» âyetlerini göstermişlerdir.

Mâturîdî bu çeşitli görüşleri belirttikten sonra, bu konudaki kendi görüşlerini de delillere dayanmak suretiyle açıklamıştır. Ona göre imân ile islâm, her nekadardil yönünden ifade ettikleri mâna bakımından ayrı gibi görünüyorsa da, aslında dinî konularda taşıdıkları mâna ve önem itibariyle bir olup, aralarında bir fark yoktur. Dil ile ilgili bu ayrı anlamadan dolayı, kâfirler, kendilerinin imânla anılmalarına ses çıkarmadıkları halde, İslâma nisbet edilmelerini ruhları kabul edememiştir. Bunun sebebi de büyük bir ihtimalle, gerçek imânın kimde bulunduğu bilinmemesi, bunun bir dış görünüşünün bulunmaması, oysa İslâmın bir dış görünüşü bulunup, buna göre amel edenlerin özellikle Müslüman adıyla anılmalarıdır. İşte bundan dolayı, meselâ, İslâm diyarı, küfür diyarı dendiği halde, imân diyarı

182 Bk. Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 22 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; Kitâbu't-Tevhîd, s. 395.

183 Bakara Sûresi, âyet : 131.

184 Bakara Sûresi, âyet 133.

185 Bakara Sûresi, âyet 128.

veya küfrün muradifi olarak, t e k z i b d i y a r ı denmemiştir.¹⁸⁶

Mâturîdî'ye göre, imânın, Allah'ın varlığını, birliğini, eşi ve benzeri bulunmadığını, her şeyin O'nun dilemesi ve yaratmasıyla var olduğunu tasdik etme olduğuna gerek akıl, gerekse kâinattaki bütün varlıklar delâlet etmektedir. İslâm da, kişinin kendisini tam olarak Allah'a teslim etmesi, O'nun emirlerini yerine getirmesi, nehiylerinden kaçınması, dinî vecibeleri noksansız yerine getirmesi ve kısaca tam bir sadakat ve ihlasla O'na kulluk etmesidir.¹⁸⁷ Bu da gösteriyor ki, bu iki kavramın ihtiva ettiği mâna yönünden esasa ilişkin bir fark yoktur. Ancak birincisinde inanılması ve tasdik edilmesi gereken imân esasları açıklanmakta, ikincisinde ise, bu imânın veya kalbî tasdiğin bir gereği olan şartlar ve bunların yerine getirilmesi zorunluğu belirtilmektedir. Binaenaleyh, imân ile islâmın bu müşterek nitelikleri göz önüne alındığı taktirde, bunların bir olduğu, birinin gerçek varlığı kabul edilip, diğerinin edilmemesinin imkânsız bulunduğu hakikati kendiliğinden ortaya çıkmış olur. İbarelerin değişik olması bu gerçeği değiştiremez. İmânın bütün şartlarını yerine getiren bir kimsenin, Müslüman olmadığını ileri sürmek nasıl mümkün değilse, İslâmın tüm şartlarını hakkıyla ifâ eden bir kimsenin de mü'min olmadığını söylemek, akıl ve mantık yönünden mümkün değildir.¹⁸⁸

Kur'an-ı Kerîm'de geçen «Allah katında gerçek din şüphesiz İslâmiyettir»¹⁸⁹ ve «Kim İslâmiyetten başka bir dine yönelirse, onun ki asla kabul edilmeyecektir»¹⁹⁰ anlamındaki âyetler de, aslında bu gerçeği teyid etmektedir. Zira bir kimsenin hakikî bir mü'min olabilmesi, ancak, Yüce Allah'ın gerçek bir din olarak, vasıflandırdığı İslâmiyetin bütün şartlarını eksiksiz yerine getirmesiyle mümkündür. Bunların bir kısmını yerince getirip, diğerlerini kasden terkeden kimse Müslüman olmadığı gibi, mü'min de değildir. Zira İslâmiyetin şartların-

186 Bk. Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 394; en-Nesefî, Tabsiratu'l-Edille, Var. 202 a vd. Muruosmaniye Ktb. No. 2097.

187 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturidî, Te'vilatu Ehli's-Sunne, Dr. İbrâhîm Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, s. 257, 289, Kahire 1971; Kitâbu't-Tevhîd, s. 394, 395; en-Nesefî, Tabsiratu'l-Edille, Var. 8 b, Süleymâniye-Fatih Bl. No. 2907.

188 Bk. Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 396; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 22 b.

189 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 19.

190 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 85.

dan bir kısmını inkâr etmek suretiyle İslâmiyetten çıkan, imândan da çıkmıştır. Kezâ imân esaslarından bazılarını kabul etmemek suretiyle imândan çıkan kimse de, İslâmiyetten uzaklaşmış ve kâfir olmuştur. Mâturîdî bu kadarla da yetinmiyerek, görüşünü takviye etmek için Kur'ânı Kerîm'den daha birçok örnekler vermiştir. Meselâ «Allah'â, bize gönderilene, İbrahim'e, İsmâîl'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve torunlarına gönderilene, Mûsâ ve 'İsâ'ya verilene, Rabbleri tarafından Peygamberlere verilene, onları birbirinden ayırt etmeyerek imân ettik, biz O'na teslim olanlarız, deyin»¹⁹¹; «Mûsâ şöyle dedi : Ey milletim! Allah'a imân ediyorsanız ve teslim olmuşsanız, O'na güvenin»¹⁹² âyetleri de, bunların ihtivâ ettikleri gerçeklere imân edenlerin Müslüman olduklarını bildirdiği gibi, diğer bir âyette de Yüce Allah, suçlu bir kavmi cezâlandırmak üzere gönderdiği meleklerin «Biz suçlu milletin arasında bulunan mü'minleri çıkardık; zaten orada Müslüman olarak sâdece bir tek ev halkı bulduk»¹⁹³ dediklerini beyan etmek suretiyle, Müslüman olanların da mü'min olduklarını açıkça ifade etmektedir. Bütün bunlar, özellikle yukarıdaki âyetlerde de görüldüğü gibi, Allah'ın insanları bazan mü'min, bazan da müslim olarak vasıflandırması da gösteriyor ki, gerçekte imân ile İslâm birdir. Bunları yekdiğerinden ayrı olarak mütalââ etmek mümkün değildir.¹⁹⁴

Mâturîdî'nin imân ve İslâm konusundaki görüşleri, ana hatlarıyla işte bunlardır. Konuyu şimdiye kadar açıklamaya çalıştığımız görüşlerinin bir özeti mâhiyetini taşıyan şu sözleriyle bitirelim : «İslâm, Allah'ı keyfiyetsiz olarak bilmektir; bunun yeri göğüstür. İmân, Allah'ı Allah'lığı ile bilmektir; bunun yeri de kalptir; bu ise, göğsün içindedir. Mârifet, Allah'ı sıfatlarıyla bilmektir; bunun yeri de gönüldür; bu da, kalbin içindedir. Tevhîd, Allah'ı birliğiyle bilmektir; bunun yeri sırdır; bu ise, gönül içindedir. Bunlar, Yüce Allah'ın «Allah, göklerin ve yerin Nûr'udur. O'nun nûru, içinde ı ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ı ışık bir cam içindedir; cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır. Bu, ne yalnız doğu'da ve ne de yalnız Batı'da bulunan bereketli zeytin ağacından yapılır. Ateş değmese bile, nerdeyse yağın kendisi ay-

191 Bakara Sûresi, âyet : 136.

192 Yûnus Sûresi, âyet : 84.

193 Zâriyât Sûresi, âyet : 35, 36.

194 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 397 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 339 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 202 a, Nûr-u Os-mâniye Ktb. No. 2097.

dınlatacak! Nûr üstüne nûrdur»¹⁹⁵ âyetine benzer. Şu halde bunlar, dört gerdanlıktır ki, dördü de birbirinden ayrı gayrı değildir; hepsi birleşince dîn olur».¹⁹⁶

g — İmânın Yaratılmış Olup Olmaması Meselesi :

Mâturîdî'ye göre imân mahlûktur. Zira imânın mâhiyeti ya ma'lûmdur, bilinmektedir veya meçhuldür, bilinmemektedir. Eğer imân meçhul olup, mâhiyeti hiçbir kimse tarafından bilinmiyor ise, onun yaratılmamış olduğunu ileri sürmenin bir anlamı kalmaz. Çünkü bilinmeyen bir şeyin mâhiyeti ve hakîkatinin bilinmesi için bir takım delillere, araştırma ve incelemelere dayanmak zorunluluğu vardır. Böyle bir yolla elde edilen veya bilinen şey de, şüphesiz mahlûktur. Bundan başka, duyu organları kanalıyla de bilindiği gibi, Allah'dan başka, kâinatta mevcut herşey yaratılmıştır, yokluktan sonra var olmuştur. Öncesiz ve sonsuz, ezelî ve ebedî olan sâdece Yüce Allah'dır. Gerek âlem, gerekse onu meydana getiren bütün varlıklar, buna delâlet etmektedir. Herşey Allah'ın dilemesi ve yaratması ile var olduğuna göre, imânın da bunların dışında kalması ve yaratılmamış olduğunun ileri sürülmesi imkânsızdır.¹⁹⁷

İmânın meçhûl, bilinmeyen birşey olması da mümkün değildir. Zira Yüce Allah, Peygamberlerine gönderdiği bütün kitaplarda, dâimâ imânla emretmiş, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok yerinde de geçtiği gibi, insanları imân etmekle yükümlü kılmış ve imân eden kullarını da mü'min adıyla vasıflandırmıştır. Buna göre, insanın yapmakla mükellef kılındığı, yaptığı taktirde sevâbe nâil olacağı, terkettiği takdirde ise, cezâya çarptırılacağı bildirilen birşeyin hakîkatini ve mâhiyetini bilmediğini düşünmek mümkün değildir. Bu da gösteriyor ki, imân meçhûl değil, ma'lûmdur. O halde, imânın mâhiyeti bilindiğine göre, daha insan var olmadan önce, onun ezelde mevcut bulunduğunu ve dolayısıyla yaratılmamış olduğunu ileri sürmek, ne aklın, ne de naklin kabul edebileceği bir husustur. Zira bu takdirde imân, daha mükellef kılınan insan yaratılmadan önce, onun iktisâb ettiği bir fiil hâline gelecektir. Bu ise, muhaldır. İmânın ezelî olmayıp, insanın bir fiili olduğuna en büyük delil, onun imânla mükellef kılınmış, terkinden nehyedil-

195 Nûr Sûresi, âyet : 35.

196 Bk. el-Mâturidî, Akâid Risâlesi, s. 23.

197 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 385.

miş, özellikle imân edenler övülüp, kendilerine büyük mükâfatlar vaad edilirken, imân etmeyenler yerilip, kendilerinin büyük cezâ ve ikâba çarptırılacaklarının bildirilmiş olmasıdır.¹⁹⁸ İnsanın kendi fiilinden doğan bir şey, şüphesiz mahlûktur.

Mâturîdî, imânın yaratılmış olduğunu akla dayanan delillerle bu şekilde isbat ettikten sonra, bunu, ayrıca naklî delillerle de teyit etmiştir. Meselâ ona göre, Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli yerlerinde geçen «Her şeyi yaratan Allah'tır»¹⁹⁹ ve «Sizi de, yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır»²⁰⁰ âyetleri, imânın da yaratıklar ve ameller cümlesinden olması itibariyle, mahlûk olduğuna delâlet etmektedir. Bundan başka Yüce Allah «Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan, sonra da arşa hükmeden Rahmân'dır»²⁰¹ demektedir ki şüphesiz bunlar arasında imân da vardır. Ayrıca imânın yaratılmış olduğuna dair Hz. Peygamberden rivâyet edilen çeşitli hadîsler de vardır.²⁰²

İmân, insan için bir güzelliştir, bir hayırdır, bir hidâyet kaynağıdır ve bir ziynettir. Bunların yeri ise, kalptir. Yüce Allah şöyle diyor : «...Allah size imânı sevdirmiş, onu kalplerinize güzel göstermiş; inkâr-cılığını, yoldan çıkmayı ve baş kaldırmayı size iğrenç göstermiştir».²⁰³ Sonra Yüce Allah'ın «İmân henüz kalplerinize girmedi»²⁰⁴ ve «...Kalpleri imân etmemişken, ağızlarıyla imân ettik, diyenler...»²⁰⁵ demek suretiyle imân ettiklerini iddia edenleri yalanlaması da, Mâturîdî'ye göre, imânın insanların bir fiili bulunduğunu ve dolayısıyla de yaratılmış olduğunu isbatlayan en büyük bir delildir.²⁰⁶

h — Mukallidîn İmânı :

Mâturîdî'ye göre yaratıklar için zorunlu olan dîn, ancak iki yolla bilinir. Bunlardan birincisi n a k l î, ikincisi de a k l î'dır. Dînî bilgilerin ve inançla ilgili esasların gereği gibi bilinmesi ve tasdik edilmesi, ancak bu iki yolla mümkün olur. Gerçek imân, aklî ve naklî de-

198 Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 386.

199 En'âm Sûresi, âyet: 102; Mü'min Sûresi, âyet: 62.

200 Saffât Sûresi, âyet : 96.

201 Furkân Sûresi, âyet : 59.

202 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 387.

203 Hucurât Sûresi, âyet : 7.

204 Hucurât Sûresi, âyet : 14.

205 Mâide Sûresi, âyet : 41.

206 Bk. el-Maturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 388.

lillere dayanan imândır. Bunlardan yoksun bir tasdik ise, taklidî imân olmaktan öteye gidemez. Bir kimsenin körükörüne taklîd edilmesi, herhangi bir delile veya araştırma ve incelemeye dayanmak gereği duyulmaksızın belirli bir fikrin, muayyen bir inancın benimsenmesi suretiyle elde edilen böyle bir imân ise, şüphesiz makbûl bir imân değildir. Zira bu tür bir imân, kendisini takviye eden esaslı bir dayanak ve destekten yoksun olduğu için, her an yıkılmağa ve yok olmağa mahkûmdur. Oysa akla ve delile dayanan imân, böyle değildir. O sağlam bir zemine oturtulmuş, kuvvetli bir temele dayandırılmış olduğundan onun yıkılması, zamanla yok olması düşünülemez.²⁰⁷

Görüldüğü gibi Mâturîdî, taklidî imânı kabul etmemektedir. O bu konuya o kadar önem vermektedir ki, «*Kitâbu't-Tevhîd*» adlı büyük eserinin daha ilk başlangıcında bu konuya öncelik vermiş ve taklîdin bâtil olduğunu ve dinî esasların akılla ve delillerle bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁸ Esâsen gerek Ehl-i Sünnet, gerekse Mu'tezile, taklîdin bâtil olduğu hususunda ittifak etmişlerdir ki, Mâturîdî de bu görüşüyle onları desteklemiş olmaktadır.

Eş'arî ve taraftarları, mukallidin imânını kabul etmemekte, hattâ daha da ileriye giderek onu tekfîr etmektedirler. Onlara göre imânın sahîh olabilmesi için, delile dayanması şarttır. Bunlar bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki, erginlik çağına erdikten sonra şekk ve şüpheye düşmeden imân edenlerin imânlarının makbûl olmadığını ileri sürmüşlerdir.²⁰⁹ Şu kadar var ki, burada şekkten maksat, bizâtihi kendisi değildir. Bundan maksat, kişinin daha önce, geleneksel bir biçimde edindiği her türlü bilgi, düşünce ve inançlardan sıyrılması ve dolayısıyla zihnin tam bir sâfiyetle delile ve araştırmaya dayanan gerçekleri kabule hazır bir duruma gelmesidir. Erginlik çağına eren her Müslümanı derhal buna alıştırmak, hattâ mümkün olduğu takdirde daha önce de bazı uyarıcı telkin ve tavsiyeler kanalıyla onu bu duruma hazırlamak zorunludur.

Bu konuyla ilgili olarak İbn Hazm aynen şöyle diyor : «Gere . Muhammed b. Cerîr et-Taberî, gerekse Eş'arîlerin tümü, istidlâle dayan-

207 el-Mâturidî, Te'vilât'l-Kur'ân, Var. 87b, Selim Ağa Ktb. No. 40.

208 el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 3.

209 Bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal, C. IV, s. 41, Bağdad (trz); el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Önsözü, s. 26.

mayan bir imânın sahîh olmadığını ve böyle bir imâna sâhip kimseye de Müslüman nazarıyla bakılamıyacağını söylemişlerdir. Taberî daha da ileri giderek şöyle demiştir : 'Kadın ve erkek erginlik çağına eren herkes, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını istidlâl yoluyla bilmek zorundadır. Bunu yapmayan kimse kâfir olup, Müslümanlara onun canı ve malı helâldir. Bunun için yedi yaşına basan erkek ve kız çocuklarını buna alıştırmak ve istidlâl usûllerini kendilerine öğretmek gereklidir.' Eş'arîler ise, bunun ancak erginlik çağına ulaştıktan sonra zorunlu olduğunu söylemişlerdir». ²¹⁰

Mu'tezile'nin taklidin bâtil oluşu konusundaki görüşü ise, daha önce belirttiğimiz Mâturîdî'nin görüşünün bir tekrarından ibârettir. Meselâ Mâturîdî'nin vefatından 82 yıl sonra ölen Mu'tezile bilginlerinden el-Kâdî Abdulcebbâr (el-Mu'tezilî) (Ölm. H. 415/M. 1024) bu konuda aynen şöyle diyor : «Taklîdin doğruluğunu kabul etmek, gerçeğin inkârı demektir. Çünkü buna göre, meselâ, cisimlerin kadîm olduğunu ileri süreni taklîd etmekle, bunların hâdis bulunduğunu söyleyen taklîd etmek arasında bir fark yoktur. Binaenaleyh, bu tür bir taklîd, adı geçen cisimlerin aynı anda hem kadîm, hem da hâdis olduklarına inanmak demektir ki, şüphesiz bu muhaldir. Diğer bir şık ise, bunların ne kadîm, ne de hâdis olduklarına inanmaktır ki, bu da imkânsızdır. İnançla ilgili diğer konular hakkında da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Burada hemen belirtelim ki, bu durumda olan bir kimsenin burada, çoğunluğun görüşüne uyarım demesi de mümkün değildir. Zira haklı olan bir kişi olabileceği gibi, çoğunluğun da sapıklık üzere birleşmeleri pekâlâ mümkündür. Binaenaleyh, bu kimsenin gerçeği başka bir yolla bulması lâzımdır ki, bu da, istidlâl ve araştırma yoludur.» ²¹¹

Görüldüğü gibi, taklidin bâtil oluşu konusunda gerek Mâturîdî, gerekse el-Kâdî Abdulcebbâr aynı görüşü savunmakta, lâfız ve ifade

210 Bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, C. IV, s. 35; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 27; kezâ bu konu için bakınız: el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ' Ulûmi'd-Dîn*, C. I, s. 78-94, Kahire (trz); el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 254-255, İstanbul 1346/1928; İbn'ul-Cevzî, Cemâled-din Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Nakdu'l-İlm ve'l-Ulemâ*, ve *Telbîsu İblîs*, s. 78, Kahire (trz); Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 129, Kahire 1323.

211 Bk. el-Kâdî Abdulcebbâr, *Kitâbu'l-Muğnî fi-Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Dr. İbrâhim Medkûr neşri, Cüz. 12, s. 123, Kahire tarihsiz; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Nâşirin Önsözü, s. 27-28.

tarzları değişik olmakla beraber, bu konuyu isbatlamak için aynı metod ve delillere dayanmaktadır. Burada hemen şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, Mu'tezile'nin şeyhlerinden olan bu şahıs, taklîdin bâtil oluşu konusundaki görüşünde, büyük bir ihtimalle Mâturîdî'nin tesiri altında kalmış olacaktır. Zirâ el-Kâdî Abdulcebbâr'ın Mu'tezile mezhebine intisâb etmeden önce, Eş'arî ekolüne mensup ve Ehl-i Sünnet akîdesi üzerine yetişmiş bir kimse olduğu bilindiği halde,²¹² Eş'arî'nin taklîdi kötülemede, gerek Mâturîdî, gerekse el-Kâdî Abdulcebbâr'da olduğu gibi, bir üslûp ve ifade kullandığına veya delile dayandığına dair bir tanığa rastlamak mümkün olamamaktadır.²¹³

Meselâ: Mâturîdî, «Onlar kenâîlerine meleklerin gelmesini mi, yoksa Rabbinin gelmesini mi, yâhut Rabbinden birtakım mucizelerin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin birtakım mucizeleri geldiği gün, insan daha önce inanmamışsa veya imânıyla bir iyilik kazanmamışsa, imânı ona bir fayda vermez»²¹⁴ âyetini izah ederken, taklîdî imân konusunda daha önce söylediği sözleri teyid eder mâhiyette aynen şöyle diyor : «Âyette geçen zamandan maksat, Allah'ın azâbının geldiği andır. Bu andaki imânın insana bir faydası olmayacaktır. Çünkü azâbın indiği o andaki imân, bilgiye, akla ve delile dayanan bir imân olmayıp, korkudan ileri gelen bir imândır. Gerçek tasdik aklî delile dayanan tasdiktir. Mukallidın imânı ise, bundan yoksun olduğu için makbûl değildir. Çünkü sevap kazanmak, ancak birtakım güçlükleri yenmek, karşılaşılan zorlukların üstesinden gelmekle mümkün olur. Oysa imânın esasında bir güçlük ve zorluk yoktur. Asıl güçlük, istidlâl yoluyla, aklı ve düşünceyi çalıştırarak karşılaşılan şüpheleri, karşıt delilleri ve tereddütleri bertaraf etmek suretiyle imân etmektedir. İşte gerçek imân, böyle bir çalışmanın sonucu ve mahsûlü olan imândır.»²¹⁵

Mâturîdî'nin genel olarak imân konusundaki görüşleri işte bunlardır. Bu bölümün başından beri görüldüğü gibi, Mâturîdî, her konuda

212 Bk. İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, Kitabu'l-Munye ve'l-Emel fi şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal, T. Arnold neşri, s. 66, Haydarâbad 1316/1902.

213 Örnek için bk. el-Eş'arî, Kitâbu'l-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne, Haydarâbâd 1367/1948; Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida', Mc.Carthy neşri, s. 87, Beyrut 1953, ve Mısır 1955; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 3 ve nâşirin önsözü, s. 28.

214 En'âm Sûresi, âyet : 158.

215 Bk. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 9 a, Süleymâniye Ktb. Fâtih Blm., No. 2907; Var. 6 vd. Nuruosmâniye Ktb. No. 2097.

olduğu gibi, bu konuyu da işlerken daima akla, düşünceye ve istidlâle öncelik vermiş ve bunun büyük önemini özellikle belirtmeye çalışmıştır. Bunu bilhassa taklîdî imânın bâtil oluşu konusundaki görüşlerinde daha açık bir şekilde görmekteyiz. Esasen Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde de bu konuya değinilmekte ve taklîdin doğru olmadığı açık bir şekilde belirtilmektedir. Biz bu bölümü sona erdirmeden önce, bu tür âyetlerden burada birkaç örnek vermekte yarar görmekteyiz. Meselâ Yüce Allah şöyle diyor : «Yoksa onlara, daha önce bir kitâb verdik de, ona mı bel bağlıyorlar? Hayır; 'doğrusu biz babalarımızı bir dîn üzerinde bulduk, biz de onların izlerinden gitmekteyiz' derler. Ey Muhammed! Senden önce, herhangi bir kasabaya gönderdiğimiz uyarıcıya, o kasabanın varlıklıları sadece : 'Doğrusu babalarımızı bir dîn üzerinde bulduk, biz de onların izlerini izlemekteyiz' derlerdi. Gönderilen uyarıcı; 'Eğer size, babalarımızı üzerinde bulduğunuz dînden daha doğrusunu getirmiş isem de mi bana uymazsınız?' derdi. Onlar : 'Doğrusu sizinle gönderilen şeyi inkâr ediyoruz' derlerdi. Bunun üzerine Biz de onlardan intikam aldık. Yalancıların sonunun nasıl olduğuna bir bak!»,²¹⁶ «Onlara : 'Allah'ın indirdiğine uyun' denilince, 'Hayır, atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız' derler; ya ataları birşey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler?»,²¹⁷ «Rabbimiz! Biz yöneticilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; fakat onlar bizi yoldan saptırmışlar. 'Rabbimiz! Onlara iki kat azâb ver, onları büyük bir lânete uğrat' derler»,²¹⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de bu âyetlere benzer daha pek çok âyet vardır.²¹⁹ Görülüyor ki, Yüce Allah insanlardan gözü kapalı olarak bir şeye inanamalarını, babaları da olsa, bâtil olan hususlarda onlara itaât etmemelerini, onları taklîd etmemelerini istemekte ve bunu yapanların cezalandırılacaklarını bildirmektedir. Yine Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîmin bir çok yerinde insanların gerçeği aramada akla, bilime, düşünce ve istidlâle büyük önem vermelerinin gerektiğini ve ancak bu yolla haki-

216 Zuhruf Sûresi, âyet : 21 - 25.

217 Bakara Sûresi, âyet : 170.

218 Ahzâb Sûresi, âyet : 67 - 68.

219 Örnek için bakınız : A'râf Sûresi, âyet : 28; Yûnus, âyet : 78; Enbiyâ, âyet: 53; Şuarâ, âyet: 74; Lukmân, âyet: 21.

kate ulaşabilmelerinin mümkün olduğunu bildirmektedir.²²⁰ Taklîd ise, düşünme ve araştırma için yaratılmış olan aklın faydalarını iptal etmektedir ki, bu da yolunu aydınlatması için eline bir lamba verildiği halde, bu lambayı söndürüp karanlıkta yürüyen bir kimsenin durumuna benzer.²²¹

220 Örnek için bakınız : Bakara Sûresi, âyet : 164; Fussilet, âyet : 53; Gâşiye, âyet : 17.

221 Bk. İbnu'l-Cevzi, Telbisu İblis, s. 79; Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk., s. 28-29; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 87 b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A L L A H

I — Allah'ın Varlığı :

Mâturîdî Allah'ın varlığını, kâinatın ve tüm varlıkların hâdis, başka bir deyimle yokluktan sonra var oldukları gerçeğinden hareket etmek suretiyle isbatlamağa çalışmaktadır. Bunun için o, herşeyden önce kâinatı meydana getiren cisimlerin hâdis olduklarını aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle isbatlamakta ve özellikle bunların kadîm, öncesi bulunmayan bir Yaratıcı tarafından yaratılmış olmalarının zorunluluğu üzerinde büyük bir titizlikle durmaktadır. Burada hemen şu gerçeği belirtmemiz gerekir ki, Mâturîdî'nin bu konuda takip etmiş olduğu metot, daha önce Mu'tezilenin, özellikle kendisinden yaklaşık olarak bir asır önce vefat etmiş ve Halife Me'mûn (Ölm. H. 218/M. 833) zamanında Yunancadan Arapçaya tercüme edilen eserleri ilk defa ciddi bir şekilde incelemiş ve Yunan filozoflarının birçok eserlerini okumuş ve daha sonra da onların görüşlerini Mu'tezile'nin görüşleriyle bağdaştırmağa çalışmış olan meşhur Mu'tezilî İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (Ölm. H. 231/M. 845) ın²²² izlemiş olduğu metodun aynıdır. Şu kadar var ki, Mâturîdî, bu konuda Mu'tezile'nin hilâfına, naklî delile, başka bir deyimle habere de büyük bir yer vermekte ve cisimlerin hâdis olduklarını isbatlarken bundan büyük ölçüde faydalanmaktadır.²²³

Mâturîdî'ye göre cisimlerin hâdis olduğunu isbatlayan deliller,

222 Bk. eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 53 vd.; İbn Nubâte el-Misri, Serhu'l-Uyûn Şerhu Risâleti İbn-i Zeydûn, s. 120, Kahire 1278/1861; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu, s. 48. Kezâ bu devirdeki tercüme faaliyetleri ve Mu'tezile'nin felsefe ile dîni uzlaştırma çabaları hakkında bilgi edinmek için bk. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri, s. 102-103, İst. 1948; el-Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed, Kitâbu'l-Hitâti'l-Makriziyye, el-Müsemma bi el-Mevâiz ve'l-İtisâr bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr, C. IV, s. 183, Kahire 1324-1326; el-Hayyât, Kitâbu'l-İntisâr, Prof. Nyberg Önsözü, s. 58.

223 el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. F. Huleyf Önsözü, s. 30.

haber, duyu ve akıl olmak üzere üçe ayrılır ki, ancak bunlar kanalıyla eşyânın hakikatini bilmemiz mümkün olur. Daha önce bilgi kaynaklarından bahsederken bunlar üzerinde gereği kadar durmuştuk. Burada da konu ile münasebetleri yönünden bunlar üzerinde kısaca durmamızda fayda vardır. Burada haberden maksat, Allah'dan gelen ve yaratıkların, benzeri bir delil getirmeleri imkânsız olan nassların ihtivâ ettiği gerçeklerdir. Meselâ, Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de «Allah herşeyin Yaratanı'dır»²²⁴. «O, gökleri ve yeri yoktan Yaratandır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa herşeyi O yaratmıştır, herşeyi bilen O'dur»²²⁵. «Gökleri ve yeri yoktan var eden Allah'dır. O, bir işin olmasını dilerse, ona ancak 'ol' der ve olur»;²²⁶ «Göklerin ve yerin hükümlerini Allah'ındır. Allah, herşeye Kaadir'dir»²²⁷ demek suretiyle herşeyi yaratanın, gökleri ve yeri yoktan var edenin Kendisi bulunduğunu ve hükümlerinin ancak Kendisine ait olduğunu haber vermiştir ki, şüphesiz bu da, cisimlerin hâdis olduğuna ve Allah'dan başka kadim bir varlığın bulunmadığına kesin bir delildir.²²⁸

Mâturîdî'ye göre, ancak duyu organlarımız vasıtasıyla bize acı ve lezzet veren şeyleri, var veya yok olmasının sebeplerini bilmemiz mümkün olur. Binaenaleyh, cisimlerin hâdis olduğuna delâlet eden bu delilin de inkâr edilmesi mümkün değildir. Duyusal bilgiyi inkâr eden kimsenin ya aklından zoru vardır; ya da bunu sırf inat ve inkârcılığın-
dan dolayı yapmaktadır. Bu gibi kimselerle böyle bir konuyu tartışmak bile gereksizdir. Zira her an bizzat kendi nefsinde denediği bir gerçeği inkâr etmektedir.²²⁹ Bundan başka insanlar, cisimlerin birtakım ihtiyaç ve zaruretlere istinad ettiğini ve bunların bir sonucu olarak ortaya çıktığını duyu organlarıyla hissetmekte ve bilmektedir. Zaruret ve ihtiyaç ise, bir başkasına muhtaçtır. Böyle bir niteliğe sahip bir nesne de şüphesiz hâdistir; sonradan var olmalıdır. Kıdem'in, öncesiz ol-

224 Zumer Sûresi, âyet : 62.

225 En'âm Sûresi, âyet : 101. Âyette geçen ibda', daha önce geçmiş bir asla, bir esasa veya benzere dayanmaksızın bir şeyin ihdâs edilmesi, ortaya çıkarılmasıdır ki, âyette de görüldüğü gibi, buna yoktan var etme de dememiz mümkündür. Tafsîlât için bk. el-Mâturîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Var. 224 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Önsözü, s. 30, 31.

226 Bakara Sûresi, âyet : 117; tafsîlât için bk. el-Mâturîdî, Te'vîlâtü Ehli's-Sunne, Dr. İ. Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, s. 267-268.

227 Âl-i İmrân Sûresi, âyet : 189; kezâ bak : Mâide Sûresi, âyet : 18, 40, 120.

228 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 11.

229 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 7-8.

manın bir şartı da başkasına muhtaç olmamaktır. Oysa hâdis varlıklar, var olmalarında ve varlıklarını devam ettirmelerinde başkasına muhtaçtır. Meselâ cisimler, kendilerine ârız olan en ufak ârıza ve bozuklukları dahî gidermede başkalarına muhtaçtır. En mütekâmil, en kuvvetli oldukları devrede dahî, bunların kendi kendilerini ıslâh etmeleri, bozukluklarını gidermeleri, dağılmış parçalarını bir araya getirmeleri düşünülemez. Binaenaleyh insan, duyu organlarıyla de anlıyor ki, birbirleriyle zıt, yekdiğerleriyle çelişik bir durumda yaratılmış olan cisimlerin, başka bir deyimle cevherlerin var olmalarında ve varlıklarını devam ettirmelerinde mutlaka başkalarına muhtaçtır. Ve yine anlıyor ki, bunlar değişken, fâni ve zamanla yok olmağa mahkûm varlıklar olmaları itibcriyle hâdistir. İşte bu gerçeğin bilinmesini sağlayan vasıtalarından birisi de duyu organlarıdır.²³⁰

Mâturîdî'nin cisimlerin hâdis olduğunu ispatlamakta dayandığı üçüncü delil, aklî delildir. Aslında bu delil, Kelâmcıların bu hususta istinad ettikleri meşhur bir esasa dayanmaktadır. Meselâ onlara göre cisimlerin, birtakım olayların, çeşitli etkenlerin dışında kalması mümkün değildir. Cisimler her an hareket ve sükûn, birleşme veya ayrılma, iyi veya kötü, ziyade veya noksan olma halindedir. Bunlar ise, gerek aklımızla, gerekse duyu organlarımızla da bildiğimiz gibi, hâdis varlıklarla ilgili olan birtakım vasıflardır. Bir şeyin aynı anda hem iyi, hem kötü olması veya hem hareket, hem de sükûn halinde bulunması veya hem birleşik, hem de ayırık ya da hem ziyade, hem de noksan olması imkânsızdır. Dolayısıyla bunların bir düzen içinde cereyan etmesi, bir sırayı takip etmesi, birinin yokluğu ile diğcrlinin var olması zorunludur. Bu ise, hudûs'un bizatihî kendisidir.²³¹

Kezâ, br yapımcı olmadan bir işin yapılması, meselâ en basitinden, bir yazar bulunmadan bir yazının yazılması, bir birleştirici veya ayırıcı olmadan bir şeyin birleştirilmesi veya ayrılması, bir hareket ettirici veya durdurucu bulunmadan bir cismin hareket etmesi veya durması düşünülemez. Burada özet olarak örneğini verdiğimiz bu gibi olayların, daha geniş bir anlamda bütün âleme de teşmil edilmesi ve onun bu olayların içinde, değerlendirilmesi mümkündür. Zira âlem birtakım birleşik ve ayırık unsurlardan meydana gelmektedir ki, bunların haricî bir müdahale veya müessir bulunmaksızın, kendiliklerinden

230 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 11 vd., Nâşirin Muk., s. 31.

231 Bk. Mâturîdî, anılan eser, s. 12, 13.

meydana gelmiş veya gelmekte olması imkânsızdır. O halde, aklın bir gereği olarak bunların kadîm değil, hâdis olması zorunludur. Binaenaleyh, en küçük bir hareketin dahi bir muharriki bulunduğuna göre, tüm varlıklar âleminin de gerçek bir muharriki, bir yaratıcısı, bir düzenleyicisi bulunması gerekir ki, bu da, kadîm, ezeli ve ebedî olan Yüce Allah'tır.²³²

Mâturîdî'nin daha çok duyu organlarına ve akla dayanan bu tür delillerini, daha önce de söylediğimiz gibi, kendisinden yaklaşık olarak bir asır önce vefat eden Nazzam'da da bulmak mümkündür. Zira Nazzam da aynı delilleri, daha sonra Mâturîdî'de olduğu gibi, cisimlerin hâdis olduğunu ispatlamada kullanmakta ve aynen şöyle demektedir : «Şuna inanıyorum ki, sıcak soğukun tam zıddıdır ve iki zıddın aynı anda ve bir yerde kendiliklerinden birleşmeleri mümkün değildir. Bununla beraber iyi biliyorum ki, varlıklarında bunların her ikisi de birleşmiş olarak bir arada bulunmaktadır. O halde bunları, birbirlerine zıd olmalarına rağmen, bir araya getiren ve buna zorlayan bir dış müessirin, bir zorlayanın bulunması zorunludur. Onların bu zorlamaya boyun eğmesi ise, bir zayıflığın, bir kudretsizliğin ifadesinden başka bir şey değildir. Bu ise, onların hâdis olduğuna ve dolayısıyla kendilerini ihdâs eden, yoktan var eden ve kendilerine asla benzemeyen bir muhdisin, bir yaratıcının varlığını gerektirir ki, şüphesiz bu da, âlemlerin Rabbi ve kâdir-i mutlak olan Yüce Allah'tır. Bundan başka, ateş, su, toprak, hava ve benzer maddelerin bir araya gelmesi de, bunların hâdis olduğuna en büyük bir delildir. Şu kadar var ki, bu maddeleri bir araya getiren insan, bunların gerçek muhdisi, hakikî yaratıcısı değildir. Zira insan da tıpkı bu maddeler gibidir. O halde bu ve benzeri maddeleri ve kendilerine benzeyen insanı ihdâs eden, yoktan var eden bir yaratıcı vardır ki, bu da eşi ve benzeri bulunmayan ve Kendisini «Göklerin ve yerin yaratamı, size içinizden eşler, çift çift hayvanlar var etmiştir. Bu suretle, çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, İşiten'dir, Gören'dir»²³³ demek suretiyle tavsif eden Yüce Allah'tır».²³⁴

Nazzam bu delilleri zaman zaman, âlemin aslı n u r ve z u l-

232 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 15.

233 Şûrâ Sûresi, âyet: 11.

234 Bk. el-Hayyât, Kitâbu'l-İntisâr, Dr. Nyberg neşri, s. 46-47; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Kholeif Muk. s. 32.

m e t 'tir; birbirlerinden ayrı, yek diğerlerine zıd olmalarına rağmen, hiçbir dış etken bulunmaksızın kendiliklerinden birleşmişler ve bu âlemi meydana getirmişlerdir, diyen Manîheistler'e²³⁵ karşı da bir reddiye olarak kullanmış ve onların bu iddialarını reddetmiş ve özet olarak bir dış müessir, bir kuvvet, her şeye kâdir bir kudret bulunmaksızın, iki zıddın kendiliğinden birleşmesinin veya ayrılmasının mümkün olmadığını söylemiştir.²³⁶

Mu'tezile'nin çoğunluğunun da kabul ettiği ve daha sonraları Mâturîdî'nin Kitâbu't-Tevhîd'inde de benzerine sık sık rastladığımız Nazzâm'ın bu ve benzeri görüşleri, genel olarak Mu'tezile ile İslâm âleminin çeşitli bölgelerine yerleşmiş Zanâdika, Mecûsîler, Cebriyye, Seneviyye, Naturalist ve Materyalist v.b. sapık idoloji ve dinler²³⁷ arasında cereyan eden münakaşaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu gibi tartışmalar, kelâm ilminin gelişmesine, sahasının genişlemesine büyük ölçüde yardımcı olduğu gibi, bizzat Eh-i Sünnet ve düşüncesi üzerinde de önemli etkilerde bulunmuştur.

Mâturîdî, cisimlerin hâdis olmasını, Allah'ın varlığının en büyük bir delili olarak göstermektedir. Cisimler, kendiliğinden birbirinden ayrılıp, birleşemediğine, en kuvvetli, en mütekâmil bir zamanlarında da hî, kendilerine ârız olan en küçük bir noksanlığı, en basit bir bozukluğu giderme gücüne, ve yeteneğine sâhip bulunmadığına ve özellikle birbirine zıt ve yaratılışları itibariyle birbirinden nefret eder bir tarzda yaratılmış cisimlerin kendiliğinden birleşmesi mümkün olmadığına göre, mutlaka bunları bir araya getiren, kendi tabiatlarının aksine bunları birleştiren, mutlak bir gücün, eşsiz bir kudretin varlığı

235 Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın muhâlifleriyle yaptığı meşhur münazaraları ve yazdığı birçok eserin yanı sıra özellikle Manîheistlerin bu tür görüşlerine karşı «El-Elfu Mes'ele fî'r-Reddi alâ'l-Mâneviyye» adlı meşhur eserini yazdığı ve bu eserin sadece birinci cildinde seksenden fazla meseleye temas ettiği zikredilir. Bk. İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel, T. Arnold neşri, s. 21 vd.; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 43.

236 Bk. el-Hayyât, Kitâbu'l-İntisâr, s. 32, 48; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Kholeif Muk. s. 32-33.

237 Tafsîlât için bk. Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 43, vd.

238 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 17, vd.

gerekmektedir ki, bu da herşeyi ilmiyle kuşatan, Kaadir-i Mutlak olan Yüce Allah'dır.²⁸³

Mâturîdî'nin Allah'ın varlığını isbatlamada dayandığı diğer bir delil de, Eş'arî'de olduğu gibi, teğayyür, başka bir deyimle değişme metodudur. Ona göre kâinatta bulunan bütün varlıklar, büyük veya küçük bütün cisimler değişmekte, kendilerine ârız olan birtakım hal ve durumlara göre, bir halden diğer bir hâle girmektedir. Meselâ; canlı varlıklar zamanla ölmekte, yerlerini başkaları almaktadır. Küçükler büyümekte, büyükler dünyalarını değiştirmektedir. Dağınık fertler topluluk haline gelmekte, topluluklar dağılmakta, iyiler kötü, kötüler ise iyi olmaktadır. Kısaca âlem ve onu meydana getiren unsurlar, dâimî bir değişme halindedir. Bunun ise, hâricî bir müdahale bulunmaksızın kendiliğinden olması mümkün değildir. Aksi takdirde, meselâ, bir binanın, bir makinenin, bir âletin, hattâ en basitinden bir iğnenin ve benzeri binlerce eşyanın bir yapıcısı, bir değiştiricisi bulunmaksızın kendiliğinden o hale gelmiş olması gerekecektir ki, bunun imkânsızlığının akıl sâhibi herkes tarafından kabul edilmesi zorunludur. Binaenaleyh, en basit bir âlet dahî kendiliğinden olmayıp, mutlaka biri tarafından o hale getirildiğine göre, bütün varlıklar âlemini içine alan kâinatın da, kendiliğinden olmayıp, eşsiz bir gücün, mutlak bir kudretin varlığıyla yoktan var edilmiş ve bu düzene sokulmuş olması gerekmektedir ki, bu da ezeli ve ebedî olan Yüce Allah'dır.²³⁹

Eş'arî de Allah'ın varlığını isbatlarken, bu delilden büyük ölçüde faydalanmakta ve özet olarak şöyle demektedir : «Kâinatın ve onu meydana getiren varlıkların bir yaratıcısı bulunmaksızın kendiliklerinden meydana gelmiş olmaları imkânsızdır. Zira en basitinden, tarlada yetişen pamuğun kendiliğinden eğrilip iplik haline gelmiş, daha sonra da bu ipliğin bir dokumacısı veya yapımıcısı bulunmaksızın kendiliğinden kumaş veya elbise haline gelmiş olmasının düşünülməsi mümkün değildir. Böyle bir düşünceye saplanan kişi, ya akıldan yoksundur veya cehâlet çukuruna düşmüş bir zavallıdır Boş bir arsada, hiçbir yapı malzemesi veya bunları bir araya getirmek ve birleştirmek suretiyle bir yapıyı meydana getirecek olan usta ve benzeri elemanlar bulunmaksızın, kendiliğinden dörtbaşı mâmur bir köşkün yükselece-

239 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 18, 19 ve Dr. Huleyf Muk. s. 33; bak : Menâhicu'l-Edille li'bni Rüşd, Dr. Mahmûd Kâsım Muk. s. 21.

ğini bekleyen zavallı bir insanı düşünün. Şüphesiz onun bu bekleyişine ömrü yetmeyecektir. Kezâ, «bir nutfenin donmuş kana çevrilmesi, donmuş kanın bir çiğnemlik et yapılması, bir çiğnemlik etten kemikler yaratılması, sonra da bu kemiklere et giydirilmek suretiyle insanın yaratılması»²⁴⁰ akılları hayrette bırakan bir olay olup, bunların kendiliklerinden bir halden diğer bir hale girdiklerini ileri sürmek cehâletten, akılsızlıktan başka birşey değildir. Binaenaleyh, basit bir nutfeyi dahî çeşitli şekillere dönüştüren ve bunlardan başka bir yaratık meydana getiren, eşsiz ve sonsuz bir kudrete sâhip bir varlık vardır ki, bu da şüphesiz Yüce Allah'dır»²⁴¹.

Eş'arî'nin genel olarak Allah'ın varlığını isbatlamada ileri sürdüğü en belirgin delil işte budur. O bu konuda *c e v h e r - i f e r d* (atom) delilini kullanmadığı gibi, mümkün ve vâcib delilini de kullanmağa lüzum görmemiştir. Dr. Mahmûd Kâsım bu her iki delili Eş'arîlerin, Allah'ın varlığının delilleri arasında zikrettiklerini ileri sürmekle beraber, bunların zayıf, akla ve İslâm'ın ruhuna aykırı olmaları itibariyle, gerçek birer delil olamayacaklarını iddia etmektedir.²⁴²

Mâturîdî'ye göre âlemde şerrin, kötülüğün bulunması da, âlemin kendiliğinden olmayıp, bir yaratıcı tarafından yaratılmış olduğuna delâlet etmektedir. Zira, eğer âlem bir yaratıcı tarafından olmayıp, kendi kendini halletmiş veya tek başına kendiliğinden meydana gelmiş olsaydı, şüphesiz bu âlemde şerrin bulunmaması gerekirdi. Çünkü kendiliğinden var olan veya başkasının müdahalesi bulunmaksızın kendi kendini yaratma gücüne sâhip bir nesne, aslâ kendisinde şerrin, kötülüğün bulunmasına rızâ göstermiyecek, aksine, kendisinin iyilikle, hayırla, en iyi, en güzel sıfat ve hallerle muttasıf olmasını arzu edecektir. Oysa görülüyor ki, bu âlem, kötülüklerle doludur. O halde o, kendi kendine değil, başkası tarafından yaratılmıştır ki, bu da ezeli ve ebedî olan Yüce Allah'dır.²⁴³

Burada hemen şunu ifade etmeliyiz ki, âlemde şerrin var olması-

240 Mü'minûn Sûresi, âyet: 14.

241 Bk. el-Eş'arî, Kitâbu'l-Luma', s. 6 vd.; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 16; Dr. Huleyf Muk., s. 33, 34; D.B. Macdonald, Allah Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 373, İstanbul 1941.

242 Bk. Menâhicu'l-Edille li'bni Rüşd, Dr. Mahmûd Kâsım Mukaddimesi, s. 12, vd.

243 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 17.

nı, alışılmışın hilâfına, ilk defa Allah'ın varlığına bir delil olarak ortaya atan ve yukarıda da görüldüğü şekilde bunu isbat eden ilk isan şüphesiz Mâturîdî'dir. Zira daha önce bu konuda, böyle bir delile başvuran ne bir kelâmcı ne de bir filozof görülmüştür. Garip olmasına rağmen bu sâdece Mâturîdî'ye özgü bir husustur. Alışılabilen husus, bu konuda gerek filozofların gerekse kelâmcıların, iyilik, hayır ve güzellik gibi, birtakım ulvî düşünceleri esas almaları ve buna dayanmak suretiyle Allah'ın varlığını isbat etmeleridir. Meselâ Eflâtun, Allah'ın varlığını isbat ederken daha çok âlemde mevcut hayrı ve güzelliği bir esas olarak ele almakta ve bunların varlığını Allah'ın varlığına en büyük bir delil olarak göstermekte ve O'nun kâinatı oluşturan eşyanın bünyesindeki güzellik, zerâfet ve insicâmın, tüm hayır ve güzelliklerin bizâtihi sebebi ve illeti olduğunu söylemektedir. Aristo ise, bu konuda düzen ve gaye düşüncesi üzerinde önemle durmakta ve bu düşünceyi büyük bir içtenlikle savunmaktadır. Her ne kadar Allah'ın varlığının isbatlanması konusunda bir delil olarak bunu açık bir şekilde kullanmamış olmakla beraber, onun bu konuya böylesine büyük bir önem vermesinden de anlaşılıyor ki, varlıklar âleminin her zerresinde görülen bu muhteşem düzen, bir gayeye bağlı olmaksızın kendiliğinden meydana gelmiş veya sırf tabiâtın gereği olarak ortaya çıkmış olamaz. O halde bunun mutlaka herşeyi ilmiyle kuşatan bir düzenleyicisi, âlemin yaratılışındaki gayeyi çok iyi bilen ve bu bilgisine uygun olarak tabiâtı var eden üstün bir varlık vardır ki, bu da şüphesiz Yüce Allah'dır.²⁴⁴

Görüldüğü gibi, gerek kelâmcılar, gerekse filozoflar Allah'ın varlığını isbatlamada, genellikle âlemde mevcut üstün değer ve kavramları esas alırlarken, Mâturîdî, biraz önce de gördüğümüz gibi, âlemde şerrin mevcut olmasının da Allah'ın varlığına bir delil olabileceğini söyleyen ilk insan olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen iyi veya kötü, çirkin veya güzel kâinatı meydana getiren her zerre, O'nun varlığının sonsuz kudretinin en büyük bir delilidir.

II — Allah'ın Birliği :

Mâturîdî'ye göre başlangıcı ve sonu olmayan, herşeyi yoktan var eden Allah, şüphesiz birdir. O'nun iki veya daha çok olduğu düşünüle-

244 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 34; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 754 b.

mez. Eğer Allah iki olsaydı, bu iki yaratıcının, kâinattaki varlıkları yaratmakta ya birleşmiş, uyuşmuş, ya da birleşmemiş, uyuşmamış olması gerekirdi. Uyuştukları farzedildiği takdirde ise, bu, aynı eylemi her ikisinin de tek başına yapamamalarından veya biri yapar, diğeri yapamaz olmasından ileri gelirdi. Zira hür, irâde sâhibi ve kendisine tam bir güveni olan bir varlığın sıkıntıya düşmedikçe veya zor bir durumda kalmadıkça, başkasıyla birleşip, onun yardımından faydalanma ihtyacını duymayacağında şüphe yoktur. Bu konuda birleşmemiş veya uyuşmamış olmaları halinde ise, ya her ikisinin de arzû ve dileklerinin yerine gelmesi gerekirdi ki, bir işte birbirine zıt, yekdiğesine aykırı dilek ve arzuların aynı anda yerine gelmesi şüphesiz imkânsızdır. Yahut da her ikisinin dileği de yerine gelmezdi ki, şüphesiz bu da âcizlikten, yetersizlikten başka bir şey değildir. Kudretsiz, yetersiz olanların da yaratıcı olmağa hak ve selâhiyetleri olmadığında şüphe yoktur.²⁴⁵

Mâturîdî bu tür bir düşünce tarzını, konu ile ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen çeşitli âyetlerden, özellikle «*Eğer yerde ve gökte Allah'dan başka tanrılar olsaydı, her ikisi de fesâda uğrardı*»²⁴⁶ âyetinden almaktadır.

Allah'ın birliğine en büyük delil, kâinatın çok mükemmel bir düzen ve tedbir üzere yaratılmış ve bu eşsiz düzen ve tertibin yaratıldığından bu yana en ufak bir değişikliğe, bir bozukluğa dahî uğramadan günümüze kadar gelmiş ve Kıyâmet'e kadar da devam edecek olmasıdır. Eğer Allah'dan başka tanrılar olsaydı, şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'in de işâret ettiği gibi, bu düzen ve tertip bozulacak, her ilâhın kendi takdîr ve görüşüne göre yerle gök birbirine karışacak, güneş, ay ve yıldızların seyri değişecek, gece gündüz, gündüz gece olacak, zaman birimleri altüst olacak ve dolayısıyla da bütün bunlar ve benzeri olaylar, varlıklar âleminin fesâdına, yok olmasına sebep olacaktır. Madem ki âlem, görmekte olduğumuz bu eşsiz düzen içinde bulunmaktadır, o halde bunu düzenleyen ve devam ettiren, herşeyi ilmiyle kuşatan, eşi ve benzeri bulunmayan bir varlık vardır ki, bu da Yüce Allah'dır.²⁴⁷ Esasen

245 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 21; Akâid Risâlesi, s. 13; İsmâil Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, C. II, s. 98.

246 Enbiyâ Sûresi, âyet : 22; Allah'ın birliği konusu için bak : el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 31 b, 61 b, 81 b, 236 a, 419 b, 433 b, 493 a, 729 b, 754 b, 906 a.

247 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 21; Dr. Huleyf Muk. s. 36; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 31 b, Selim Ağa Ktb. No. 40.

«Gökleri yedi kat üzerine yaratan O'dur. Rahmân'ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözüünü bir çevir bak, bir aksaklık görebilir misin?»²⁴⁸âyetinin anlamı da işte budur.

Mâturîdî, Allah'ın birliğini isbatlarken, Eş'arî'de olduğu gibi, sadece Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve kendisinin t e m â n u delili²⁴⁹ adını verdiği delillere dayanmakla kalmamakta, bunu, biraz önce de görüldüğü gibi, kâinatta mevcut her zerrenin O'nun birliğine delâlet edeceği noktasından hareket etmektedir.²⁵⁰ Genel olarak bu konuda Eş'arî'nin dayandığı bazı âyetler şunlardır : «Ey Muhammed; De ki : eğer dedikleri gibi Allah'la beraber tanrılar bulunsaydı, o takdirde hepsi ârşın sâhibi olmaya yol ararlardı. Allah, onların söylediklerinden Münezzehtir, Yüce'dir, Utu'dur»²⁵¹. «Allah çocuk edinmemiştir; O'nun yanında hiçbir tanrı yoktur. Olsaydı, her tanrı kendi yarattığı ile beraber gider ve birbirinden üstün olmağa çalışırlardı. Allah onların vasıflandırmalarından Münezzehtir»²⁵². «Eğer yerde ve gökte Allah'dan başka tanrılar olsaydı, ikisi de bozulurdu. Arşın Rabbi olan Allah, onların vasıflandırdıklarından Münezzehtir»²⁵³. «...Yoksa Allah'a, Allah gibi yaratması olan ortaklar buldular da, yaratmaları birbirine mi benzettiler? De ki : Herşeyi yaratan Allah'dır. O, herşeye üstün gelen tek Tanrı'dır»²⁵⁴.

Eş'arî tarafından temânu' delili adı verilen bu delillere ilâve olarak. Mâturîdî kısaca şöyle demektedir : Allah bir olmasaydı, âlemin de sonlu olmaması gerekirdi. Zira Allah'dan başka tanrıların varlığı farzedildiği takdirde, bunların sayılarının tahdîd edilmesi mümkün olamayacağından, ister istemez nâmütenâhi ilâhın varlığının kabul edilmesi gerekecektir. Bunların her birinin ayrı ayrı kudret ve irâdeleri olacağına göre, meselâ biri âlemi yok etmek isterken, diğeri onun varlığını arzu edecek ve dolayısıyla bu, her ilâhın arzû ve irâdesine göre sonsuzluğa kadar devam edip gideceğinden, yaratıklar âleminin de

248 Mülk Sûresi, âyet : 3.

249 Bk. el-Eş'arî, Kitâbu'l-Luma', s. 8; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 21; Dr. Huleyf, Muk. s. 35; Dr. Mahmûd Kâsım, İbn Rüşd ve Felsefetuhu'd-Dîniyye, s. 111, vd., Kahire 1964; Menâhicu'l-Edille, s. 31.

250 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 31 b, 32 a, Selim Ağa Ktb. No. 40.

251 İsrâ' Sûresi, âyet : 42-43. Bk. el-Mâturidî, Te'vilât, Var. 419 b.

252 Mü'minûn Sûresi, âyet : 91; bak : Te'vilât, Var. 433 b, 493 a.

253 Enbiyâ, Sûresi, âyet : 22.

254 Ra'd Sûresi, âyet : 16.

aslâ bir sonu, bir nihâyeti olmaması gerekecektir. Bu ise imkânsızdır. Zira âlemde mevcut her zerrenin bir sonu olduğu gibi, âlemin bizâtihi kendisi de sonludur. Buna aklî ve naklî deliller delâlet ettiği gibi, yokluktan sonra var olan âlemin, bugün müşâhede edilen ve bizâtihi içinde yaşanan varlığı da delâlet etmektedir. Binaenaleyh, yokluktan sonra var olan, canlı veya cansız herşey fânîdir; er veya geç yok olacaktır. O halde, bu âlemi, içindeki tüm varlıklarla birlikte yoktan var eden ve sonunda da yok edecek olan bir tek yaratıcı vardır ki, o da eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah'dır.²⁵⁵

Kitâbu't-Tevhîd'in nâşiri Dr. Fethullah Huleyf'e göre, Mâturîdî'nin Allah'ın birliğine delâlet eden delillerden biri olarak gösterdiği bu delil, aslında, her nekadâr Mâturîdî'de olduğu gibi kullanamamış olmakla beraber, Aristo'ya ait bir delil türüdür. Her nekadâr Aristo, Allah'ın birliğini isbatlamak için başlangıçta bu delili ileri sürmüştü de, daha sonra yıldızların ve gök cisimlerinin hareketini düzenleyen Allah'dan başka varlıkların, başka bir deyimle ilâhların varlığını söylemek suretiyle Allah'a ortak koşmuş ve dolayısıyla da şirke düşmüştür.²⁵⁶

Mâturîdî'ye göre, peygamberlerin Allah'ın birliğine dair birtakım kesin ve açık delillerle görevlendirilmiş olmaları da, O'nun birliğine, eşi ve benzeri bulunmadığına kesin bir delildir. Zira Allah'ın bir şerîki, bir ortağı bulunduğu farzedildiği takdirde, peygamberlerin bu tür delil ve mucizelerle gelmesi imkânsızlaşacaktır. Çünkü bununla, diğer ilâhın, başka bir deyimle ortağın kudreti, ortaklığı ve dolayısıyla ulûhiyyeti yok edilmiş, iptâl edilmiş olacaktır. Buna ilâve olarak, içinde bulundukları ilkel toplumların kendini beğenmiş putperestlerin, sapık ve bâtil inanç sâhibi zümrelerin bütün direnişlerine, karşı koymalarına ve türlü engelleme metodlarına rağmen, peygamberlerin bu kutsal görevlerinde başarı sağlamaları da, onları bu görevle görevlendiren Yüce Allah'ın gerçek birliğine, eşi ve ortağı bulunmadığına en açık bir delildir.²⁵⁷

Allah, gerek zâtı, gerek sıfatları, gerekse fiilleri yönünden birdir. Zâtında bir olması, O'nun bir cüz'ü, bir parçası, bir kısmı bulunmamasıdır. Zira terkîb, parçalanma, kısımlara bölünme, hâdis, sonradan var

255 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 19, 20; Dr. Huleyf, Muk. s. 35; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 419 b, 433 b, 493 a, Selim Ağa Ktb. No. 40.

256 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Dr. Huleyf Muk. s. 35.

257 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, s. 20.

olan varlıkların vasıflarındandır. Bu ise, hâdis varlıkları yaratan ezeli ve ebedî varlık hakkında muhaldır. Sıfatlarında bir olması, O'nun benzeri, eşinin bulunmamasıdır. Çünkü hâdis, başka bir deyimle sonradan var olan varlıklara benzememek, O'nun en belirgin vasıflarından, özelliklerinden biridir. Fiillerinde bir olması ise, Allah'ın kesinlikle bir gerîki, bir ortağı bulunmadığı ve bütün fiillerinde tek olduğu anlamını taşır. Zira ortaklık veya başkasına muhtağ olmak, âcizlik ve kudretsizlikten başka birşey değildir. Bu ise, herşeyi, yoktan var eden, eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah hakkında muhaldır.²⁵⁸ Böyle bir şeyi aklın ve mantığın kabul etmesi imkânsızdır.

İşte bundan dolayı Mâturîdî, Allah'ın birliğine en büyük delilin, daha önce de zikredildiği gibi, âlemin, canlı veya cansız, kâinattaki tüm varlıkların akılları hayret ve dehşet içinde bırakan bir düzen ve aslâ değişmeyen bir nizam içinde seyretmesidir. Binaenaleyh, akli basında olan bir insanın, her an müşâhede ettiği, yakından izlediği ve bizâtihi içinde yaşadığı bu gerçekleri inkâr etmesi mümkün değildir. Esasen «Gökleri yedi kat üzerine yaratan O'dur. Rahmân'ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak; bir aksaklık görebilir misin? Bir aksaklık bulmak için gözünü tekrar tekrar çevir bak; ama göz umduğunu bulamayıp bitkin ve yorgun düşer».²⁵⁹ âyetlerinin anlamı da, aslında bu gerçeğin ifadesinden başka bir şey değildir.²⁶⁰

Mâturîdî, Allah'ın birliğini isbatlamada daha birçok akli deliller ileri sürüyor. Meselâ ona göre, gerek fayda veya zarar, gerek iyilik veya kötülük, gerekse belâ veya nimet gibi tek bir anlam taşıyan ve özü itibariyle sâdece bu anlama delâlet eden bir cevher, bir nesne yoktur. Zira birine göre iyi olan bir nesne, başkasına göre pekâlâ kötü veya sevimsiz olabilir. Diğer sıfat ve hallerde de bunu görmek mümkündür. Binaenaleyh bunlar, her an iyi veya güzel olmadığı gibi, aynı zamanda da kötü veya çirkin değildir. O halde bunları bu şekilde yaratan ve düzenleyen bir düzenleyici vardır ki, bu da Allah'tır. Kezâ âlemde görülen bütün cisimler, birtakım zıt ve birbirleriyle gelişen unsurlardan meydana gelmektedir. Bunların birbirinden nefret etmesi, yekdiğerin-

258 Bk. İsmâil Hakkı İzmirli, Yeni İlmî Kelâm, C. II, s. 95-96, İst. 1340-1343; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 433 b.

259 Mülk Sûresi, âyet: 3-4.

260 Tafsîlât için bakınız: el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 31 b, 419 b, 493 a.

den uzaklaşmak istemesi ve dolayısıyla birbirlerini yok etmek suretiyle birinin diğerinin yerini almak istemesi pekâla mümkündür. Bu ise, bütün bu cisimlerin yok olmasıdır ki, bu da varlıklar âleminin sonu demektir. O halde bütün bunların hareketlerini düzenleyen, lütfu ve ih-saniyle bu gelişik unsurları bir araya getiren, birinin diğerine zarar vermemesini ve dolayısıyla akla durgunluk verecek şekilde bir nizam ve ve ahenk içinde bulunmalarını ve her birinin ayrı ayrı ve yekdiğ-e-rine zarar vermeksizin görev yapmalarını sağlayan her şeyin üstünde bir varlık vardır ki, şüphesiz bu da, eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah'tır.²⁶¹

Böylece Allah'ın gerçek birliği ve ulûhiyeti sabit olduğu zaman, O'nu her türlü zıt ve benzerlerinden de tenzih etmek gerekir. Zira O'nun zıddı olduğunu söylemek, ulûhiyetini, benzeri bulunduğunu ileri sürmek de birliğini inkâr etmek demektir. Oysa Allah birdir. O'nun eşi, benzeri ve ortağı yoktur. Ezelde ve ebed'de var olan sadece O'dur, Esâsen «Göklerin ve yerin yaratamı, size içinizden eşler, çift çift hayvanlar var etmiştir. Bu suretle çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, iştir, görür», «Göklerin ve yerin kilitleri O'nundur. Dilediğine rızık yayar ve bir ölçüye göre verir. Doğrusu O her şeyi bilendir»,²⁶² âyetlerinin anlamı da işte budur. Binaenaleyh Allah'ın gerçek birliği, azameti ve kudretiyle bağdaşmayan, cisim ve araz gibi, eşya'nın ve yaratıkların vasıflarından olan sıfatlarla vasıflandırılması mümkün değildir.²⁶³

Konuyu bitirmeden önce, Allah'ın birliğini ispatlamada genellikle Kelâmcıların dayandıkları ve «T e m â n u' d e l i l i» adını verdikleri delil türünden kısa bir örnek vermekte yarar görmekteyiz. Bununla aynı zamanda Mâturîdî'nin yukarıdan beri zikrettiğimiz görüşlerini de özetlemiş ve daha belirgin bir hale getirmiş olacağız.

Bu hususta, meselâ, İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinde ana hatlarıyla şöyle diyor : «Yerde ve gökte Allah'tan başka tanrıların bulunması aklın kabul edeceği bir husus değildir. Zira böyle birşey farzedildiği takdirde, canlı veya cansız tüm varlıkların ya hepsinin müşterek kudretleriyle, veya her birinin ayrı ayrı, ya da bunlardan sadece birinin kudret ve yaratmasıyla meydana gelmiş olması ge-

261 Bk. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 22.

262 Şûrâ Sûresi, âyet: 11-12.

263 Bk. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 2. 23 vd.

rekecektir. Şimdi bu yaratma eyleminde her birinin ayrı ayrı kudret ve kuvvetleri kâfi gelmeyip, bunu müstereken yaptıkları düşünülürse, buna göre hiçbirinin ilâh olmağa hak ve yetkisi yok demektir. Çünkü gerçek bir ilâh'ın tam bir kudret, kuvvet, irade ve davranış hürriyetine sahip olması zorunludur. Yaratma, varlıkları farzedilen bu ilâhların her birinin ayrı ayrı kudret ve kuvvetleriyle meydana geldiği ve dolayısıyla her birinin müstakil birer yaratıcı oldukları farzedildiği takdirde, bir eserin her yönüyle tam olan iki veya daha fazla müessirden meydana gelmiş olması gerekecektir ki, bu da onlar hakkında âcizlik ve kudretsizlik demek olduğundan imkânsızdır. Şayet yaratma sadece bunlardan birinin kudret ve iradesiyle olup, diğerlerinin bunda bir katkıları yoksa veya bu konudaki tasarrufları etkisiz kalıyorsa, bu da şüphesiz hiçbir sebebe dayanmadan bunlardan birinin diğerine tercih edilmesini (T e r c î h u b i l â M u r e c c i h) gerektirecektir ki, bu da bâtıldır. Zira böyle bir durum, yaratıklar âleminde birçok karışıklık ve çelişkilere yol açacak ve dolayısıyla mümkün varlıkların yaratılmamış olmasını gerektirecektir. Binaenaleyh, bu üç faraziyede de görüldüğü gibi, herşeyi yoktan var eden Alah birdir, eşi ve benzeri yoktur». ²⁶⁴ Esâsen Yüce Allah, «Tanrınız bir tek Tanrı'dır. O, merhamet eden, merhametli olandan başka Tanrı yoktur». ²⁶⁵ «Allah, O'ndan başka Tanrı olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, Diri, her an yarattıklarını gözetip durandır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaât edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümlerini gökleri ve yeri kaplamıştır. Onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O, Yüce'dir, Büyük'tür». ²⁶⁶ «Kesin olarak inananlara, yeryüzünde ve kendi içinizde Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır; görmez misiniz?». ²⁶⁷ «Ey Muhammed! De Ki : O Allah bir tektir. Allah herşeyden mustağnî ve herşey O'na muhtaçtır.

264 İzmirli İsmâil Hakkı, bu konuyu 16 madde halinde ele almakta ve her biri üzerinde ayrı ayrı durmak suretiyle Allah'ın birliğini isbatlamağa çalışmaktadır. Fakat bunlar, hemen hemen aynı delil türlerinden meydana geldiğinden ve aynı metodla işlendiğinden biz burada sadece yukarıdaki delili zikretmekle yetindik. Bk. Yeni İlm-i Kelâm, C. II, s. 96 vd.

265 Bakara Sûresi, âyet: 163.

266 Bakara Sûresi, âyet: 255. Bk. el-Mâturidî, Te'vilât, Var. 31 b, 61 b.

267 Zâriyât Sûresi, âyet: 20-21; kezâ tafsîlât için bak: el-Mâturidî, Te'vilâtul-Kur'ân, Var. 729 b.

O, doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir»²⁶⁸ demek suretiyle bu gerçeği açıkça teyid ve te'kîd etmiştir.

III — Allah'ın Diğer Sıfatları :

Mâturîdî'ye göre, Allah'ın ilim, hayat, işitme, görme kelâm, kudret, irâde, tekvîn, rahmet, rızık gibi gerek zâtî, gerekse fiilî daha birçok sıfatı vardır. Esâsen bu ve benzeri sıfatlar, Yüce Alah'ın ezelde Kendi Zâtını vasıflandırdığı ve O'nun Zâtıyla kâim ezeli sıfatlardır. Burada hemen şu gerçeği ifade etmemiz gerekir ki, bu sıfatların gerek zâtî, gerekse fiilî sıfatlar olmaları yönünden, aralarında esasa ilişkin bir fark yoktur. Bunun için biz burada, bu sıfatları bir tüm olarak ele alacak, herbirinin ayrı ayrı detaylarına inmeksiz, bunları kelâmcıların da gruplandırmalarına uygun olarak zâtî ve fiilî sıfatlar olmak üzere sâdece iki grupta toplamak suretiyle incelemeğe ve bunlar üzerinde aslında esasa ilişkin olmayan Ehl-i Sünnet kelâmcılarının bazı görüş farklarını açıklamaya çalışacağız.

a — Zâtî Sıfatlar :

İlim, hayat, işitme, görme, kelâm, kudret ve irâde gibi Allah'ın zâtî sıfatları hakkında Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında esasa ilişkin bir ihtilâf yoktur.²⁶⁹ Onlara göre, bu sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim,, kadîm birer mânadan ibârettir ki, bunlar ne Allah'ın zâtının aynıdır, ne de gayri'dir.²⁷⁰ Bu son ibare, yani «b u s ı f a t l a r , n e A l l a h ' ı n z â t ı n ı n a y n ı d ı r , n e d e g a y r ı d ı r » ibaresi bazılarına göre her ne kadar anlaşılması güç bir tenakuz, bir çelişki mahiyetini ve anlamını taşıyorsa da,²⁷¹ *el-Fıkhu'l-Ekber* Şârihi Alî el-Kârî bu tenakuzu ortadan kaldırmağa ve bunun anlamını açıklığa kavuşturmağa muvaffak olmuştur. Zira o, bu konuyla ilgili olarak, zihinde var olan şeyle hârişte var olan şeyin birbirinden ayrılması ve ona göre konunun incelenmesi gerektiği tezini ileri sürmüş ve özet olarak, bu sıfatların zihni kavramları itibariyle Allah'ın zâtı-

268 İhlâs Sûresi, âyet: 1-4; bu sûrenin açıklaması için bak: el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, Var. 906 a.

269 Bu konudaki ihtilâflar daha çok Mu'tezile'nin doğuşundan sonra başlar. Biraz sonra görüleceği gibi, Mu'tezile'nin bu husustaki görüşlerine konuyla yakından ilgili bulunması yönünden geniş bir yer verilmiştir.

270 Bk. el Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 44, Dr. Huleyf Muk. s. 36.

271 Bu fikri Kahire Üniversitesi, Dârü'l-Ulûm Fakültesi Profesörlerinden ve bu Fakültede öğrenci iken hocamız olan Dr. Mamhûd Kâsım ileri sürmüştür. Bk. *Menâhîcu'l-Edille*, Mukaddime, s. 120.

nın aynı olmamakla beraber, hâricî varlıkları itibariyle O'nun zâtından gayrı olmadıklarını, aslında sıfatların anlamının zâtın anlamından başka olmakla beraber, sadece varlıklar âlemindeki tezâhürleri itibariyle aynı anlamı taşıdıkları, birbirlerinden ayrılmadıklarını söylemiştir.²⁷²

Mu'tezile'ye göre, Allah'ın en önemli sıfatlarından ikisi **k ı d e m** ve **b i r l i k** sıfatlarıdır. Bunların dışında Allah'a çeşitli sıfatların isnâd edilmesi câiz değildir. Böyle bir şey yapıldığı takdirde, Allah'ın gerçek birliğine aykırı düşen birçok tabîî varlıkların mevcudiyeti kabul edilmiş olcaktır ki, bu da O'na şerîk, ortak koşmak demek olacaktır. Oysa Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Onlara göre, Allah bu âlemi yoktan var etmiş ve tüm varlıkların ilk prensipi olmuştur. Bu ise bir sebebe dayanmaktadır. Oysa O'nun varlığının bir sebebi, bir nedeni yoktur. Binaenaleyh, Allah'ın sıfatlarının yaratıkların sıfatlarına benzemesi imkânsızdır. Aksi taktirde bu, Allah'la O'nun yarattığı olan kul arasında bir müşâbehetin, bir benzerliğin doğmasına sebep olacaktır ki, bu da onların önemle üzerinde durdukları tevhi'd anlayışlarına aykırı düşen bir husustur. İşte bundan dolayı Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını te'vîl etme zorunluluğunu duymuş ve Allah'ın, zâtıyla âlim, zâtıyla hayy (diri), zâtıyla semî (işitici), zâtıyla basîr (görücü), zâtıyla mütekellim (konuşan), zâtıyla kâdir ve zâtıyla murîd (irade edici) olduğunu ileri sürmüştür.²⁷³ Mu'tezile'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde geçen bu sıfatların, Allah'ın zâtının dışında kabul edilmesi imkânsızdır. Zira bu takdirde birçok kadîm'in, başka bir deyimle Allah'ın yanında çeşitli ilâhların varlığı da kabul edilmiş olacaktır. Bu ise, tevhi'd sistemine aykırıdır. Binaenaleyh, Allah'ın kîdemi dışında kalan diğer zâtî sıfatların te'vîl edilmesi zorunludur.²⁷⁴

272 Bk. Alî el-Kârî, Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber, s. 24; ayrıca bak: İbn Teymiyye, Mecmûatu'r-Resâil ve'l-Mesâil, C. I, s. 112, Kaahire 1341/1922; Allah'ın zâtı ve sıfatları için bak: el-Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 24 vd.; İtikadda Orta Yol, Çev. Dr. Kemal Işık, s. 22 vd.; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhi'd, Dr. Huleyf Muk. s. 36.

273 Bk. el-Cuveynî, Kitâbu'l-İrşâd, s. 79; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 79.

274 Tafsîlât için bakınız: Zuhdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 60 vd.; Hannâ'l-Fahurî ve Halil el-Cerr, Târihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, s. 145 vd.; Muhammed Ebû Zahra, Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, C. I, s. 149-150; eş-Şehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 44 vd.; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, s. 68, 70; j. Windrow Sweetman, İslam and Christian Theology, Part, I, Vol. II, s. 21.

Mu'tezile'nin Allah'ın zâtî sıfatları hakkında ileri sürdüğü bu görüşler, daha sonraları Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında çeşitli fikir ayrılıklarının ve tartışmaların doğmasına sebep olmuş ve bu da tabîatiyle daha önce benzerine rastlanmayan bir gelenegin yerleşmesine yol açmıştır. Bizim, daha konunun başında da işâret ettiğimiz gibi, Mu'tezile'nin bir sistem olarak ortaya çıkışından önce gelen Selefler, genel olarak Allah'ın sıfatları, özellikle zâtî sıfatları konusunda fikir yürütmekten, herhangi bir tartışmaya, te'vîl veya tefsire girişmekten siddetle kaçınmışlar, hattâ Allah'ın müteşâbih âyetlerde geçen el, yüz, ve istivâ gibi sıfatları hakkında soru sorulmasını dahî bid'at saymışlar ve bunları olduğu gibi kabul etmişlerdir.

Fakat gerek Mu'tezile'nin açtığı bu yeni çığır, gerekse zamanla İslâm âlemine sızan felsefî düşünceler ve yabancı fikirlerin bir sonucu olarak Ehl-i Sünnet Kelâmcıları da bu konular hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler üzerinde titizlikle durmak zorunda kalmışlar ve bu gibi konuları içine alan ve karışık görüşlere bir cevap mahiyetini taşıyan birçok değerli eseri vücuda getirmişlerdir. Bu cümleden olarak meselâ, aslında fakîh olup, kelâmcı olmamakla beraber Ebû Hanîfe (Ölm. H. 150/M. 767) dahi meşhur «*el-Fıkhu'l-Ekber*» adlı eserini yazmış ve bu eserinde genel olarak Allah'ın sıfatları hakkındaki fikirlerini belirtmiş ve özellikle Allah'ın zâtî sıfatlarının O'nun zatının aynı de, gayri de olmadığını söylemiştir.²⁷⁵

İşte büyük imam Ebû Hanîfe tarafından ilk defa ortaya atılan bu fikir, daha sonraları Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının başında gelen Eş'arî ve Mâturîdî tarafından da benimsenmiş ve onlar da bu büyük imama uyarak, Konunun başında da belirtildiği gibi, Allah'ın zâtî sıfatlarının, O'nun zatının ne aynıdır, ne de gayridir, demişlerdir.²⁷⁶

b — Fiilî Sıfatlar :

Ehl-i Sünnet Kelâmcılarından bazıları, Allah'ın fiilî sıfatları konusunda Ehl-i Sünnet mezhebinin iki büyük okulu olan Eş'arîlik'le Mâturîdîlik arasında derin bir ihtilâfın bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira Mâturîdîlere göre fiilî sıfatlar da Allah'ın zâtîyle kâim, gerçek ve

275 Bk. Ebû'l-Muntehâ, Şerhu'l-Fıkıh el-Ekber, s. 5-6, İstanbul.

276 Bk. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Kitâbu'l-Luma', s. 11-14; Mâturîdî, Risâletun fi'l-Akâid, Yusuf Ziya Yörüken neşri, s. 11; Akâid Risâlesi, s. 14, İstanbul 1953.

kadîm sıfatlardır. Eş'arîler ise, bu görüşü kabul etmemekte ve bunların sadece nisbî ve hâdis sıfatlar olduğunu ileri sürmektedirler.²⁷⁷

Bununla beraber Mâturîdî'nin bu konudaki görüşleriyle Bâkîllânî ve Gazzâlî gibi daha sonra gelen Eş'arîlerin aynı konu ile ilgili görüşleri birbiriyle kıyaslandığı ve üzerlerinde durulup incelendikleri zaman, aralarında, ileri sürüldüğü gibi, pek büyük bir farkın bulunmadığı ve söz konusu edilen ihtilâfın dar bir çerçeveye inhisar ettiği, hattâ yok denilebilecek derecede azaldığı görülecektir.

Meselâ; Mâturîdî, bu konuyla ilgili olarak, Allah'ın tekvîn, rahmet, rızık gibi fiilî sıfatlarının da, O'nun sıfatları ve ezelde bunlarla muttasıf bulunması itibariyle, diğer zâtî sıfatlarında olduğu gibi, ezeli ve kadîm bulunduklarını, ancak bunların, ma'lûm, makdûr, murâd ve mükevven ve benzeri kavramlarda olduğu gibi, hâdisâta taallukları itibariyle hâdis olduklarını ve dolayısıyla kadîm oldukları zannına kapılmamak için hudûs anlarının zikredilmesi gerektiğini söylemiştir²⁷⁸ ki, aslında Bâkîllânî de «fiilî sıfatlardan maksat, Allah'ın daha bir fiil haline getirmeden önce muttasıf bulunduğu bütün sıfatlardır. Binaenaleyh bunlar, bu durumda kaldıkları sürece kadîmdir»²⁷⁹ demek suretiyle bu gerçeği anlatmak istemiştir.

Bu konuyla ilgili olarak Gazzâlî de aynen şöyle demektedir : «Râzık (rızıklandıran), hâlık (yaratan), cevâd (cömertlik), muizz (yük-selten), muzil, (alçaltan) gibi, Yüce Allah'ın fiillerinden türeyen isimlerin ezeli olup olmadıkları hususunda ihtilâf edilmiştir. Bazıları bu isimlerin ezeli olduğunu, çünkü, eğer ezeli olmasaydı, Allah'ın bu isimlerle vasıflandırılması tegayyürü gerektireceğini söylemişler, bazıları da bu isimlerin ezeli olamayacağını, zira ezelde halk (yaratma) olmadığına göre, bir hâlık'ın (yaratıcının) varlığı nasıl mümkün olur, demişlerdir. Bu meseleyi açıklamak için şöyle demek lâzımdır : Meselâ kılıç daha kınında iken keskin dendiği gibi, kılıç ile herhangi bir kesme eylemi hâsıl olduğu zaman da, fiile iktirânından dolayı keskin denir. Halbuki bunlar, esâsında iki ayrı mânayı ifade ederler. Kılıç, kınında iken bilkuvve

277 Kitâbu't-Tevhîd'in nâşiri bu konuya 1966 yılında Beyrut'ta basılan «A Study on Fakhr al-Dîn al-Râzî and His Controversies in Tronsoxiana» adlı eserinin 89-104. sayfaları arasında genişçe bir yer verildiğini zikretmektedir. Bk. Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 37.

278 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 47.

279 Tafsilât için bak : el-Bâkîllânî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 262-263; Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 37

ve kesme eylemi hâsıl olduğu zaman da bilfiil keskindir. Bunun gibi su için, daha bardakta iken susuzluğu giderici dendigi gibi, içildiği zaman da kendisi için aynı şey söylenir ki, esasında bunlar da iki ayrı anlam taşırlar. Kılıç için daha kınında iken keskindir denmesinin mânası, kesme eylemi kendisiyle hâsıl olan sıfatın gerçekte kılıçta bulunmasıdır. Bununla beraber kesme fiilinin derhal meydana gelmemesi, keskin ve hâzır bir durumda bulunmaması gibi, kılıcın zâtında bulunan bir kusurdan ileri gelmeyip, bu, onun zâtının dışında olan başka bir sebebe dayanmaktadır. İşte bunun gibi, daha kınında iken kılıca keskindir denmesine sebep olan mânaya uygun olarak, Yüce Allah'a da ezelde Hâlık'dır denmesi doğru olur. Zira yaratmanın bilfiil cereyan etmesi, Allah'ın zâtında bulunmayan bir şeyin yeniden meydana gelmesinden dolayı değildir. Aksine, yaratma fiilinin gerçekleşmesi için şart olan her şey, ezelde mevcuttur. Oysa kılıçla kesmeğe başlandığı anda, kendisine keskindir denmesine sebep olan mânanın ezelde bulunması doğru değildir. Mânanın oynadığı rol işte budur.»²⁸⁰

Görüldüğü gibi, Gazzalî'nin de Allah'ın fiilî sıfatları hakkındaki görüşü, Mâturîdî'nin bu konudaki görüşünden farklı değildir. Aksine onu te'yid eder mahiyettedir.

IV — Allah'ın İsimleri

a — Allah'a cisim adının verilip verilemeyeceği meselesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'ın isimleri tevkîfî olup, O'nun, şeriatin kabul ettiği maruf ve meşhur isimlerinden başka bir isimle adlandırılması caiz değildir. Başka bir deyimle, Allah'ı ancak kendi zatına verdiği ve şeriatin zikrettiği isimlerle isimlendirmemiz mümkündür. Bundan dolayı, her nakadar Allah'ın başka cisimlere benzemeyen bir cisim olduğunu veya bununla O'nun gerçek varlığını ispatlamayı kasdetmiş olsak bile, Allah cisimdir, dememiz mümkün değildir.²⁸¹ Mâturîdî bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir : «Bu hususta dayanağımız Allah'dan gelen nasslardır. Bu nasslarda ise, cismin Allah'ın isimlerinden biri olduğuna dair bir kayda rastlanmadığı gibi, O'nun, şeriatini

280 Bk. el-Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 158-159; İtikadda Orta Yol, Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 115-116; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 37-38.

281 el-Eş'arî, cisimle ilgili olarak çeşitli fırkalar arasında belli başlı oniki görüş ileri sürüldüğünü zikretmekte ve Makâlâtü'l-İsmâiyyîn adlı eserinde bu görüşlere geniş bir yer vermektedir. Bk. el-Eş'arî, anılan eser, C. II, s.4-7.

yaymakla görevlendirdiği peygamberlerin veya ulu kişilerin sözlerinde de böyle bir kayda rastlanmamıştır. Binaenleyh, Allah'a cisim adını vermemiz mümkün değildir. Gerek hissî, gerek aklî, gerekse naklî bir delile dayanmaksızın, Allah'a bu ismin verilmesinin mümkün olduğu farzedildiği takdirde, O'na cesed, şahıs ve benzeri isimlerin verilmesi de mümkün olacaktır ki, bütün bunlar, şer'i hükümlerin kesinlikle nehyettiği hususlardır. Dolayısıyla yaratıklara mahsus bütün isimlerle Allah'ı isimlendirmemiz mümkün değildir.»²⁷²

Mâturîdî'ye göre Allah'a cisim adının verilmesi, sadece bir şekilde câiz olur ki, bu da cismin isbat anlamının dışında insanlarca bilinen başka bir anlam veya mâhiyet taşımamasıdır. Bu takdirde Allah'a cisim adının verilmesi mümkündür. Fakat şu da bir gerçektir ki, şu ana kadar cismi isbat anlamında kullanan veya onun Allah'ın varlığına delâlet eden isimlerden biri olduğunu söyleyen bir kimseye rastlanmamıştır. Bundan başka bu terim yaratıkların özelliklerine delâlet eden bir anlam taşımakta ve dolayısıyla hudûs'e delâlet eden bir mâhiyet arzetmektedir. Oysa Yüce Allah bu tür vasıflandırmalardan münezzehdir.²⁸³ «O'nun benzeri hiçbir şey yoktur»²⁸⁴ âyetinin anlamı da bundan başka bir şey değildir.

Mâturîdî'nin Allah'ın isimlerinin tevkîfî olduğu hakkındaki görüşünü, daha sonra gelen ve Eş'arî olan Bâkılânî de aynen benimsemekte, Allah'a cisim adının verilemeyeceğini söylemekte ve özet olarak şöyle demektedir: «Allah'a cisim adının verilmesi câiz değildir. Zira ümmet, ifade ettikleri mânaları itibariyle müstehak olmakla beraber, Allah'ın âkil (akıllı), fâtin (zeki) ve hâfız (koruyucu) gibi, şerîatin Allah'ın isimleri arasında zikretmediği isimlerle isimlendirilmesinin doğru olmadığı hususunda ittifak etmiştir. Bunun yanı sıra meselâ, ifade ettikleri mânaları itibariyle akıl yönünden doğru olmamakla beraber, Kur'ân'da Yüce Allah'a, nûr, mâkir (aldatıcı), müstehzî (alay edici) gibi birtakım isimler verildiği görülmektedir. Bu da gösteriyor ki, bu konuda esas olan sâdece şerîattir ve onun verdiği izindir.»²⁸⁵

282 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 38, 65-67, 107-108; Te'vilâtu'l-Kur'ân, var. 2a, 905a.

283 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 38, Dr. Huleyf Muk. s. 38.

284 Şûrâ Sûresi, âyet: 11.

285 Bk. el-Bâkılânî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 194-195.

b — Allah'a «Şey» Denmesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'a «şey'» denmesi câizdir. Bu hususta, Allah için «eşyâya benzemeyen bir şey'dir» dendiği halde, niçin «cisimlere benzemeyen bir cisimdir» denmesi câiz olmuyor? şeklinde bir itirazda bulunulamaz. Zira Allah'a «şey» denmesini gerektiren sebep, cisim'de mevcut değildir. Bundan dolayı Allah'a cisim adını vermemiz mümkün değildir.²⁸⁶

Mâturîdî, Allah'a «şey» adının verilmesinin câiz olduğunu iki yolla isbatlamanın mümkün olduğunu söylemekte ve bunları aşağıdaki şekilde sıralamaktadır :

1 — N a k l î D e l i l l e r :

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah, «*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur*»²⁸⁷ demektedir. Eğer Allah «şey» olmasaydı, âyette de görüldüğü gibi, «şey»in zikredilmesine veya «şey» adıyla O'ndan eşyânın şey'iyyetinin nefyedilmesine, başka bir deyimle O'nun eşyâya benzemeyen bir şey olduğunun zikredilmesine gerek kalmayacaktı. Zira burada, gerçekte şey'den maksat, onun ihtivâ ettiği anlamdan başkadır.²⁸⁸ Başka bir âyette de Yüce Allah şöyle diyor : «*Şâhid olarak hangi şey daha büyüktür, de. Allah benimle sizin aranızda şâhiddir.*»²⁸⁹ Bu âyette de görüldüğü gibi, eğer Allah'a «şey» denmesi câiz olmasaydı, âyetin bu kelimeyi ihtivâ etmemesi ve onun Allah'a nisbet edilmemesi gerekirdi.

2 — A k l î D e l i l l e r :

Mâturîdî, meseleyi, aklî delillerle de isbatlamağa çalışmakta ve özet olarak şöyle demektedir : «Genel olarak bilinen bir husus, şey'in, nefyin zıddı olan isbat'ın isminden başka bir anlam taşımamasıdır. Zira bir şeyi küçümseme (tasgîr) anlamı kastedilmediği sürece, «*hiçbir şey*», «*şey yoktur*» veya «*şey değildir*» in mânası, nefy, olumsuzluktur. Bu da gösteriyor ki, bu kelime isbat anlamını taşımaktadır... «*L â şey'*» kelimesi, gerçeği nefyetme veya sâbit olanı küçük gösterme anlamında kullanıldığına göre, «şey'»

286 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 39-40, 104.

287 Şûrâ Sûresi, âyet: 11; kezâ bak: el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân. Var. 672a.

288 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 41; el-Eş'ari, Makâlâtul-İslâmiyyîn, C. I, s. 238; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 646 b.

289 En'âm Sûresi, âyet: 19.

kelimesi de elbetteki Zât-ı İlâhî'nin isbâtı ve O'nun yüceltilmesi anlamını ifade edecektir. Allah, şüphesiz buna lâyıktır.»²⁹⁰

Mâturîdî, meseleyi bu şekilde izah ettikten sonra, « L â c i s m » deyimi, bunlardan hiçbirini gerektirmediği gibi, « c i s i m » kelimesi de, varlığı arzulanan veya yüceltilen bir kimsenin isbatı anlamını taşıyamıyacağını söylemekte ve dolayısıyla Allah'a cisim denmesi câiz olmadığı halde, şey' denmesi câizdir, demektedir.

c — Allah'a İsim ve Sıfat Verilip Verilemeyeceği Meselesi :

Mâturîdî Allah'ın isimleriyle ilgili olarak, O'na « c i s i m » veya « ş e y » denmesinin câiz olup olmadığı meselesi hakkındaki görüşlerini yukarıda görüldüğü şekilde açıkladıktan sonra, Allah'a zatî bir ismin veya zatî bir sıfatın verilmesinin t e ş â b ü h ü gerektireceği zannıyla doğru olmadığını ileri süren ve buza bir delil olarak da, meselâ, yaratıkların da sıfatlarından olması dolayısıyla O'na âlim, kâdir ve benzeri isim veya sıfatların verilemeyeceğini, kezâ mekân'ın, bir yerin sınırı, bir başlangıcı ve sonu olması itibâriyle teşbih ve hududu ifade ettiğinden, Allah'ın bir mekân'da olduğunun ileri sürülemeyeceğini, aksine O'nun mekân'dan münezzeh bulunduğunu ifade eden bazı görüşleri²⁹¹ zikretmekte ve daha sonra da bu konudaki kendi görüşlerine geniş bir yer vermektedir.

Mâturîdî'ye göre asıl olan, Allah'ın « R a h m â n » gibi, Kendisine verilen zâtî isimleri olduğu gibi, ilim, kudret gibi zâtına mahsus sıfatları vardır. İnsanların Allah'ı bu şekilde isimlendirmeleri ve vasıflandırmaları, bir zarurettten, bir anlayış zorunluluğundan ileri gelmektedir. Zira insanların anlayış yetenekleri sınırlıdır. Binaenaleyh Allah'ın, onların anlayabilecekleri ve günlük hayatlarıyla yakından ilgili ve özellikle kendilerinin âşinâ bulundukları, kavramakta güçlük çekmedikleri mânaları taşıyan birtakım isimlerle isimlendirilmesi ve sıfatlarla sıfatlandırılması zorunludur. Bunun ise, bir bakıma insanların muttasıf bulundukları isim ve sıfatlara benzemesi yönünden teşbîh gibi görünmesi mümkündür. Bununla beraber, bunların zâhirî mânalarıyla, gerçek mânaları arasında büyük farklar vardır. Elbette Allah'ın kudreti, ilmi, irâdesi ve benzeri sıfatları, bizim kudretimiz, ilmimiz ve

290 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 41-42, 104-106.

291 Bu konuyla ilgili çeşitli görüşler için bk. el-Cuveynî, Kitâbu'l-İrşâd, s. 79; Hannâ el-Fahuri ve Halil el-Cerr, Târihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, s. 145 vd.; Zuhdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 60 vd.; eş-Şehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 44 vd.; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Firak, s. 68 vd.; kezâ bak; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 93.

irâdemize benzemez. İnsanoğlunun elinde başka bir ifade vasıtası bulunmadığı için, bu deyimleri kullanmak zorunda kalmıştır. Şüphesiz Allah'ın eşi ve benzeri yoktur. Hakîkatte bu isim ve sıfatlar, Allah'ın gerçek isim ve sıfatları olmamakla beraber, O'nun ululuğu ve yüceliğinin insan zihnine iyice yerleşmesi ve kalbin imânla dolması için bu deyimler kullanılmıştır.²⁹²

Mâturîdî, Allah'ın isim ve sıfatlarının, yukarıda da görüldüğü gibi, hiçbir teşbîh'i gerektirmesinin söz konusu edilemeyeceğini belirttikten sonra, ayrıca gerek Peygamberlerin gönderilmesi, gerekse onlara indirilen semâvî kitapların da bu gerçeği teyîd eden bir delil olduğunu zikretmekte ve özet olarak şöyle demektedir : «Daha önceki sözlerimizi te'kid eden bir delil de, Allah katından gönderilen peygamberlerin ve semâvî kitapların bu isim ve sıfatlarla gönderilmiş olmasıdır. Zira, Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitaplarda bir teşbîh'in bulunduğu farzedilmesi, tevhîd sistemine aykırı düşen bir hareket olacaktır. Çünkü biz biliyoruz ki, onlar insanları Bir Olan'a, Allah'ın birliğini ikrar ve tasdik etmeğe dâvette ittifak etmişlerdir. Bu ise şüphesiz, bizim anladığımız sayı ve aded kavramını te'kid eden ve halkın anlayışına uygunluğu isbatlayan bir husus değildir... Âyette geçen «O'nun benzeri hiçbir şey yoktur»²⁹³ sözü ise, arazlar, sıfatlar ve cisimler gibi birtakım basit kavramların ifade ettikleri şeylerin nefyine delâlet etmektedir.»²⁹⁴

V — Allah'ın Fiilleri :

Mâturîdî, Allah'ın fiilleri konusunda çeşitli fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra, özet olarak şöyle demektedir : Allah'ı gereği gibi bilen, O'nun herşeyden müstağnî olduğu halde, her şeyin O'na muhtaç bulunduğunu, gücü, kudreti ve hükümlerliliğinin sonsuzluğunu ve dolayısıyla her şeyin mâliki, yaratıcısı ve mutasarrıfı bulunduğunu hakkiyle idrak eden bir kimsenin, O'nun, iyi veya kötü, ya da zararlı gibi görünen bütün fiillerinin bir sebebe, bir hikmete bağlı olarak tecelli ettikleri hususunda şüpheyeye düşmesi düşünülemez. Zira Allah, bizâtihi hakîm'dir, ganîdir, herşeyi bilen'dir. O'nun bir an için dahî hikmetin dışına çıkması, cehâletin kendisine, ârız olması ve dolayısıyla yara-

292 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 93.

293 Şûrâ Sûresi, âyet: 11.

294 Bak. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 94 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'an, Var. 672a.

tıkların ihtiyaçlarını bilmez hâle gelmesi imkânsızdır. Bu da gösteriyor ki, O'nun bütün fiilleri bir hikmete, bir sebebe bağlı olarak tecellî etmektedir. İnsan aklının ise, bu hikmeti gereği gibi idrak etmesi, kavraması mümkün değildir.²⁹⁵

Genel olarak üzerinde ittifak edilen husus, zulüm ve hafifliğin kötü, adâlet ve hikmetin iyi olmasıdır. Bununla beraber belirli bir şeyin bir halde hikmet, diğer bir halde hafiflik, başka bir durumda da adâlet olurken, diğer bir durumda zulüm olması mümkündür. Meselâ; insanın belirli ölçüde ve doktorun tavsiyesine uygun olarak ilâç alması, sıhhati için iyidir, faydalıdır. Fazlası ise zararlıdır. Kezâ yemek, içmek, eşyâ edinmek veya edinmemek gibi insan hayatıyla yakından ilgili diğer hususlar da bunun gibidir. Aslında bunlar, yapıları itibariyle hikmetle, iyilikle adâletle dolu oldukları halde, kullanılmalarında ifrata kaçıldığı takdirde, aynı şeylerden zulme, hafifliğe kadar varan kötü sonuçlar elde edilmesi ve dolayısıyla insan hayatının tehlikeye düşmesi pekâlâ mümkündür. Yaratıkların dahî bu gibi konularda akıllarını kullanarak, hikmet ve adâlet ölçüleri içerisinde hareket etmelerinin iyi, zulüm ve hafiflikte bulunmalarının ise, kötü ve çirkin olduğu anlaşıldığına göre, Yüce Allah'ın da yarattığı her fiilin en azından bir hikmete, bir sebebe bağlı bulunduğunu ve bunların, kerîm, cömert, ganî ve herşeyi bilen Yüce Allah'ın adâleti, fazl ve ihsânı gereği bulunduğunu kabul etmek zorunludur. Binaenaleyh Allah'a, fiillerinden dolayı zulüm veya hafiflik isnâd etmek, cehâleti ve ihtiyacı gerektireceğinden, başka bir deyimle, O'nun câhil ve muhtaç olduğu anlamına geleceğinden, bâtıldır. Şüphesiz Allah, bu tür düşüncelerden münezzehtir.²⁹⁶

VI — İnsanın Fiilleri :

a — *İrâde Hürriyeti ve İstitâa (güç) :*

Mâturîdî'ye göre insan, fiillerinde gerçek bir irâde hürriyetine sâhiptir. İnsan, kendi nefsinde bu gerçeği her an müşâhede etmekte, yaptığı işlerde hür olduğunu ve fiillerini kendisinin iktisâb ettiğini görmektedir.²⁹⁷ Esâsen Yüce Allah, kulların kendi fiillerini yapma ve iktisâb etme hürriyetine sâhip olduklarını gayet açık ve seçik bir şe-

295 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 216 vd. Te'vilâtu'l-Kur'an, Var. 385a, 386a, 385a, 391b, 514a, 613b, 646b, 689b.

296 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 217 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'an, Var. 653b, 780b, 846a.

297 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 225, 226; Te'vilâtu'l-Kur'an, Var. 231a.

kilde belirtmekte ve şöyle demektedir : «Dilediğinizi işleyin, doğrusu O, yaptıklarınızı Gören'dir»;²⁹⁸ «Ey imân edenler! Rükû edin, secdeye varın, Rabbinize kulluk edin, iyilik yapın ki saâdete erişesiniz»;²⁹⁹ «İşlediklerine karşılık olarak, sedefdeki inciler gibi ceylân gözlüler vardır»;³⁰⁰ «Kim zerre kadar iyilik yapmışsa, onu görür; kim de zerre kadar kötülük yapmışsa, onu görür.»³⁰¹ Bu âyetlerde de görüldüğü gibi, insan kendi fiillerini her ne kadar iktisâb ediyorsa da, gerçekte bunları yaratan Yüce Allah'dır : «Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır.»³⁰² Bu âyette de görüldüğü gibi, fiilin Allah'a isnâd edilmiş olması, onun insandan nefyedilmesini gerektirmez. Bunun gerçek anlamı, daha yok iken, fiilin, bulunduğu ve var olduğu şekilde Allah tarafından yaratılmış ve kul tarafından da aynı şekilde iktisâb edilmiş ve yapılmış olmasıdır.³⁰³

Bundan da anlaşılıyor ki, Mâturîdî'ye göre fiil, Allah ile kul arasında paylaşılmaktadır. Buna göre fiil, Allah'a izâfe edildiği takdirde yaratma, insana izâfe edildiği takdirde ise, kesb adını almaktadır. İşte böylece Mâturîdî, bu konuda, kuldan tamamen irâdeyi selbedip, onu bir robot hâline getiren Cebriyye³⁰⁴ ile insanın hür olduğunu, Allah'ın

298 Fussilet Sûresi, âyet: 40.

299 Hacc Sûresi, âyet: 77.

300 Vâkıa Sûresi, âyet: 22-24.

301 Zilzâl Sûresi, âyet: 7-8.

302 Satfât Sûresi, âyet: 96.

303 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 226 vd.; kezâ tafsîlât için bk. el-Mâturîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Var. 61a, 75b, 83b, 101b, 212a, 226a, 236a, 292, 331b, 366a, 378b, 420a, 522a, 671a, 856a.

304 Cebriyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvân (Ölm. H. 128/M. 745)'dır. Bu fırka mensuplarına göre, insanın hiçbir irâdesi ve hürriyeti yoktur. Herşey Allah tarafından önceden takdir edilmiştir. Kul, takdir edilen bu fiili yapmağa mecburdur. İnsanlar bir robot gibidir. Başka bir deyimle Allah'ın mutlak iradesi karşısında insanlar, havada rüzgâra tâbi olarak oraya buraya sürüklenen bir tüy gibidir. İşte böyle bir düşünceyi savunduklarından dolayı kendilerine Cebriyye ve liderlerine nisbetle de Cehmiyye adı verilmiştir. Cehm b. Safvân aslan Horasanlıdır. Kûfe'de Ca'd b. Dirhem (Ölm. H. 124/M. 741) ile karşılaşmış ve ondan bazı fikirlerini almıştır. Bir Müddet el-Hâris b. Sureyc'in vezirliğini yaptığı rivâyet edilmektedir. Daha sonra da Horasan'da Hâris ile beraber Emevilere karşı girişilen kıyam hareketine iştirak etmiş olduğundan Emeviler tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Fikirlerinin daha çok Horasan'da yayılmış olduğu rivâyet edilmektedir. Tafsîlât için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye. İğâsetu'l-Lehfân, M. Hâmid el-Fakî neşri, C. II, s. 177, Kahire 1939; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal,

onun fiilleri üzerinde herhangi bir müdahalede bulunmasının söz konusu edilemeyeceğini ileri süren Mu'tezile³⁰⁵ arasında orta bir yol tutmuş olmaktadır. Bundan sonra Mâturîdî, insanın fiillerinin iki durumda mütâlâa edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre kulun fiilleri iki haldedir. Birincisi, insan aklı ve idrâkinin bu fiillerin mâhiyetini kavrayamaması, ikincisi ise, insanın, aklı ve idrâki ile bunların mâhiyeti-

C. I, s. 86; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Firak, s. 128; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s. 286-287; A. S. Tritton, Muslim Theology, s. 55, London 1947; M. Şerefeddin, Kelâm Savaşları, Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fak. Mec., Sayı 24, s. 19, İst. 1932; el-İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer, et-Tabsir fi'd-Dîn. S. 96; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu, s. 40, 41, 70; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 41-2.

305 Mu'tezile deyiminin ortaya çıkışı hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Bunları başlıca üç grupta toplamak mümkündür :

1 — Bu isim Vâsıl b. Atâ (Ölm. H. 131/M. 748)'nın, Hasan el-Basrî (Ölm. H. 110/M. 728)'nin meclisinden ayrılması ve arkadaşı Amr b. Ubeyd (Ölm. H. 144/M. 761) ile büyük günah işleyenlerin küfür ile imân arasında mutavassıt bir yerde (e l - M e n z i l e b e y n e ' l - M e n z i l e - t e y n) kalıp, mutlak surette ne mü'min ve ne de kâfir olduklarını söylemeleri üzerine, Hasan el-Basrî'nin bunlar hakkında « k a d i ' t e z e l â k a v l e ' l - U m m e » yâni Ehli İslâmın görüşünden ayrıldılar veya « k a d i ' t e z e l e a n n a ' l - V â s ı l » yâni Vâsıl bizden ayrıldı demesiyle ortaya çıkmıştır.

2 — Başka bir görüşe göre ise, Mu'tezile isminin ortaya çıkışının gerçek sebebi, Vâsıl ile arkadaşlarının daha önce büyük günah işleyenler hakkında ileri sürülen sapık veya en azından bid'atlıkla vasıflandırılacak birtakım düşünce ve görüşlerden ayrılmış olmalarıdır.

3 — Üçüncü bir görüşte, el-Mes'ûdî (Ölm. H. 345/M. 956)'nin görüşüdür. Ona göre bu fırka mensuplarına Mu'tezile denmesinin sebebi, büyük günah işleyenin mü'minlerden ve kâfirlerden ayrılmış olduğunu söylemelerindendir.

Mu'tezile irâde konusunda özet olarak şöyle demektedir: İnsan hürdür. O kendi fiilini kendisi yapar. Allah ona bu yeteneği vermiştir. Binaenaleyh, bir şeyi yapıp yapmama, tamamen onun irâde ve dileğine bağlı bir şeydir. Zira insanın böyle bir irâde hürriyetine, bir şey yapıp yapmama serbestisine sâhip bulunmaması, onun işlediği iyi veya kötü amellerden dolayı sevap veya ceza görmemesini gerektirir. Allah'ın, insanları irâdeleri dışında belirli işleri yapmağa zorlaması, sonra da o fiillerden dolayı kendilerini cezalandırması, zulümdür, adaletsizliktir. Oysa Allah âdildir; kullarına hiçbir şeyde zulüm veya haksızlık edeceği düşünülemez. Irâde hürriyeti bulunmayan bir insanın, sorumlu tutulması, Allah'ın hikmetine ve adaletine aslâ yakışmaz. Mu'tezile'nin beş prensibinden birini teşkil eden « A d a l e t » prensibinin şümûlüne giren bu görüşler Kur'ân-ı Kerim'de geçen birçok âyetlerle de teyit edilmiştir: «Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz, zerre miktarı iyilik olsa, onu kat kat artırır ve yapana büyük ecir

ni bilmesidir. Bu da gösteriyor ki, birinci haldeki fiiller, insanın kendi fiilleri değildir. İkinci haldekiler ise, ona ait fiillerdir. Meselâ, bir şeyin yoktan var olduğunun tasvir edilmesi, açıklanması, birincisi gubun içine giren fiilleri teşkil etmektedir ki, bunları insan aklının idrâk etmesi güçtür. Yüce Allah'ın bizatihî kendi nefsinin vasıflandırdığı şekilde vasıflandırılmış olması buna bir örnek olarak gösterilebilir : «O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa her şeyi O yaratmıştır; Her şeyi bilen O'dur. İşte Rabbiniz Allah budur. O'ndan başka Tanrı yoktur, her şeyin yaratandır. Öyle ise O'na kulluk edin; O her şeye de vekîldir».³⁰⁶ «Şimşegin çakması neredeyse gözlerini alır; onları aydınlattıkça ışığında yürürler ve üzerlerine karanlık basınca durakalırlar. Allah dileseydi işitme ve görmelerini giderirdi. Doğrusu Allah her şeye Kâdir'dir».³⁰⁷ İkincisi ise, emre veya nehye uygun bir şekilde hareket etmek veya etmemek gibi, insana ait birtakım hareketlerdir ki, bunlar insan idrâkinin ve kavramının içine giren ve dolayısıyla ona ait olan fiillerdir. İşte insan, bu gibi fiilleri yapıp yapmama konusunda tam bir irâde hürriyetine sâhiptir. Binaenaleyh kendi irâdesi içinde olan bir fiili yapmadığından dolayı insanın cezalandırılması, Allah hakkında zulüm veya haksızlık olmaz. Esâsen Yüce Allah böyle bir şeyi kabul etmemekte ve «Kim yararlı iş işlerse kendi lehinedir; kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir. Rabbin, kullara karşı zâlim değildir»;³⁰⁸ «Allah'ın, size bol ni-

verir» (N i s â S û r e s i , âyet: 40). «Allah onlara zulüm ediyor değildir. Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar» (T e v b e S û r e s i , âyet: 70 ve R û m S û r e s i , âyet: 9).

Bu konu için bakınız : el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Firak, s. 71; el-İsferâ-yini, et-Tebîr fi'd-Dîn, s. 64-65; Hannâ'l-Fâhûrî ve Halil el-Cerr, Târihu'l-Felsefe el-Arabiyye, C. I, s. 140-141, 149.; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 48; İbnu'l-Murtazâ, Tabakâtu'l-Mu'tezile, s. 3, 5, Susanna Diwald-Wilzer neşri, Beyrut 1380/1961; Muhammed b. en-Nu'mân el-Mufid, Evâil el-Makâlât fi'l-Mezâhib ve'l-Muhtârât, s. 4-7, Tebriz 1371; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s. 288 vd.; M. Şerefeddin, Kaderiyye yahut Mu'tezile, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 4, s. 5, İstanbul 1930; Prof. Dr. İ. Ağâh Çubukçu, Mutezile ve Akıl Meselesi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1964 sayısı, s. 51, 53, Ankara; İbn Hallikân, Vefeyât el-A'yân, C. III, s. 132, 248, vd.; Zühdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 2-3; Ebû'l-Hasan Ali el-Mes'ûdi, Muruc ez-Zehab ve Maâdin el-Cevher, C. III, s. 235, Kahire 1948; Dr. Kemal Işık, Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 50-54, 69; Yakûtul-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ, C. 19, s. 243, Kahire 1357/1938; Dr. Albert Nasri Nâder, Felsefetu'l-Mu'tezile, C. I, s. 99.

306 En'âm Sûresi, âyet: 101-102.

307 Bakara Sûresi, âyet: 20.

308 Fussilet Sûresi, âyet: 46.

meti ve rahmeti olmasaydı, pek azınız bir yana, şeytana uyardınız»³⁰⁹ demektedir.³¹⁰

Mâturîdî'ye göre insanın, ihtiyârî yâni yapıp yapmamada serbest olduğu fiilleri, sebep, vesile ve benzeri vasıtaların tam olarak hâsıl olmasından sonra, onun bu fiilleri veya bunlardan birini iktisap etmeye azmetmesi halinde, Allah onda bu fiili işleme kudretini yaratır³¹¹. Binaenaleyh, kul, bir fiili işlediği zaman bu fiilinden dolayı onun, mükâfat veya cezaya, övme veya yermeğe lâayık olması, sadece adı geçen azme veya kasda bağlıdır. Zira insan kötü bir fiili işlemeğe azmettiği ve Allah da bu azme bağlı olarak onda fiili işleme kudreti yarattığı zaman, şüphesiz, azmetmediğinden dolayı hayrı işleme kudretini bizzat kendisi yitirmiş olur. Bunun gibi, hayrı yapmağa azmettiği zaman, Allah da onda bu hayır yapma kudretini halk eder ve bu azminden dolayı da sevaba ve mükâfata nâil olmağa hak kazanır. Görüldüğü gibi, fiil bizâtihi sevab veya cezanın bir sebebi, bir dayanağı değildir. Burada esas olan, kasıttır, amaçtır. Binaenaleyh kasda makrun olmayan bir fiile ceza veya mükâfat terettüp etmesi düşünülemez. Buna en büyük delil, meselâ, uykuda veya deli olan bir kimsenin, yaptığı işten dolayı sorumlu tutulmaması ve ceza görmemesidir. Hz. Peygamber bir hâdisinde «Üç kimse fiillerinden dolayı sorumlu değildir : Birincisi, uykuda olan kimse, ikincisi, ergenlik çağına ermeyen küçük çocuk; üçüncüsü, deli, akli başında olmayan kimsedir» demek suretiyle bu gerçeği gayet açık bir şekilde belirtmiştir. Bundan başka fiilin, fiil olması itibâriyle hayra da, şerre de uygun olması mümkündür. Meselâ bir yerden diğer bir yere gitme veya hicret etme fiiline bir sevap veya cezanın terettüp etmesi düşünülemez. Burada esas olan, Peygamberimizin de, «Ameller niyetlere göredir. Herkes niyetine bağlıdır. Kim Allah'a ve Resûlüne hicret etmek isterse şüphesiz onun hicreti, Allah'a ve Resûlüne olacaktır; Kim dünya nimetlerini kazanmak veya bir kadını niklâhlamak için hicret ederse şüphesiz onun hicreti de bunlar için olacaktır» demek suretiyle gayet açık bir şekilde belirttiği gibi, kasıttır, niyettir.³¹²

Bazı hallerde i s t i t â â (güç)'dan, araç ve gereçlerin, bedenle ilgili azaların veya sebeplerin elverişli olması kastedilip, hâdis olan

309 Nisâ Sûresi, âyet: 83.

310 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 229 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 653 b.

311 Bk. Mâturîdî, anılan eser, s. 257 vd.; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 231 a, 331 b, 420 a.

312 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevid, Dr. Huleyf Muk. s. 42, 43.

kudret kastedilmez³¹³. Buna bir örnek olarak, meselâ, bir kimsenin yazı yazabilmesi için, mutlaka yanında kağıt ve kalem bulunması ve ellerinin de sağlam bulunması zorunludur. Şayet yanında kağıt ve kalem yoksa veya bunlar bulunduğu halde, elleri felçli veya sağlam değilse, bu kimsenin yazı yazabileceğini ileri sürmek gerçeklere aykırı olur. İşte Yüce Allah'ın «*Oraya yol bulma gücüne sâhip olan insana, Allah için Kâbe'yi haccetmesi gereklidir*»³¹⁴ âyetindeki «Güç» kelimesinin de bu şekilde tefsir edilmesi lâzımdır. Demek oluyor ki teklif, araç ve gereçlerin, beden veya sebeplerin elverişli olmasına istinad eden güce göre olup, hâdis olan kudrete göre değildir. Bu mânaya göre istitâa (güç), fiilden önce gelmektedir. Bu konu ile ilgili olarak Mâturîdî özet olarak şöyle demektir : «Bize göre kudret iki kısma ayrılır : Birincisi, araç ve gereçlerin veya sebeplerin elverişli olmasına bağlı olan kudrettir ki, şüphesiz bu, fiilden önce gelmektedir. Fiiller, her nekadardır ancak bununla kâim oluyorsa da gerçekte bu kudret, fiiller için veya onları meydana getirmek için yaratılmış değildir. Bu tür bir kudret Allah'ın dilediği kullarına ihsan ettiği bir nimettir. İkincisi, ancak fiile mukarin, ona bağlı olan kudrettir. Bu kudret var olduğu anda, fiilin vukûu zorunludur»³¹⁵.

Mâturîdî'nin bu izahından da anlaşılıyor ki, teklif'e esas olan kudret, iki kısma ayrılmaktadır : Birincisi, imkânî yâni imkâna dayanan kudrettir ki, bundan maksat daha önce de görüldüğü gibi, araç ve gereçlerin, her türlü vasıta veya sebeplerin elverişli bir durumda bulunmasıdır. Böyle bir kudretin tahakkuku, yukarıda da görüldüğü gibi, bir takım şartlara bağlıdır. Binaenaleyh buna, şartlı kudret, şartlı istitâa (güç) adını da vermemiz mümkündür. İkincisi, imkânî kudretle beraber, fiili kolaylaştıran kudrettir ki, buna «kudret-i müyessire» denmektedir. İşte bu kudret vasıtasıyla insan, mükellef bulunduğu fiili, Allah'ın sonsuz fazl ve inâyetinin bir sonucu olarak kolaylıkla yapar. Bununla beraber burada yine de kolaylık nedenlerinin bulunması şarttır. Mâturîdî'ye göre bu tür bir kudret, fiilden önce olmayıp, ancak fiille beraber ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir deyimle, kulun kasdı ve durumun da elverişli olmasıyla Allah fiile mukârin olarak kulda bu kudreti yaratmaktadır. Bu da gösteriyor ki, teklîf'te esas olan,

313 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 256-262.

314 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 97.

315 Bk. Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 256.

durumun müsâitliği, elverişliliği ile beraber kasıttır, amaçtır³¹⁶. Fiil ise, zaman itibariyle ona makrûn olan hâdis kudretle beraber Allah'ın ezeli kudretiyle vukû bulmaktadır. Eğer durumun elverişliliği ile beraber kasıt, amaç bulunmasaydı, hâdis kudretin makdûre, takdîr olunan şeye makrûn olması imkânsızlaşırdı. Yani bu durumda ne hâdis kudret, ne de ona bağlı fiil bulunurdu. Eş'arî hâdis kudretin makdûre makrûn olmasına «kesb» adını vermektedir³¹⁷. Buna göre kulun fiili, kesb'den başka birşey değildir. Mâturîdî ise, kesb'in, kulun birşeyi ihtiyâr etmesi ya da seçmesi veya kasdetmesi olduğunu söylemektedir³¹⁸. Demek oluyor ki, Eş'arî'ye göre kesb, ancak fiille beraber olup, ondan önce olamaz. Mâturîdî'ye göre ise, kesbin fiilden ve hâdis kudretten de önce olması mümkündür.

b — Kaza ve Kader :

Mâturîdî'ye göre gerek kaza, gerek kader, gerekse irâde, tamamıyla « H a l k u ' l - E f ' â l » (fiillerin yaratılması) meselesine bağlı olan bir konudur. Biri sâbit olduğu takdirde, diğerrinin de sâbit olması zorunludur. Başka bir deyimle, fiilin iyi veya kötü olmasına bağlı olarak Allah'ın kaza ve kaderi de tecellî etmiş olur. Buna göre kazanın gerçek anlamı, Allah'ın fiilleri ve eşyâyı yaratması ve herşeyi yerli yerine koyması; herşey niçin yaratılmışsa, ona göre olmasıdır. Zira bütün yaratıkları yoktan var eden Yüce Allah, hakîm ve bilici olduğuna göre, yaratmasının da bu hikmete göre cereyan etmesi, O'nun ilâhî adâletinin bir gereğidir³¹⁹. Meselâ; bir âyet-i kerîmede Yüce Allah, «*Bunun üzerine Allah, iki gün içinde yedi gök yarattı ve her göğün işini kendisine bildirdi. Yakın göğü ışıklarla donattık ve bozulmaktan koruduk. İşte bu, Bilen, Güçlü olan Allah'ın kanunudur*»³²⁰ demektedir ki, burada geçen «kazâhunne» deyiminin anlamı, Allah'ın onları vâir etmesi, yaratmasıdır. İşte yaratıkların fiillerini de bu şekilde tefsîr etmek ve Allah'ın onları yaratmasını da bu şekilde anlamak gereklidir. Kezâ, Yüce Allah'ın «*İmân eden sihirbazlar : Seni, gelen apaçık mucizelere ve bizi yaratana üstün tutmayacağız. Ne hüküm vereceksen ver. Sen ancak bu dünyâ hayatına hükmedebilirsin*»³²¹ anlamındaki âyetinde

316 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 257; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 75 a, 76 a, 83 b.

317 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 44, kezâ irâde konusu için bk. el-Eş'arî, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, C. II, s. 87 vd.

318 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 44.

319 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 305-306.

320 Fussilet Sûresi, âyet: 12.

321 Tâ-Hâ Sûresi, âyet: 72.

geçen ve kaza kökünden gelen «*fakr*» emri de hükmet, hüküm ver, anlamına gelmektedir.

Bu deyim, Kur'ân-ı Kerîm'de daha birçok yerde geçmekte ve kullanıldığı yer veya konuya göre, meselâ, bildirme, haber verme, emretme ve bitirme gibi değişik daha birçok mânalara gelmektedir.³²²

Mâturîdî'ye göre kader, bir şeyin ortaya çıkış noktası veya yaratılış sebebidir. Başka bir deyimle, hayır veya şer, iyi veya kötü, hikmet veya hafiflik, herşeyin Allah'ın takdirine göre olması ve dolayısıyla bunların bu değişmez takdire uygun olarak cereyan etmesidir. Yüce Allah'ın «*Şüphesiz Biz, herşeyi bir takdire göre yaratmışızdır*».³²³ mealindeki sözünün anlamı da işte budur. Bundan, hayır ve tâat, Allah'ın kaza ve kaderine bağlı olduğu gibi, şer ve kötü işlerin de Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiği şeklinde bir anlam çıkarılması mümkündür.

İşte bundan dolayı Mâturîdî, mâsiyet ve şerrin kaza ve takdiriyle, bunların işlenmesini birbirinden ayırmakta ve bunun üzerinde büyük bir titizlikle durmaktadır.³²⁴ Ona göre mâsiyet ve şer, Allah tarafından takdir edilmekte ve yaratılmaktadır. Zira herşeyin yaratıcısı Allah'dır. Bunların işlenmesi ise, kulun kendi kudreti, irâdesi ve kasdıyla meydana gelmektedir. Burada Allah'ın bir müdehalesi veya etkisi söz konusu değildir. Bununla beraber Mâturîdî, kötülüklerin yaratılmasını, bir saygı gereği olarak Allah'a isnâd etmekten kaçınılmasının gerekliliğine işâret etmekte ve özet olarak şöyle demektedir : «Gerçekte Allah, herşeyin Rabbi, bütün yaratıkların ilâhı, herşeyin yaratıcı ve herşey O'nun olduğu halde, kötülüklerin, çirkin olan şeylerin ve şeytanın O'na isnâd edilmesi doğru değildir. İşte bundan dolayı küfrün ve mâsiyetin Allah'ın kaza ve kaderi veya irâdesiyle meydana geldiğini söylemek mekruhtur. Bunun gibi, meselâ, insanların da hakikatte her ne kadar iyi veya kötü, herşeyi yaratan Allah olduğu halde, O'nun hakkında «E y k ö t ü l ü k l e r i v e i ğ r e n ç ş e y l e r i y a r a t a n » şeklinde bir hitabda bulunmaları veya buna benzer bir ifade kullanmaları doğru değildir. Aksine, Allah'ın, büyüklüğüne, yüceliğine ve insanlara bahsettiği sayısız nimetlerin anılmasına delâlet eden isim

322 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 306; Te'vilât, Va. 412 a, 430 b, 547 b, 584 a.

323 Kamer Sûresi, âyet: 49.

324 Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 308.

ve sıfatlarla vasıflandırılması gereklidir»³²⁵.

Mâturîdî'nin kaza ve kader hakkındaki görüşleri ana hatlarıyla işte bunlardır. Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşleri de aslında bunlardan başka birşey değildir. Sonuç olarak burada şunu diyebiliriz : Mâturîdî, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı âyetlere dayanarak k ü l l î i r â d e 'nin Allaha ait olduğunu ve c ü z ' î i r â d e 'nin de insana verildiğini söylemek suretiyle kader meselesine en güzel bir çözüm yolunu bulmayı başarmış olarak görünmektedir. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve insana irâde hürriyeti veren âyetler, insana râci olup, onun neleri yapabileceğini ve insandan irâde hürriyetini kaldıran âyetler de Allah'a ait olup, insanın gücünün ve irâde hürriyetinin hudut ve kapsamını tayin ve tesbit etmektedir³²⁶.

VII — Allah'ın Görülüp Görülmemesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'ın gözle görülmesi, Kur'ân-ı Kerîm ve naklî delillerde de görüldüğü gibi, vâcib'dir. Şu kadar var ki, O'nu görme, keyfiyetsiz bir şekilde olacaktır. «Zira keyfiyet, ancak bir sûret veya şekle sâhip kimselere has bir özelliktir. Bunun için, bu gibi şeylerden münezzehtir olan Allah'ın görülmesi, oturma ve kalkma, dayanma ve yaslanma, ayrılma ve birleşme, karşılaşma ve terketme, kısa ve uzun, aydınlık ve karanlık, durma ve hareket etme, uygun ve zıt veya içerde ve dışarda gibi, insan aklına gelebilecek bütün vasıf ve şekillerden hiçbirine benzemeyen bir durumda olacaktır»³²⁷.

325 Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 312. Ayrıca bk. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, Var. 5 a, 225 a, 297 a, 412 a, 430 b, 547 b, 584 a, 678 b, 759 a, 805 a, 830 a, 844 b.

326 Daha fazla bilgi için bk. *Sahîhu'l-Buhârî*, C. I, s. 18; C. VII, s. 212; *Sahîhu Muslim*, C. I, s. 28-31, C. VIII, s. 46-47; *Sunenu Ebî Dâvud*, s. 177-178; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, C. XXX, s. 124, Mısır 1374; VII. Cildten sonra 1321 baskısı; İbn Hacerî'l-Askalânî, *Fethu'l-Bârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, C. I, s. 105-110, Mısır, Bulak bas. 1300-1301; İbn Haldûn, *Şifâu's-Sâil*, Prof. M. Tancı Önsözü, s. nz; Doç. Dr. Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre İmân Esasları*, s. 89-97; Dr. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 16-19. 77-79; *el-Eş'arî*, *el-Luma'*, s. 71-72, 100, Dr. Hamûde Gurâbe, *el-Eş'arî* s. 50 vd.; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I, s. 167; *el-Curcânî*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 620-621; *el-Bağdâdî*, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 70, 121; Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl Meselesi*, *İlâhiyat Fak. Der.* 1964 Sayısı, s. 59-60; *el-Gazâlî*, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 178-189 ve Dr. Kemal Işık çevirisi, *İ'tikâdda Orta Yol*, s. 130-138.

327 Bk. *el-Mâturîdî*, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 85. Rü'yet konusunda daha önce, Mâturîdî'nin hayatıyla ilgili bölümde kısaca temas edilmiş olmasına rağmen, burada müstakil bir konu halinde tekrarlanmasında yarar görülmüştür.

Mâturîdî'ye göre Allah'ın görüleceğine en büyük delil, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen âyetlerdir. Meselâ Yüce Allah, bu konuyla ilgili olarak şöyle diyor : «Gözler O'nu idrâk edemez; halbuki O, bütün gözleri idrâk eder».³²⁸ Mâturîdî, bu âyetin Allah'ın görüleceğine kesin bir delil olduğunu söylemektedir. Zira Allah'ın görülmesi mümkün olmasaydı, âyette geçen « i d r â k »in nehyinde bir hikmet kalmazdı. Çünkü Allah, görmeye muhtaç olmaksızın, başkalarını idrâk etmektedir. Oysa kulların birşeyi ancak görmekle idrâk etmeleri mümkündür. Binaenaleyh, görme olmayacağına göre, idrâkin de nehyinin bir anlamı kalmamaktadır³²⁹.

Hiz. Mûsâ'nın Allah'a: «*Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım*»³³⁰ demek suretiyle yalvarması da Allah'ın görülmesinin câiz olduğuna açık bir delildir³³¹. Zira, mümkün olmayan birşeyi Allah'dan istemesi, Hiz. Mûsâ'nın câhil olması ve Rabbinin gereği gibi bilmemesi demektir. Böyle bir kimsenin de peygamber olması ve Allah'ın vahyine mazhar olması düşünülemez³³².

Kezâ, «O gün birtakım yüzler Rabblerine bakıp parlayacaktır»³³³ âyeti de Allah'ın görüleceğini isbatlayan en belirgin delillerden biridir³³⁴. İşte bu ve benzeri âyetlerin de delâlet ettiği gibi, müminler Allah'ı gözle göreceklerdir. Şu kadar var ki, bu görme dünyada değil, ancak âhirette olacaktır. Kâfirler ise, âhirette Allah'ı göremeyecekler ve bu nimetten mahrum kalacaklardır. Esâsen Yüce Allah, bu gerçeği şu şekilde belirtmektedir : «*Hayır; doğrusu onlar o gün, Rabblerinden yoksun kalacaklardır*»³³⁵.

Gerek Mâturîdîler, gerekse Es'arîler olsun, Ehl-i Sünnet'in tümü bu esaslar üzerinde birleşmişler, fakat görmenin aklî delillerle isbat edilip edilemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Mâturîdî, Allah'ı âhirette görmenin akılla bilinmesinin veya aklî delillerle isbat edilmesinin mümkün olmadığını ve dolayısıyla herhangi bir te'vil veya

328 En'âm Sûresi, âyet: 103.

329 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 77; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 225 a.

330 A'râf Sûresi, âyet: 143.

331 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 265 b.

332 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 78.

333 Kiyâmet Sûresi, âyet: 22-23

334 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 79; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 265 b, 851 b, 852 a.

335 Mutaffifin Sûresi, âyet: 15.

tefsîre kaçmaksızın buna inanılması gerektiğini söylerken³³⁶, Eş'arî bunun akılla ve aklî delillerle de isbat edilebileceğini ileri sürmüştür.

Eş'arî'nin « varlık delili » adı verilen ve Allah'ın görülebileceğini ispatlayan aklî delili³³⁷ özet olarak şudur: Günlük hayatta gözle görülen şeyler, gerçekte var oldukları için görülmektedir. Allah da var olduğuna göre, Onun da görülmesi pekâlâ mümkündür. Var oldukları için heran müşâhede ettiğimiz ve gördüğümüz nesnelere gelince bunların şu şekilde açıklanması mümkündür : Biz her an cevher ve araz gibi hakikatları veya yapıları değişik birçok şeyler görmekteyiz. Meselâ, renkleri gördüğümüz gibi, cisimleri de görmekteyiz. Binaenaleyh, bu gerçek çeşitli varlıkları görmemizi sağlayan nedeni inceleyebilmemiz için mutlaka bunlar arasındaki müşterek vasfı araştırmamız lâzımdır. Oysa yapılan inceleme ve araştırmalardan da anlaşılmaktadır ki, hakikatleri değişik olan bu gibi nesneler arasında varlık ve hudûs'tan başka müşterek bir vasıf yoktur. Burada hemen ifade edelim ki, hudûs'un görmeyi sağlayan bir sebep olması mümkün değildir. Çünkü hudûs, sonradan var olma, üzerinden yokluk geçen bir varlıktan ibarettir ki, yokluğun belirli bir hükme varmada bir değeri, bir tesiri yoktur. Hudûs'un bir tesiri veya değeri olmadığına göre, geride, sadece bir şey kalmaktadır ki, o da, varlıktır. Demek oluyor ki, görülen ve görülmeyen şeyler arasında müşterek bir vasfı meydana getiren sadece varlıktır. O halde Allah'ın varlığı da, şüphesiz O'nun görülmesinin cevâzına uygun düşen kuvvetli bir illettir, bir nedendir. İlet veya neden hâsıl olduğu anda, hükmün de sâbit olması zorunludur. Binaenaleyh, Allah'ın görülmesinin doğruluğuna inanmak da, böylece zorunlu bir hal almış olmaktadır³³⁸.

Eş'arî'nin bu görüşüne, Ebû'l-Muîn en-Neseî³³⁹, Alî b. Muhammed el-Pezdevî³⁴⁰, Nûreddîn es-Sâbunî³⁴¹ gibi, Mâturîdî'nin taraftarlarının birçoğu da katılmıştır. Fahreddîn er-Râzî ise, Eş'arî'nin varlık delilini kabul etmemiş ve bu konuda Mâturîdî'nin görüşüne uymayı daha uygun görmüştür³⁴².

336 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd s. 77.

337 Bk. el-Eş'arî, el-Luma', s. 32; eş-Şehristânî Nihâyetu'l-İkdâm fi 'İlmî'l-Kelâm. s. 357; er-Râzî, Kitâbu'l-Erbain, s. 191.

338 Bk. er-Râzî, Kitâbu'l-Erbain, s. 191, vd; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 39-40.

339 Tafsilât için bk. en-Neseî, Tabsîratu'l-Edille, Var. 95 a vdd.

340 Bk. el-Pezdevî, Usûl, Keşfu'l-Esrâr kenarında.

341 Bk. es-Sâbunî, Kitâbu'l-Bidâye fi Usûli'd-Dîn.

342 Bk. er-Râzî, Kitâbu'l-Erbain, s. 198.

Mâturîdî'nin ve genel olarak Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşü işte budur. Bundan da anlaşılıyor ki, âhirette Allah, mü'minler tarafından gözle görülecektir. Mu'tezile ise bu görüşe karşı çıkmakta ve Allah'ın âhirette gözle görülemediğini ileri sürmektedir. Onlara göre Allah cisimlere benzemez. Oysa gözle görülen bir şey, cisimlere bir bakımdan benzemiş sayılır. Binaenaleyh, Allah'ın gözle görüleceğini söylemek, O'nu cisimler gibi gözle görülebilecek bir varlık olarak vasıflandırmak demektir ki, böyle bir şey O'nun hakkında muhaldir. Bunun için Mu'tezile, bu konuda Ehli Sünnet'in dayandığı nassları te'vil etmek zorunda kalmıştır. Meselâ, Kıyâmet Sûresinde geçen «*Nâzıra*» sözünü «*Görücü* veya *bakıcı*» mânasında olmayıp, *intizâr*, *bekleme*, yâni Allah'ın sevabını ve nimetlerini bekleme anlamında olduğunu ileri sürmüştür³⁴³. Mu'tezile diğer âyetleri de buna benzer bir şekilde te'vil ve tefsir etmiştir³⁴⁴.

Bütün bu sözlerin ve bitirmiş olduğumuz bölümün özü şudur : Allah vardır, eşi ve benzeri yoktur.

343 Bk. el-Kâdî Abdulcabbâr, Kitâbu'l-Muğni, C. IV, s. 197, 198.

344 Bu meseleler için bakınız : el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 77-85; Te'vilâtü'l-Kur'ân, Var. 14 b, 225 a, 265 b, 724 a, 851 b, 852 a; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 45; Albert Nasrî Nâder, Felsefetu'l-Mu'tezile, s. 112 vd.; el-Eş'arî, el-Luma', s. 61-68; el-Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, s. 60 vd. ve Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 45-54; Zuhdi Hasan Carullah, el-Mu'tezile, s. 79-83; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 73-75.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

P E Y G A M B E R L İ K

I — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ GENEL HÜKÜMLER :

a — Peygambere olan ihtiyaç :

Mâturîdî'ye göre, emrettiği şeyleri yapmak, nehyettiği şeylerden kaçınmak için, Allah'ın Peygamber göndermesi haktır. Yüce Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan etmektedir. O'nun fiillerinin bu hikmetin dışına çıkması veya bunların hafiflikle vasıflandırılması düşünülemez. Allah'ın emrettiği şeyleri insanların yapmasında bir faydası olmadığı gibi, nehyettiği şeyleri terkedip etmemelerinde de bir zararı yoktur. Oysa bu emir veya nehyedilen şeylerde kulların faydalanmaları veya zarar görmeleri hikmeti vardır. İyi veya kötü olan şeyleri bilmede, her nekadark akıl büyük bir rol oynuyorsa da, dinle ilgili hükümleri ve eşyanın tabiatlarını bilmek hususunda aklın önemli bir payı yoktur.³⁴⁵

Allah'ın varlığını ve birliğini kabul eden bir kimsenin, O'nun peygamberler gönderebileceğine de inanması gerekir. Allah'a bütün sıfatlarıyla inanmadıkça, Peygamberliğin isbatı konusunda herhangi bir tartışmaya girişmek yersizdir. Zira asıl olan elçiği gönderendir. Elçinin görevi ise, kendisini görevlendirenin emirlerini ve nehiylerini tebliğdir. İnsanları bu emirlere uymaya ve nehiyelerinden kaçınmaya davettir. Allah'ın emir ve nehiyelerinin ve buna bağlı olarak iyi veya kötü şeylerin akılla bilinebileceğini ileri sürerek Peygamber gönderilmesine gerek olmadığını söylemek, ya da peygamberliği inkâr etmek, onu gönderen Yüce Allah'ı da inkâr etmek demektir. Kullar için neyin iyi olup, neyin kötü olduğunu en iyi bilen şüphesiz Allah'tır. Bunun için Allah'ın, insanlara peygamber göndermesi ve bu peygamberin de kendilerinden seçilmiş olmasının şüphesiz bir hikmeti, bir sebebi vardır.³⁴⁶ Peygamberleri kendi kavimleri arasından seçmesinin en büyük

345 Bk. en-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, Var. 109 b. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 176; *Risâletun fi'l-Akâid*, s. 19 ve Prof. Yusuf Ziya tercümesi, *Akâid Risâlesi*, s. 29.

346 Bk. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 176; en-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, Var. 109 b.

hikmeti de, her an içinde yaşadıkları ve yakından işbirliği yaptıkları toplumlarca hal ve durumlarının yakından izlenmesi, kudret ve yeteneklerinin en iyi bir şekilde bilinmesidir. Binaenaleyh, kudret ve yeteneklerini çok iyi bildikleri bir kimsenin ortaya çıkıp, kendi gücünü ve yeteneğini aşan birtakım olaylara sahne olması veya haberler vermesi, onların, bu tür olağanüstü olay, mucize ve haberlerin kendisinden olmayıp Allah'tan olduğuna ve dolayısıyla onun Peygamberliğine, söylediklerinin doğruluğuna inanmalarını zorunlu kılacaktır. Her şeyi ilmiyle kuşatan, gücü, kudreti sonsuz olan ve bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan eden Allah, şüphesiz gönderdiği peygamberlerin risâletinin ispatlanması için gereken âyet ve delilleri de yaratmağa kâdirdir³⁴⁷.

Mâturîdî'ye göre, zatı itibâriyle hiçbir şeye muhtaç olmayan ve her şey O'na muhtaç olan Allah, fiillerindeki hikmetin bir gereği olarak yaratıkları yaşamak üzere yarattı. Onlara bunun için gereken kudreti verdi. Sonra da, onların yaşamlarını devam ettirebilmelerini, beslenme, yeterince gıda alma gibi birtakım şartlara bağladı. Hayatlarının devamını, uzun bir süre yaşamayı kendilerine sevdirdi. Şâyet Allah, bu niteliklerle yarattığı insanları birtakım emir ve nehiylerle bağlamamış olsaydı, bunlardan her biri kendi hayatını devam ettirebilmek için diğerinin aleyhinde birtakım girişimlerde bulunacak, iyi, hoş ve güzel gibi görünen şeyleri kendisine maletmek isteyecek, şehvî ve nefsânî arzularının esiri olacaktı. Diğerleri de aynı şekilde hareket edecekleri için, aralarında, belki de yaşama yerine yok olmalarına yol açacak büyük bir fitnenin, büyük bir mücadelenin doğmasına sebep olacaktı. İşte bundan dolayı Yüce Alah'ın, helâl ve haramı iyi ve kötü-yü beyan eden, insanların, yaşamlarını devam ettirebilmeleri için neyi yapıp neyi yapamayacaklarını açıklayan emir ve nehiyelerinin ve bunlara bağlı olarak da v a ' d ve v a î d 'inin insanlara tebliği zorunlu bir hal aldı. Bunları insanlara ulaştıracak veya tebliğ edecek tek vasiya ise, ancak, Allah'ın bunun için görevlendirdiği peygamberler olabilirdi. Ve işte bunun için peygamber gönderilmesi zarurî bir ihtiyaç halini aldı³⁴⁸.

Mâturîdî'ye göre Allah, yaratıkları faydalı ve zararlı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Her cevheri elem ve lezzeti ihtiva edecek şekilde ya-

347 Bk. Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 318 b; Kîtâbu't-Tevhîd, s. 176.

348 Bk. Mâturîdî, Kîtâbu't-Tevhîd, s. 177; en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille, Var. 109 b, 110 a; Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 172 a.

ratmıştır. Bunların bu şekilde yaratılmış olması, bir hikmete ve sebebe bağlıdır ki bu da, terğip ve terhip'tir. Başka bir deyimle, Allah, kullarını iyi olan şeyleri işlemeğe teşvik etmekte ve buna karşılık kendilerine çeşitli nimetler vadetmektedir. Diğer taraftan insanların kötülükten kaçınmalarını istemekte, aksi takdirde, görecekları cezanın ve acının büyüklüğünü kendilerine bildirmektedir. İşte böylece emir ve nehiylerin sonuçları ve insanlar için neyi ifade ettikleri açıklanmaktadır. Allah yaratıkları halkederken, birbirlerine oranla faydalı veya zararlı olabilecek şekilde yaratmıştır. İnsanların bunları bilmesi ve kendisi için faydalı olanı seçmesi, zararlı olandan kaçınması zorunludur. İşte bundan dolayı Allah İnsanların, kendilerine faydalı olan şeyleri yapmalarını emretmekte ve zararlı olan şeylerden uzaklaşmalarını istemektedir³⁴⁹. Allah'ın bu gibi emir ve nehiylerini ve bunlara terrettüp eden mükâfat veya mücâzâtı insanlara tebliğ edenler de, ancak peygamberlerdir.

b — Akla göre peygamberlik :

Allah'ın emir ve nehiyelerinde de insanlar için ince bir hikmet vardır. Zira Allah, insanları en güzel bir şekil ve sûrette yaratmış,³⁵⁰ yerde ve gökte olan her şeyi, bütün nimetleri, daha önce kazandıkları bu hakkın karşılığı veya yaptıkları bir işin mükâfatı olmaksızın, insanoğlunun emrine vermiştir³⁵¹. Aslında bu gibi nimetlerin, özellikle bunların kadrini ve verilisindeki hikmeti veya sebebi bilmeyenlere verilmesi, mantikî olarak mümkün değildir. Zira bunlar daha önce insanlar tarafından kazanılmış bir hak değildir. İşte bundan dolayı insanların, şükran görevlerini yerine getirebilmeleri ve kimin sevmeye lâyık olduğunu anlamaları için, bu sonsuz nimetleri, rızıkları bahşedeni gereği gibi bilmeleri zorunludur. Bu ise, birtakım imtihan veya tecrübelerden geçmeyi gerektirmektedir. İşte bundan dolayı Allah, bu imtihanları başarıp, Kendisine karşı şükrân görevini hakkiyle yerine getirenlere va'dde bulunmuş ve bunu ihmal edenleri de cezalandırmakla tehdit etmiştir³⁵². Bundan başka Allah, insanoğluna en büyük bir nimet olarak aklı vermiştir. Bununla onu, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırma

349 Bk. Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 178

350 Bunun için bk. Mü'min Sûresi, âyet: 64.

351 Buna delâlet eden âyetler için bk. Ra'd Sûresi, âyet: 2; Ankebût: 61; Lukmân: 20, 29; Zümer: 5; Fâtır: 13; İbrâhîm: 32-33; Nahl: 12, 14; Hacc: 65; Câsiye: 11.

352 Bk. Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 178.

yeteneğine sahip kılmıştır. Akılını kullanan bir kimse için, doğruluk ve adalet güzel, yalancılık ve zulüm ise çirkindir. Akıl bunlardan birincisinin kalpteki yerini yüceltmış, diğerinin ise alçaltmış ve hakîr kılmıştır. Bundan dolayı akıl da, bir bakıma, insanın makamını yücelten iyi isteklerle, doğrulukla emretmiş, rütbesinin düşmesine, alçalmasına sebep olan şeyleri işlemekten nehyetmiş olmaktadır. Binaenaleyh, akla göre de emir ve nehiy zorunludur. Emir ve nehyin gereği olarak da sevap ve ikâb ihdâs edilmiştir. Kim Allah'ın emrine uyup, doğru ve âdil olursa, mukabilinde sevaba ve mükâfata nâil olacak, kim Allah'ın nehyettiği şeyleri işleyip, âsi ve zâlim olursa, müstahak olduğu ikâba, cezaya çarptırılacaktır³⁵³.

Diğer taraftan akıllı başında hiçbir kimse yoktur ki, kendi nefsini terbiye etmeyi ihmal edip, bizâtihi kendisine zarar verecek birtakım şehvî arzulara benliğini kaptırmağa razı olsun. Aksine elbette ki herkes, kendi nefsini en iyi bir şekilde terbiye etmeyi ve insanlar tarafından gıpta edilen hasletleri kendi nefsinde toplamayı arzu edecektir. Ne var ki, bu gibi kimselerin bazen, bu arzularını tahakkuk ettirmek için izledikleri yolun yanlışlığı veya bu konulardaki bilgisizlikleri dolayısıyla hidâyet yerine sapıklığa düşmeleri ve bunun bir sonucu olarak da menfaat yerine zarar görmeleri mümkündür. Bu da gösteriyor ki, bu gibi kimseler için doğru yolu gösterecek, nefislerini kendi şehvî arzularına göre değil, hakka ve hakikate uygun bir şekilde terbiye etmelerini sağlayacak, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırmayı bilmelerine yardımcı olacak bir rehber, bir öğreticiye ihtiyaç vardır.

İşte bu ve benzeri görevleri yapanlar peygamberlerdir. Ve işte bunun için peygamber gönderilmesi zorunludur³⁵⁹.

Mâturîdî bütün bunlara ilâveten, peygamber gönderilmesinin zorunluluğunu ispatlamak için daha birçok akîl delili zikretmekte ve Allah'ın emir ve nehiyelerinin gereği olan hususların akılla bilinmesi mümkün olup, bunun için ayrıca bir peygamber gönderilmesine gerek olmadığını ileri sürenlere susturucu cevaplar vermektedir. Konuyu daha belirgin bir hale getirmek için, Mâturîdî'nin bu delillerini de madde-ler halinde zikretmekte yarar görmekteyiz.

353 Bk. Mâturîdî, anılan eser, s. 178-179; en-Nesefî, Tabsiratu'l-Edille, Var. 109 b-110 a.

354 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 179.

1 — D ü n y a v e d i n l e i l g i l i s o r u n l a r :

Gerek dünya, gerekse dinle ilgili hususları insanların gereği gibi bilmeleri için, bir peygamberin gönderilmesi şarttır. Bunun akıl da zorunlu kılmaktadır. Zira Allah insanlara sayısız nimetler bahsetmiştir. Bu nimetlere karşı insanların şükrân borçlarını yerine getirmeleri dinî görevlerindendir. Allah insanları yaratmış ve çeşitli imtihan veya tecrübelere ehil kılmıştır. Onlar için, gökten indirdiği yağmurlarla yeryüzünü bir cennet haline getirmiş ve yaşamaları için zorunlu olan her türlü maddeyi yaratmıştır. Bunlar içinde gıda maddeleri gibi, faydalı bitkiler olduğu gibi, yerinde kullanılmadığı takdirde insan hayatını tehlikeye sokan zararlı maddeler de vardır. Bunlardan hangisinin faydalı, hangisinin zararlı olduğunu tesbit etmek için sadece akıl kâfi değildir. Binaenaleyh, bunları çok iyi bilen bir müşâhide, bir rehber ihtiyaç vardır. Bunun sayesinde insan, yaşaması için zorunlu olan gıdayı alacak ve Allah'a olan şükran borcunun bir gereği olarak dinî görevlerini yerine getirecektir³⁵⁵.

2 — İ n s a n l a r l a İ l g i l i S o r u n l a r :

İnsanların kendi yaşantıları ile ilgili meseleleri, sadece akılları ile bilmeleri mümkün değildir. Meselâ daha önce hiç bir bilgiye sâhip olmayan bir kimsenin, kendisiyle yakından ilgili bulunmasına rağmen, tarımın nasıl yapılacağını veya tarımsal ürünlerin nasıl yetiştirileceğini, bunun için ne gibi işlemlerin yapılması veya tedbirlerin alınması gerektiğini, bir yol gösterici olmaksızın sırf akılla bilmesi imkânsızdır. Bir maddenin özünü bildiği farzedilse dahî, bunun ne şekilde gıdaya elverişli bir duruma getirileceğini bilemez. Sonra insanların beslenmesini sağlayan gıdaların, faydaları yanında, ifrata kaçıldığı zaman bazan insan vücûduna büyük zarar vermeleri de mümkündür. Bunun için faydalı olan miktarla, zararlı olan miktarı bilmek gereklidir. Ayrıca insanların bünyeleri de çeşitlidir. Birine iyi ve faydalı olan şey, diğeri için pekâla kötü ve zararlı sonuçlar doğurabilir. Bunun için belirli bir şeyin hangi insan için iyi ve faydalı, hangisi için kötü ve zararlı olduğunu da bilmek zorunludur. Ticaret, san'at, hayvancılık, tıp, dil, tarih, Coğrafya ve Kimya gibi insanlarla yakından ilgili diğer konular da bunun gibidir. Bu gibi konuları insanın sadece akılla çözmesi ve bilmesi mümkün değildir. Bunlar için mutlaka bir öğreticiye, bir rehber

355 Bk. el-Mâturîdî, *anılan eser*, s. 179; en-Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille*, Var. 111 a, vd.

ihtiyaç vardır³⁵⁶.

3 — İ n s a n ı n y a p ı s ı :

Allah insanı birtakım organik cisimleri ihtiva eder şekilde yaratmıştır. Bu organik cisimlerin her birinin insan bedeninde ayrı ayrı görevleri vardır. İnsan, bunların tümü ile bir bütün haline gelmektedir. Bunlardan birinin dahi görevini yapamaz hale gelmesi, insanın da, gerek Allah'a, gerekse insanlara karşı mükellef bulunduğu görevlerini tam olarak yerine getirememesine sebep olacaktır. Bunun için, insanı insan yapan bu organların mahiyetinin, görevlerinin neler olduğunun ve ne şekilde korunacaklarının bilinmesi zorunludur. Bunların ise sadece akılla bilinmesi mümkün değildir. Binaenaleyh, bunlar için de mutlaka bir mürşide, bir öğreticiye ihtiyaç vardır³⁵⁷.

c — Peygamberler Gönderilmesini Zorunlu Kılan Diğer Nedenler :

Peygamber gönderilmesini zorunlu kılan aklî delillerden bazıları da Mâturîdî'ye göre şunlardır :

1 — İnsanlar arasında genellikle bir eyilim vardır. Bu da, en iyi, en güzel olan şeyi elde etme arzusu ve başkasının değil, sadece kendisinin buna lâyık olduğu düşüncesidir. Bu, insan psikolojisinin bir tezâhürüdür. İşte insanların bu duygusal davranışları, aralarında zamanla büyük tartışmaların ve anlaşmazlıkların doğmasına sebep olmuştur. Bunun özelliklerini, yaşadığımız toplumda dahî her an görmemiz mümkündür. Bu gibi niza veya anlaşmazlıkların, fertleri birbirinden ayıran, aralarındaki sevgi bağlarının kopmasına ve dolayısıyla fertlerden meydana gelen toplumun yok olmasına, fcsada uğramasına sebep olan en büyük âmillerden biri olduğu bilinmektedir. Akıl da bunları tasvîb etmemekte ve çirkin görmektedir. O halde akla göre de, bunların arasındaki ilişkiyi düzenleyecek, aralarındaki anlaşmazlığı kaldıracak, hakkın gerçek sâhibine verilmesini sağlayacak ve dolayısıyla aralarındaki dirlik ve düzenliği yeniden tesis edecek bir kimseye ihtiyaç vardır. Bu da, kullarının bütün hallerini en iyi bilen Allah'ın, bu vazifeleri yapmak, emir ve nehiylerini tebliğ etmek, doğruyu ve yanlış kendilerine göstermek üzere görevlendirdiği peygamberlerdir³⁵⁸.

356 Bk.el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 180; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 112 a vd.

357 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 181.

358 Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 182; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 112 b-113 b.

2 — Bilinen bir gerçek de, insanların din ve dünya ile ilgili meselelerini anlama ve çözümleme hususunda bilginlerin yetenekleri bakımından çeşitli olmalarıdır. Bir bilginin insanlarla ilgili tüm meseleleri bilmesi ve bunları tek başına halletmesi, elbetteki mümkün değildir. Akla göre de böyle bir şey muhaldir. Gerek dinî, gerekse dünyevî, insanlarla ilgili tüm meseleleri, onlar için neyin iyi, neyin kötü olduğunu hakkıyla bilen tek varlık, şüphesiz Yüce Allah'dır. Binaenaleyh, Allah'ın bildiği bu gerçekleri kullarına ulaştıracak bir vasıtaya ihtiyaç vardır. Bu da, bu görevi yerine getirmek üzere gönderdiği peygamberlerdir.³⁵⁹

3 — İnsanlar, yaradılışları itibariyle çeşitli oldukları gibi, akılları yönünden de birbirlerine benzemezler. Birinin akılla doğru bulduğu bir şeyi, diğerinin yanlış olarak görmesi mümkündür. Ayrıca insanın, bir an için de olsa, akli muhakemesini işletmeyip, doğruyu bulmada, iyiyi ve yanlış ayırmada gaflete düşmesi de mümkündür. Bu gerçeklerin ışı-ğı altında her akla inanmamız ve onun ileri sürdüğü görüş ve düşüncelere tartışmasız katılmamız mümkün değildir. Aksi takdirde, akılla hareket eden veya gerçeği akılla bulduğunu ileri süren herkesin doğrulu-ğuna inanmak gerekecektir. Bu ise, sırf aklına dayanarak birtakım din ve inançlara bağlanan herkesin de din ve inancında doğru olduğunu söylemeyi gerektirecektir ki, inanç birliğine aykırı düşen böyle bir şeyin ka-bulü imkânsızdır. Bundan başka, insanların günlük yaşantılarıyla ilgili sorunların ve problemlerin çokluğunun, arzu, istek, nefret, dert, tasa, acı ve tatlı gibi, insanlarla yakından ilgili sorunların çeşitli oluşunun, akılları hayrette bırakması ve aklın bunlara bir çözüm yolu bulmasını veya bunlar içinden doğruyla yanlış birbirinden ayırmasını imkânsız hâle getirmesi de mümkündür. O halde, bu durumlarda doğruyla yanlış birbirinden ayıracak, insanların şüphelerini gidererek, onlara doğru yolu gösterecek bir mürside, bir yol göstericiye ihtiyaç vardır ki, bu da, Allah'ın bu görevi yapmak üzere görevlendirdiği peygamberlerdir.³⁶⁰

Mâturîdî, akılla her şeyin idrak edilmesinin imkânsızlığını ve dola-yısıyla bazı şeyleri kavramada aklın dahî peygambere ve onun irşâdına muhtaç olduğunu bu şekilde isbatladıktan sonra, özetle şöyle demektedir : «İnsanların sâdece akıllarını kullanmak veya bilenlere danışmak, ya da tüm kabiliyet ve yeteneklerini kullanarak ictihad etmek suretiyle

359 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 182.

360 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 182, 183; en-Nesefî, Tabsiratu'l-Edille, Var. 113 a, vd.

her an karşılaştıkları türlü problemlerini çözmeyi başardıkları farze dilse dahî, peygamberlerin gönderilmesinin yine de kendileri için büyük bir nimet, kıymetli bir yardım olduğunda şüphe yoktur. Bu, Allah'ın onlara büyük bir lütfu ve ihsânıdır. Bunu inkâr etmek, cehâlettir, ahmaklıktır, lütfun ve ihsânın değerini bilmemektir. Oysa peygamberin gönderilmesinin başta gelen nedenlerinden biri de, insanların yükünü hafifletmek ve yorulmadan doğru yolu bulmalarına yardımcı olmaktır. İşte bunun için akıl da genel olarak peygamberlik müessesesini sevmiş ve ona karşı sempati duymuştur. Ayrıca insanların her an karşılaştıkları problemlerini çözmek, yaptıkları hatâlardan dolayı kendilerini ikaz etmek, uyarmak bakımından da peygamberlerin gönderilmesi büyük bir nimettir. Bu da, şüphesiz onların, akıllarını kullanmalarına, gerçekleri araştırmalarına ve dolayısıyla şeytanın güzel gösterdiği şeylerden kaçınmalarına, hevâ ve heveslerine uymamalarına vesile olmaktadır»³⁶¹.

II — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ ÖZEL HÜKÜMLER :

a — *Peygamberlerin insanlardan gönderilmesi :*

Mâturîdî'ye göre peygamberlerin insanlar arasından seçilip gönderilmesinde büyük bir hikmet vardır. Zira Allah her şeyde kulları için kolaylığı murad etmiş ve onları zora koştırmaktan kaçınmıştır. Dolayısıyla Allah, emir ve nehiylerini insanlara tebliğ etmek, hayatları boyunca her an karşılaştıkları türlü problemlerini halletmek ve özellikle kendilerini sapıklıktan kurtarıp doğru yolu bulmalarını sağlayan kuruluş yollarını göstermek için, elçilerini insanlar arasından seçmiştir.

Mâturîdî, bu konu ile ilgili olarak, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen çeşitli âyetleri büyük bir dikkatle incelemekte ve bunların ihtiva ettikleri hikmetleri kendine has bir üslupla açıklamakta ve bu arada peygamberlerin insanlardan olamayacağını ileri sürenlere karşı susturucu cevaplar vermektedir. Yüce Allah şöyle diyor : «*Ey inananlar! And olsun ki, içinizden size, sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelen, size düşkün, inananlara şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir*»³⁶². Bu âyetle de görüldüğü gibi, insanlara peygamber gönderilişinin en önemli sebeplerinden biri de, onların içinde bulundukları sıkıntıları bertaraf edip,

361 Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 185.

362 Tevbe Sûresi, âyet : 129.

kendilerini dünya ve âhiretde ferâha ve mutluluğa kavuşturmaktır. Bu ise ancak, kendi cinslerinden olan, bizâtihi içlerinde yaşayan, türlü problemlerini ve sıkıntılarını yakından müşahade eden bir kimsenin peygamber olarak görevlendirilmesi ile mümkün olur.

Bunlardan başka, Yüce Allah'tan gelen emir ve nehiylerin ve bunların ihtiva ettikleri hikmet ve kavramların, zihinlerde herhangi bir karışıklağa, şüpheyeye veya iltibasa meydan vermeyecek şekilde insanlara ulaştırılması yönünden de peygamberlerin insanlardan gönderilmesi zorunludur. Çünkü onlar, içinde yaşadıkları toplumların ve toplumları meydana getiren fertlerin eşyânın hakikatini bilme ve kavramadaki kudret ve yeteneklerinin derecesini en iyi bilen, en isabetli bir şekilde değerlendiren seçkin kimselerdir. Ayrıca, her yaratık ancak kendi cinsine meyleder ve kendi cinsinden olmayanlardan da nefret eder bir şekilde yaratılmıştır. Bu gerçeği bütün yaratıklarda görmek mümkündür. Bu, yaradılışın bir gereğidir. İşte bundan dolayı Yüce Allah, peygamberleri de, daha çok yararlı olabilmeleri ve mükellef bulundukları görevlerini daha etkin bir biçimde yerine getirebilmeleri ve dolayısıyla gönderildikleri insanların da kendilerine karşı gereken saygı ve hürmeti gösterebilmeleri, Allah'tan getirdiği şeyleri kabul edebilmeleri ve davetine herhangi bir şüphe ve tereddüde düşmeksizin icâbet edebilmeleri için, kendi cinslerinden olan insanlardan göndermiştir³⁶³. Bu ise şüphesiz Yüce Allah'ın büyük bir iütfu, değerli bir ihsanıdır³⁶⁴.

Hiz. Peygamber, Allah tarafından risâletle görevlendirildiği zaman, müşrikler buna inanmamışlar, özellikle kendileri gibi olan bir insanın peygamber olamayacağını ve bunun için bir meleğin görevlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek, kendisinden insan kudretinin dışında birtakım olağanüstü deliller göstermesini istemişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm bu olayı şu şekilde zikretmektedir : «*And olsun ki, Biz Kur'ân'da insanlara türlü türlü mäsâl gösterip açıkladık. Öyle iken insanların çoğu nankör olmakta direndiler ve şöyle söylediler : 'Bize, yerden kaynaklar fışkırtmadıkça sana inanmayacağız'. 'Veya hurmalıkların, bağların olup, aralarında ırmaklar akıtmalısn'. 'Yahut da iddia ettiğin gibi, göğü tepe-mize parça parça düşürmeli, yada Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin.'* 'Veya altın bir evin olmalı, yahut göğeyi yükselmelisin; ama oradan okuyacağımız bir kitâb indirmezsün yine inanmayacağız'. De ki : 'Fesubhâ-

363 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 318 b, 319 a.

364 Tafsîlat için bk. el-Mâturidî, anılan eser, Var. 375 a; İbrâhim Süresi, âyet: 10-11; Kehf : 110; Enbiyâ : 3; Yâsin : 15; Şuarâ : 154. 155.

nallah'. Ben peygamber olan bir insandan başka bir şey miyim?'. İnsanlara doğruluk rehberi geldiği zaman, inanmalarına engel olan, sadece : 'Allah, peygamber olarak bir insan mı gönderdi?' demiş olmalıdır»³⁶⁵.

Mâturîdî, bu âyetlerin, özellikle «Allah, peygamber olarak bir insan mı gönderdi?» âyetinin müşriklerin bir protestosu mahiyetini taşıdığını zikretmektedir. Onlara göre, eğer Allah, onların gerçekten imân etmelerini dilemiş olsaydı, kendilerine peygamber olarak kendileri gibi bir insan değil, bir melek gönderirdi. Zira onlara göre, Hz. Peygamber'in insan olması yönünden, onlardan üstün bir tarafı olmadığı gibi, bu göreve kendilerinden herhangi birinden de daha çok lâıyk değildir. Binaenaleyh, peygamberin insan değil, melek olması gerekir. İşte Yüce Allah, müşriklerin, bu tür şüphe ve tereddütlerinin bir sonucu olarak, peygamberlerin kendi cins veya cevherlerinden olamayacağı hakkındaki iddialarını reddetmiş ve şöyle demiştir : «De ki : Yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melek olsalardı, Biz de onlara gökten peygamber olarak bir melek gönderirdik»³⁶⁶.

Bundan da açıkça anlaşılıyor ki, peygamberlerin insanlardan gönderilmesi zorunludur. Zira âyette de görüldüğü gibi, yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melekler değil, insanlardır. Binaenaleyh, insanların, Kendi cinslerinden peygamber gönderilmesini kabul etmemeleri, akla ve mantığa uygun değildir. Çünkü insanlar, melekleri veya cinleri görmedikleri gibi, onların mâhiyetlerini, kudret ve yeteneklerini gereği gibi bilmeleri ve takdir etmeleri de mümkün değildir. Dolayısıyla mâhiyeti bilinmeyen bir varlığın, Allah'dan getireceği emir ve nehiylerin veya peygamberlerini isbatlamak için göstereceği delil ve mucîzelerin, daha önce kudret ve yetenekleri hakkında kesin bir fikre sâhip bulunulmadığı için, doğruluğuna inanmak veya bu hususta isabetli bir karara varmak mümkün olamayacaktır. Oysa insanların her an bir arada yaşadıkları, kudret ve yeteneklerini yakından müşâhede ettikleri bir kimsenin peygamber olarak görevlendirilmesi, bu gibi, tereddüt veya şüphelerin izâlesine sebep olacak ve dolayısıyla kudret ve yeteneğini aşan birtakım delil veya mucizelerin kendisinden olmayıp, Allah'dan olduğuna ve kendisinin de gerçekten Allah'ın elçisi bulunduğuna inanmayı gerektirecektir³⁶⁷.

365 İsrâ Sûresi, âyet: 89-94.

366 İsrâ Sûresi, âyet: 95; Bk. el- Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 430 b.

367 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'e-Kur'ân, Var. 430 b.

Bununla ilgili olarak, Yüce Allah, Hz. Peygamber'in müşriklere söyle demesini emrediyor : «*De ki : Ben de ancak sizin gibi bir insanım; ancak bana Tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor. Rabbine kavuşmayı uman kimse, yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın*»³⁶⁸. Mâturîdî'ye göre, Allah'ın bu emri başlıca üç sebebe dayanmaktadır :

1 — Müşrikler, Allah'ın elçisi olarak gönderildiğini isbatlamak için Hz. Peygamber'den insan gücünün, beşer kudretinin dışında olağanüstü birtakım deliller ve mucizeler göstermesini istiyor ve aksi takdirde kendisine ve Allah'dan getirdiklerine inanmayacaklarını söylüyorlardı. Ayrıca, eğer sen iddia ettiğin gibi, gerçekten Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber isen, şüphesiz Allah senin her dediğini yapacak, tüm isteklerini yerine getirecektir, diyorlardı. İşte Yüce Allah, müşriklerin bu gibi aşırı isteklerine karşı Peygamber'in «Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Ben, ancak Tanrı'nın buyruklarını size tebliğ etmekle mükellefim. Allah dilediğini yapar, dilemediğini yapmaz. Herşey O'nun irâdesi ve dilemesiyle var olur. O'na hiçbirşey vâcib değildir. Benim elimde ise, O'nun emirlerini yerine getirmekten başka hiçbir şey yoktur. İsteklerinizi yerine getirecek olan ancak O'dur» demekle yetinmesini emretmiştir.

2 — Bu âyetin nâzil olmasının diğer bir sebebi de, bir insan olan Peygamber'in göstermiş olduğu bazı mucizelerin aslında kendisinden olmayıp, Allah tarafından olduğunun müşriklerce de kabul edilmesinin sağlanmasıdır. Zira onlar biliyorlar ki, insan gücü bu gibi olayları meydana getirmeğe yeterli değildir. Binaenaleyh, gücü dışında olmasına rağmen, Peygamber'in kendilerini âciz bırakan bu gibi delil veya mucizeleri göstermesini sağlayan, kendisine bu kudret ve yeteneği veren yüce bir varlık vardır ki, şüphesiz bu da, herşeyi ilmiyle kuşatan ve herşeye kâdir olan Allah'tır.

3 — Allah'ın bu emrinin diğer üçüncü bir sebebi de, büyük bir ihtimalle, mü'minlerin Peygamber'e olan aşırı sevgilerinin bir sonucu olarak, zamanla, Hz. İsâ'nın kavminde olduğu gibi, kendisini rabb veya mabûd olarak seçmelerini önlemektir³⁶⁹.

Peygamberin görevleri, gönderildikleri toplumlara Allah'ın emirlerini tebliğ etmek, bu emirlere uyanları türlü nimetlerle ve özellikle

368 Kehf Sûresi, âyet : 110.

369 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 448 b.

Cennetle müjdelemek, emirlerine uymayanların da âhiretteki yerlerinin Cehennem olacağını kendilerine bildirmek ve dolayısıyla akıllarını başlarına toplayıp, bir an önce doğru yola yönelmeleri için kendilerini uyarmaktır. Zira her şeyin bir sonu olduğu gibi, bu yaşanan hayatın da elbette bir sonu vardır, Sonsuz ve ebedî olan hayat ise, öteki dünyadaki hayattır. Bunun için insanın daha dünyada iken o hayata hazırlanması ve oraya hazırlıklı olarak gitmesi gereklidir³⁷⁰. İşte bunun için peygamberler müjdecî ve uyarıcı olarak gönderilmişlerdir. Ve işte bunun için Yüce Allah şöyle diyor : «*Peygamberleri ancak müjdecî ve uyarıcı olarak gönderiyoruz. Kim inanır ve nefsini islah ederse, onlara korku yoktur; onlar üzülmeyeceklerdir*»³⁷¹. «*Biz peygamberleri ancak müjdecî ve uyarıcı olarak göndeririz. Oysa inkârcılar, hakkı bâtıla ortadan kaldırmak için çekişirler. Âyetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarmaları alaya alırlar*»³⁷². İşte âhirette bu gibilerin hali pek perişan olacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz : Allah insanlara kendilerinden, kendi cevher ve cinslerinden peygamberler göndermekle, onlara büyük bir lütuf ve ihsanda bulunmuş ve dolayısıyla daha önce içinde bulundukları sapıklıktan kurtulup, doğru yolu bulmalarına vesile olmuştur. «*And olsun ki Allah, inananlara, âyetlerini okuyan, onları arıtan, onlara Kitâb ve hikmeti öğreten, kendilerinden, kendi cinslerinden bir peygamber göndermekle iyilikte bulunmuştur. Halbuki onlar, önceleri apaçık sapıklıkta idiler*»³⁷³.

b — *Peygamberlerin kendi milletlerinin dili ile gönderilmesi :*

Yüce Allah bu konu ile ilgili olarak aynen şöyle diyor: «*Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır ve dilediğini de doğru yola erdirtir. Güçlü olan, Hakîm olan O'dur*»³⁷⁴.

Mâturîdî bu âyete dayanarak, peygamberlerin kendi milletlerinin diliyle gönderilmesinin zorunluluğu üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre dil, önemli bir anlaşma aracıdır. İnsanların birbirleriyle anlaşabil-

370 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 172 a.

371 En'âm Sûresi, âyet: 48; Nisâ: 165.

372 Kehf Sûresi, âyet: 56.

373 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 164; bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 97 a, 99 a.

374 İbrâhîm Sûresi, âyet: 4.

meleri, aralarındaki problemleri halledebilmeleri ve gerçeğe ulaşabilmeleri ancak aralarındaki dil birliğiyle mümkün olur. Bu itibarla insanların yaşantılarında dilin önemli bir yeri vardır. Yüce Allah'ın, peygamberleri kendi milletlerinin diliyle göndermesinin ve kendilerine verdiği kitapların da aynı dille olmasının hikmet ve sebebi genellikle işte budur. Esasen Kur'ân-ı Kerîm de bu gerçeği te'kîd etmekte ve yukarıda da görüldüğü gibi «*Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik*» demektedir.

Mâturîdî bu âyeti incelerken şöyle diyor : Şâyet diğer milletlere gönderilen kitapların kendi dilleriyle olmadığını farzetmemiz mümkün olsaydı bile, böyle bir faraziye Kur'ân-ı Kerîm hakkında yürütmemiz mümkün olamazdı. Zira Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'in Allah tarafından kendisine bahşedilen en büyük bir mucizesidir. Araplar kendi dillerini çok iyi bilmelerine, bu dilin inceliklerine vâkıf olmalarına ve belâgat ve fesâhat yönünden çok ileri bir seviyede bulunmalarına rağmen kendi dilleriyle nâzil olmuş bulunan Kur'ân-ı Kerîm karşısında âciz kalmışlar, onun, değil tümünün, bir âyetinin dahî benzerini ortaya koymağa muvaffak olamamışlardır. Esasen Yüce Allah, Hz. Peygamber'e bu gerçeği onlara bildirmesini emretmekte ve şöyle demektedir : «*De ki : İnsanlar ve cinler, birbirine yardımcı olarak bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelseler, and olsun ki, yine de benzerini ortaya koyamazlar*»³⁷⁵.

Binaenaleyh, Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı olup, beşer kelâmı veya Peygamber'in ortaya koyduğu bir kitap değildir. Kendi dilleriyle nâzil olmasına ve kendileri de bu dili çok iyi bilmelerine rağmen, onun bir benzerini ortaya koyamamaları da bunun en büyük bir delilidir. Bu da, onların inanmalarını sağlayan önemli bir unsur olması yönünden, kendileri için Allah'ın büyük bir lütfu, değerli bir ihsânıdır. Genel olarak insanların, kendi cinslerinden olanlara ve özellikle kendi dilleriyle konuşanlara karşı bir sempati ve yakınlık duydukları bir gerçektir. dolayısıyla insanlar, kendilerinden olmayan veya kendi dillerini konuşmayan bir kimsenin sözünden veya dâvetinden çok, kendilerinin yakından tanıdıkları ve dilini bildikleri kimsenin sözünü dinleyecek veya dâvetine icâbet edeceklerdir. Peygamberlerin kendi milletlerinin diliyle gönderilmesindeki hikmet de işte budur³⁷⁶.

375 İsrâ Sûresi, âyet : 88.

376 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 373 b.

c — Peygamberlerin Birbirlerinden Üstünlüğü :

Yüce Allah şöyle diyor : «İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kaldık. Onlardan Allah'ın kendilerine hitâb ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır. Meryem oğlu İsâ'ya belgeler verdik. Onu Rûhu'l-Kudûs'le destekledik.»³⁷⁷ Bu âyetten de anlaşıldığı gibi Allah, peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kılmıştır. Bu üstünlüğün hangi yönden olduğu hususunda bazı görüşler ileri sürülmüştür.

Mâturîdî'ye göre bu üstünlük, daha çok peygamberlere tevdi edilen görevin önem ve kapsamının çeşitliliğinden ileri gelen bir husus olup, bazılarının ve özellikle Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, peygamberlerin kişilikleri ile ilgili değildir. Zira her peygamber, Allah tarafından kendisine verilen her görevi hakkıyla yerine getirmiştir. Binaenaleyh, Allah'ın elçileri olmaları itibarıyla peygamberler arasında bir üstünlüğün, bir efdaliyetin söz konusu edilmemesi gerekir.

Âyette geçen «peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kaldık» sözü ise, Mâturîdî'ye göre büyük bir ihtimalle, peygamberlerin görevlerinin önem ve kapsamıyla orantılı olarak kendilerine tanınan hak, yetki veya imtiyazların değişikliğine delâlet etmektedir³⁷⁸. Bu cümleden olarak meselâ, bazı peygamberler Allah'la konuşma imtiyazına sâhip kılınmış³⁷⁹, bazılarını Kendine halîl, dost edinmiş³⁸⁰, bazılarının emrine rûzgâr ve kuşlar verilmiş³⁸¹, İbrâhîm ve Mûsâ peygamberler gibi bazılarına kavimleriyle büyük bir mücadele ve tartışmaya girişme ve onları mağlûb etme kudret ve yeteneği verilmiş, bazılarına yeryüzünün her yerine yerleşebilme imkân ve fırsatı verilmiş³⁸², bazıları insan ve cinlerin tümüne peygamber olarak gönderilirken, bazıları yalnız insanlara ve diğer bazıları da sâdece belirli bir gruba veya topluma gönderilmiştir³⁸³. Peygamberler arasındaki derece farkları veya birbirlerine olan üstünlükleri işte bu gibi hususlardan ileri gelmektedir.

377 Bakara Sûresi, âyet: 253.

378 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 61 a.

379 Bk. Nisâ Sûresi, âyet: 164.

380 Bk. Nisâ Sûresi, âyet: 125.

381 Bk. Sâd Sûresi, âyet: 36.

382 Bk. Yûsuf Sûresi, âyet: 21, 56.

383 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, 61 a, vd; Fuzûlî, Matlau'l-İ'tikâd, Prof. Muhammed Tanci neşri, s. 68 vd. ve Esad Coşan - Kemal Işık çevirisi, s. 58 vd., Ankara 1962.

d — Peygamberlere İtâat Zorunluluğu :

Bu konuyla ilgili olarak Yüce Allah şöyle diyor : «Biz her peygamberi ancak, Allah'ın izniyle, itaat olunması için gönderdik. Onlar, kendilerine yazık ettiklerinde sana gelip Allah'tan mağfiret dileseler ve Peygamber de onlara mağfiret dileseydi, Allah'ın tevbeleri dâima kabul ve merhamet eden olduğunu görürlerdi»³⁸⁴.

Mâturîdî bu âyete dayanarak, peygamberlere itâat etmenin zorunluluğunu ileri sürmekte ve daha çok âyette geçen «Allah'ın izniyle» ibâresi üzerinde durmaktadır. Bu arada bu ibâre üzerinde ileri sürülen bazı görüşleri de zikretmekte ve özet olarak şöyle demektedir: «Bazılarına göre 'Allah'ın izniyle' ibâresinden maksat, O'nun meşîeti, başka bir deyimle, dilemesidir. Bazıları da bunun 'Allah'ın emriyle' veya 'Allah'ın ilmiyle' anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu ibârenin 'Allah'ın dileğiyle' anlamına geldiğini ileri sürenler, Peygamberlere itâatın ancak Allah'ın dilemesiyle mümkün olacağını, kezâ onlara isyânında ancak bu dilek ve meşîetin bir sonucu olarak meydana geleceğini söylemişlerdir. Bunun 'Allah'ın ilmiyle' anlamında olduğunu ileri sürenler ise, peygamberlere kimin itâat edip, kimin isyân edeceğini Allah'ın ezeli ilmiyle bildiğini, O'nun hiçbir şeyden gâfil bulunmadığını söylemişlerdir»³⁸⁵.

Mâturîdî'ye göre, herşeyi bilen, herşeyden haberdâr olan Yüce Allah, peygamberlerini gönderirken, elbette ki kendilerine kimlerin itâat edip, kimlerin isyân edeceğini bilmektedir. Onların itâatlarının peygamberlere bir fayda sağlaması söz konusu olmadığı gibi, bir zarar vermesi de söz konusu değildir. Fayda veya zarar, ancak itâat veya isyân edenlere râci olan bir husustur.

e — Peygamber gönderilmedikçe insanın cezâlandırılmaması :

Yüce Allah şöyle buyuruyor : «Kim yola gelirse, ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim saparsa da ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez. Biz peygamber göndermedikçe, kimseye azâbetmeyiz»³⁸⁶.

Bu âyetten de anlaşıldığı gibi, peygamber gönderilmediği sürece in-

384 Nisâ Sûresi, âyet: 64.

385 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, Var. 142 b; en- Nesefî, Tabsiratu'l-Edille, Var. 115 a, vd.

386 İsrâ Sûresi, âyet: 15.

san, işlediği günahlardan dolayı sorumlu tutulmayacak ve bunlardan ötürü cezalandırılmayacaktır. Mâturîdî, «*Biz peygamber göndermedikçe kimseye azâb etmeyiz*» âyetini incelerken, herşeyden önce bunun insanlar için Allah'ın büyük bir lütfu bulunduğunu zikretmekte ve daha sonra da bu âyetin delâlet ettiği muhtemel anlam ve kavramlar üzerinde durmaktadır.

Ona göre, insanlar genel olarak yaptıkları işin iyi veya kötü olduğunu veya dünya ve âhiret mutluluğa erebilmeleri için, neyi yapıp neyi yapmamaları gerektiğini kendilerine bildirecek ve onları doğru yola yöneltcek bir mürşide, bir öğreticiye muhtaç olarak yaratılmışlardır. Bu, insanlar için doğal bir ihtiyaçtır. İşte bundan dolayı Yüce Allah, insanlara peygamber göndermiş ve onları Kendi emir ve nehiylerini teblîğ etmek ve insanları doğru yola sevk etmekle mükellef kılmıştır. Binaenaleyh, insanların mes'ul veya sevâb ya da azâba müstehak olabilmeleri için, Allah'ın emir ve nehiylerini önceden bilmeleri zorunludur. Bu husus gerçekleştiği an, artık kendileri için ileri sürebilecekleri bir mazeret veya bahâne, ya da tutunabilecekleri bir dal veya dayanak noktası kalmayacaktır.³⁸⁷

Mâturîdî, aslında insanların gerçekleri duyu organları veya düşünme ve araştırma ya da eğitim ve öğretim yollarıyla bilmeleri ve kavramaları mümkün olduğu halde, Allah'ın büyük bir lütfu ve ihsânı olarak kendilerine ayrıca peygamber gönderildikten sonra da inkâr ve inatlarında ısrar edecek olurlarsa, dünya ve âhiret, görecekları cezânın çok büyük olacağını zikretmekte ve genel olarak bu cezânın üç şekilde olacağını söylemektedir :

B i r i n c i s i , «*Her can ölümü tadacaktır. Bir imtihan olarak size iyilik ve kötülük veririz. Sonunda Bize dönersiniz*»;³⁸⁸ «*Biz onları yeryüzünde iyiler ve kötüler olarak bölük bölük ayırdık; iyiliğe dönerler diye onları güzellikler ve kötülüklerle sınadık*»³⁸⁹ âyetlerinde görüldüğü gibi, Yüce Allah'ın dünyada insanları, bir günah işlemedikleri halde, kendilerine bazı sıkıntılar vermek suretiyle sınaması, imtihan etmesidir ki, bunun hikmeti de, büyük bir ihtimalle onları uyarmak, günah işledikleri takdirde âhirette kendilerini bekleyen azâbın büyüklüğünü kendilerine hatırlatmaktır.

387 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 414 a.

388 Enbiyâ Sûresi, âyet: 35.

389 A'râf Sûresi, âyet: 168.

İ k i n c i s i , Allah'ı inkâr eden ve bu inkârlarında inat ve ısrar edenlere verilen cezâdır. Bu ise, inananları uyarması ve başkalarına da ibret olması için, bu gibi kimselerin helâk edilmesi ve yeryüzünden köklerinin kazınmasıdır. Bu tür cezâlandırma, genellikle Allah'ın, bu yoldaki bir vaîdinden sonra hâsıl olmaktadır.

Ü ç ü n c ü s ü ise, dünyâda iken ve son nefeslerini vermeden önce tevbe edip, günahlarından dönmeyenlerin âhirette görecekları ce-zâ ve çekecekleri azâptır.³⁹⁰

Mâturîdî'nin genel olarak peygamberlikle ilgili görüşleri işte bunlardır. Bundan sonra onun, Hz. Peygamber'in risâleti ile ilgili görüşlerini açıklamaya çalışacağız.

III — HZ. PEYGAMBER'İN NÜBÜVVETİ :

a — Hz. Peygamber'in Nübüvvetini İspatlayan Deliller :

Daha önce, genel olarak peygamberliğin gerektirdiği ve insanların peygamberler hakkında inanmaları gereken sıfat veya nitelikleri Kur'-ân-ı Kerîm'in ne şekilde belirttiğini ve bunlar hakkındaki Mâturîdî'nin görüşlerini açıklamıştık. Bunlar, ana hatlarıyla peygamberlerin de herhangi bir yaratık gibi bir beşer olduğu esâsına dayanıyor ve bu gerçek, ilk inen âyetlerde olduğu gibi, daha sonra gelen âyetlerde de açık ve seçik bir şekilde ortaya konuyordu.³⁹¹ Bunun bir sonucu olarak da, ilk anda peygamberleri tanrılaştıran veya onlara tanrılık sıfatı isnâd eden dinler reddedilmiştir. Böylece peygamberlerin varlığı, varlıklar içinde insanların sınıfından oldukları tesbit ve tâyin edildikten sonra, peygamber olarak hâiz bulundukları sıfatlar, Kur'-ân-ı Kerîm'in çeşitli yerlerinde belirtilmiştir. Genel olarak peygamberlerin insan olmaları itibariyle iki yönleri vardır. Biri, Allah'a karşı olan durumlarını, diğeri de insanlara karşı mükellef bulundukları görevlerini tayin eder. Peygamberlerin Allah'la olan ilişkileri, daha çok, O'nun elçisi olmak, risâlet görevini hakkıyla

390 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 414 b.

391 Örnek için bak : Enbiyâ Sûresi, âyet : 3; İbrâhîm : 10-11; Kehf : 110; Yâ-Sîn : 15; Şuarâ : 154; İkra' : 1-4; Müzzemmil : 1-5; Müddessir : 1-5; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 375 a.

yerine getirmek, vereceği emâneti gereği gibi insanlara ulaştırmaktır.³⁹²

Peygamberlerin ana hatlarıyla müsterek nitelikleri işte bunlardır. Şimdi de Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlayan özel niteliklerini Mâturîdî'nin nasıl tasvir ettiğini görelim.

Mâturîdî bunları üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, Peygamber'in kendi şahsı ile ilgili, ikincisi hissî ve üçüncüsü de aklî olan hususlardır.³⁹³

1 — H z . P e y g a m b e r ' i n Ş a h s ı :

Peygamber'in şahsı ile ilgili hususlar özet olarak şunlardır : İnsanların tam muhtaç oldukları bir anda, Allah tarafından peygamber olarak görevlendirilen Hz. Peygamber'in mübârek yüzleri ayın ondördünden daha parlaktı. Misk'ten daha güzel bir kokuya, ipekten daha yumuşak bir tene sahipti. Yaradılışı eşsiz bir tenâsüb ve güzelliğin timsali idi. Allah onu her türlü âfet ve belâdan masun kılmış, her türlü iyilik ve güzellekle tezyin etmiş ve yaratıklar içinde en yüksek derece ve hasletleri kendisine vermiştir. Onun asla yalan söylediği görülmediği gibi, kendisinden şeriat ile ilgili bir hata ve yanlışlığın sudûr ettiği görülmemiştir. Düşmanlarından yıldırdığı ve korkup kaçtığı asla müşahede edilmemiştir. Hiçbir zaman bir kimseye karşı boyun eğmemiş veya bir menfaat karşılığı kendi nefsinı küçültmemiş, asla ağzından kötü bir söz çıkmamış ve kendi çıkarını düşünmemiştir. Daima insanlara karşı şefkatli ve merhametli olmuş, dünya ve âhiret, her zaman onların iyilik ve mutlulukları için çalışmıştır.³⁹⁴

Hz. Peygamber'in insanlara olan sevgisi ve onlara karşı duyduğu şefkat ve merhamet o kadar büyüktü ki, bu aşırı derecedeki ulvî ve yüce duygu, onun zaman zaman Allah tarafından itab edilmesine ve onlar için kendisini bu derece harab etmesine gerek bulunmadığının kendisine hatırlatılmasına sebep olmuştur. Meselâ; buna örnek olarak şu âyetleri zikretmemiz mümkündür : *«Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören kimse, kötülüğü hiç işlemeyene benzer mi? Şüphesiz Allah dilediğini saptırır; dilediğini de doğru yola erdirtir. Ey Muhammed! Artık onlara üzümlere kendini herab etme. Allah onların yaptıklarını şüphesiz bilir»*.³⁹⁵ *«Ey Muhammed! İnanmıyorlar diye, ne-*

392 Bk. Doç. Dr. Hüseyin Atay, Kur'an'a Göre İmân Esasları, s. 70-71.

393 Gazzâlî'ye göre de bunlar, hissî, hayâlî ve aklî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bk. Gazzâlî, el-Madnûnu'l-Kebîr, s. 18, Mısır 1309.

394 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 202.

395 Fâtır Sûresi, âyet: 8.

rede ise kendini mahvedeceksin». ³⁹⁶ «Sabret, sabır ancak Allah içindir. Onlara üzülmeye, kurdukları düzenlerden de endişe etme». ³⁹⁷ «Ey inananlar- And olsun ki, içinizden size, sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelen size düşkün, inananlara şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir». ³⁹⁸

Kerem ve cömertliğinin büyüklüğünden dolayı da Allah'ın uyarmasına mâruz kalmıştır : «Elini boynuna bağlayıp cimri keşilme. Büsbütün de açıp, tutumsuz olma. Yoksa pişman olur, açıkta kalırsın». ³⁹⁹ Hz. Peygamber'in eli o kadar açık, kerem ve cömertliği öylesine büyüktü ki, yarınını asla düşünmemiş ve bunun için elinde bir dirhem veya bir lokma dahi bırakmayı aklından geçirmemiştir. Peygamberlik iddiasından vazgeçtiği veya biraz olsun bu konuda tâviz verdiği takdirde, kendisine, dünyanın en büyük nimetlerinin bahsedileceği, hatta dilerse, kendilerine başkan veya kral tayin edileceği bildirilmesine rağmen, dürüstlüğüne ve dâvasındaki samimiyetinin bir gereği olarak bütün bunları reddetmiştir. ⁴⁰⁰

Hız. Peygamber'in kişiliği ile ilgili bu tür haslet ve nitelikler saymakla bitirilemez. Kısaca şunu ifade edebiliriz ki, onun bu mümtaz şahsiyetinin bir sonucu olarak, başlangıçta kendisine karşı gelenler, dâvetine icâbet etmemek ve ona inanmamakta direnenler, kısa bir zaman sonra karşısında diz çökmek ve inatlarından geri dönmek zorunda kalmışlardır. İşte bu, Allah'ın ona bahsettiği ve peygamberliğini isbatlayan en büyük bir lütfu ve ihsanıdır. Ve işte bu lütuf ve ihsanın bir sonucu olarak da İslâmiyet sür'atle yayılmış, cihanşümûl bir din haline gelmiş ve dolayısıyla bugün, onun açmış olduğu tevhiid sancağının altında altıyüz milyondan fazla müslüman toplanmış, ülkü ve inanç birliği yapmış bulunmaktadır. ⁴⁰¹

2 — H i s s î D e l i l l e r :

Hız. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden delil türlerinin ikincisi

396 Şuarâ Sûresi, âyet: 3.

397 Nahl Sûresi, âyet: 127.

398 Tevbe Sûresi, âyet: 128.

399 İsrâ Sûresi, âyet: 29.

400 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhiid, s. 203.

401 Bu konular için bk. Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri, M. Saïd Mutlu çevirisi, C. I, s. 13-15, İst. 1966; Fuzûlî, Mat-lau'l-İ'tikâd, Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancı neşri, s. 67-68, Ankara 1962, ve Esad Coşan-Kemal Işık çevirisi, s. 57-58.

de hissî, duygusal delillerdir. Bunlar da, genellikle birtakım olağanüstü fiillerden meydana gelmektedir. Nitekim Peygamberimizin gösterdiği ayın iki parçaya ayrılması, avucundaki taş kırıntılarının Allah'ı tesbih etmesi, parmakları arasından suyun fışkırması, dilsizlerin konuşması, ağaçların boyun eğmesi, az yemeği çoğaltıp birçok kimsenin doymasına sebep olması, az suyla birçok kimsenin susuzluğunu gidermesi, ağaç kütüğünün inlemesi, bir gecede Mescid-i Aksâ'ya gidip dönmesi, Hira dağındaki mağarada saklanması ve düşmanları önünden geçtikleri halde onu görememeleri ve benzerleri birtakım doğaüstü mucizeler bu cümledendir ki, bütün bunlar Hz. Peygamber'in doğruluğunu ve nübüvvetini isbatlayan delillerdir.⁴⁰²

3 — A k l î D e l i l l e r :

Mâturîdî'ye göre, Hz. Peygamber'in nübüvvetini isbatlayan üçüncü ve en önemli delil, akla dayanan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Mâturîdî bunu, Peygamber'in en büyük aklî delili olarak nitelendirmektedir. Konunun önemine binaen biz burada, gerek Kur'ân-ı Kerîm'i, gerekse onun esasını teşkil eden vahyi ayrı konular halinde incelemekte yarar görmekteyiz.

b -- Vahiy :

Peygamberin Allah'ın elçisi olması, Allah'a ve gönderildiği insanlara karşı görevlerinin neler olduğunu öğrenmesi, Allah'dan vahiy almasına bağlıdır.

Vahyin dildeki anlamı, gizli bir şekilde konuşmak, belirli bir şeyi en sür'atli bir biçimde ve gizli olarak kalbe intikal ettirmek, kalbin o şeyi bilmesini sağlamak, gizli söz ve ilham demektir.⁴⁰³ Dil kurallarına göre bu anlama gelen vahiy kelimesi, genel olarak akıl sâhibi olanlara isnâd edilir. Bununla beraber, bu kelimenin bazan, cansız ve hayvan gibi akıl sâhibi olmayan varlıklara da isnâd edilmesi mümkündür. Bu takdirde hitâb edilen varlık, akıl sâhibi mevkiine konmuş ve ona akıllı

402 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 203-204; Te'vilâtü'l-Kur'ân, Var. 79 a; Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, s. 208-211, İ'tikâdda Orta Yol, Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 155-156.

403 Bk. İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, C. XV, s. 379; İbn Fâris, Mu'cemu Makâyisi'l-Luğa, C. VI, s. 93; el-İsfahânî, el-Mufredât fi-Ġaribi'l-Kur'ân, s. 536; el-Cevherî, es-Sıhah, C. VI, s. 2520; Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, M. Saîd Mutlu çevirisi, C. I, s. 71 vd.

imiş gibi muâmele edilmiş olur.⁴⁰⁴ Böylece vahiy kelimesinin gerçek anlamının, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın kullanıldığı anlaşılmış olur.

Kur'ân-ı Kerîm, genellikle vahiy kelimesini insana nisbet etmektedir. Bununla beraber bazan, insanların birbirleri arasında cereyan eden ve şeytanın onlara yaptığı gizli fısıldamaları da bu kelime ile ifade ettiği görülmektedir.⁴⁰⁵ Kur'ân-ı Kerîm'den anlaşıldığına göre Yüce Allah, insanlarla üç şekilde konuşmaktadır. Birincisi, insana doğrudan doğruya vahyetmek suretiyle hâsıl olmaktadır. Bu tür bir vahiyde, peygamberlerle bütün insanlar birleşmektedir. Bu ise daha çok bir şeyi ilham etmek veya kalbe doğurmak, ya da bildirmek anlamına gelir. İkincisi, Allah'ın perde arkasından konuşmasıdır. Bu da Allah'ın, sözünü duyurmak istediği kimseye duyurması için, sözleri belirli bir cisimde yaratması suretiyle hâsıl olur.⁴⁰⁶ Allah'ın perde arkasından konuşmasının anlamı, görülmeyeceği şekilde konuşması demektir ki, bu da O'nunla insan arasında bir hâil veya perdeye benzer bir engelin konmasıdır. Aslında bu engel kalmış olsa bile, yine Allah'ı görmek mümkün olmayacaktır. Üçüncü vahiy şekli de, sâdece Allah tarafından peygamberlere gelen vahiydir. Bunun peygambere ulaştırılması ise, bir melek olan Cibrîl vasıtasıyla olur. Dinî bir terim olarak vahyin mânası budur. İlâhî tabîatla insan tabîatı birbirine benzemez. Dolayısıyla aralarında doğrudan doğruya bir temasın kurulması imkânsızdır. Binaenaleyh bu teması sağlayacak bir vasıtaya ihtiyaç vardır ki, işte bu vasıtaya vahiy, perde veya melek adları verilmiştir.⁴⁰⁷

Vahyin, genel olarak ifade ettiği anlam işte budur. Mâturîdî de bunlara ilâve olarak bu kelimenin Arap dilinde neyi ifade ettiğini Kur'ân-ı Kerîm'den misaller getirmek suretiyle açıklamakta ve bunun şu mânaları ifade ettiğini söylemektedir :

404 Bk. Zilzâl Sûresi, âyet: 5; Nahl: 65; Fussilet: 12; kezâ bak. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an-Tevili'l-Kur'ân*, C. XXX, s. 147; et-Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan, *Mecmau'l-Beyân fi-Tefsiri'l-Kur'ân*, C. VI, s. 375, C. X, s. 526, Tahran 1373; ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Omer, *el-Keşşâf'an-Hakâik Gavâmidi't-Tenzil*, C. II, s. 481, C. IV, s. 625, Kahire 1957; Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. VII, s. 6011, İstanbul 1935.

405 *En'âm Sûresi*, âyet: 112, 121; *Kasas*: 7; *Tâ-Hâ*: 3.

406 Bk. *Tâ-Hâ Sûresi*, âyet: 13, 14; *Nisâ* s. 136; *Kasas*: 30; kezâ bak: ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. IV, s. 183; Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. VII, s. 423, İstanbul 1307; M. Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, C. VI, s. 71, Mısır 1954.

407 Tafsilât için bak: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I, s. 71-85; Doç. Dr. Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre İmân Esasları*, s. 71-73.

1 — Peygamberlere gelen vahiy: Bu tür bir vahiy, «Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur; yahut bir elçi gönderir. Kendi izniyle, dilediğini vahyeder. Doğrusu O, Yücedir, Hakîmdir»⁴⁰⁸ âyetinde görüldüğü gibi, Allah'ın peygamberlerine bir melek göndermesi suretiyle hasıl olur.

2 — İşârete veya bir şeyin belirlenmesine dayanan vahiy, bu çeşit bir vahyi de, Yüce Allah'ın şu sözlerinde görmek mümkündür : «Zekeriyâ bunun üzerine mâbedden çıkıp milletine : Sabah akşam Allah'ı tesbih edin, diye işârette bulundu».⁴⁰⁹

3 — İlhâm anlamında olan vahiy ki, bu mâna aşağıdaki âyetlerde açık bir şekilde görülmektedir : «Rabbın bal arısına : Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin; sonra her çeşit üründen ye; sonra da Rabbinin işlemen için gösterdiği yollardan yürü, diye ilhâm etti».⁴¹⁰ «Mûsâ'nın annesine : Çocuğu emzir, başına gelecekte korktuğun zaman, onu suya bırak; korkma, üzülme. Biz şüphesiz onu sana döndüreceğiz ve peygamber yapacağız, diye ilhâm etmiştik».⁴¹¹ «İşte bugün, Rabbinin ona vahyetmesi, ilhâm etmesiyle kendi haberlerini anlatır».⁴¹²

4 — Fısıldaşma veya gizli konuşma anlamına gelen vahiy : Bu mânayı da şu âyette görebiliriz : «Aldatmak için birbirlerine câzip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanları, her peygamberin düşmanıdır. Bu şeytanlar, âhirette inanmayanların kalplerinin onlara yönelmesi, onlardan hoşnud olması ve onların işledikleri suçları işlemeleri için o sözleri fısıldarlar».⁴¹³

Buraya kadar ana hatlariyle vahyin anlamını anlatmağa çalışmış bulunuyoruz. Bundan sonra da vahye dayanan ve Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olan Kur'ân-ı Kerîm'i, Mâturîdî'nin görüşleri ışığı altında incelemeye çalışacağız.

c — Kur'ân :

Mâturîdî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in nübüvvetini

408 Şûrâ Sûresi, âyet: 51.

409 Meryem Sûresi, âyet: 11.

410 Nahl Sûresi, âyet: 68-69.

411 Kasas Sûresi, âyet: 7.

412 Zilzâl Sûresi, âyet: 4-5.

413 En'âm Sûresi, âyet: 112-113.

isbatlayan en büyük aklı bir delildir. Bu, Allah'ın ona bahsettiği en büyük bir mucizedir. Aslında Peygamber'in, doğruluğunu ve dâvasında haklı bulunduğunu isbatlamak için mucizeyi halkın huzurunda gösterip, onlara meydan okumadıkça ve onlar da buna karşı âciz kalmadıkça, mucizenin bir anlamı yoktur. Hz. Peygamber'in, belâğat ve fesâhatta çok ileri gitmiş ve özellikle söz sanatını çok iyi bilmiş omalarına rağmen Araplara karşı Kur'ân-ı Kerîm'le meydan okuduğu ve onların da buna karşılık vermekten âciz kaldıkları, tevâtüren bilinen bir gerçektir. Şâyet böyle bir karşılık verilmiş olsaydı, şüphesiz bu, gizli kalmayacak ve derhal insanlar arasında yayılacaktı. Çünkü bazı sapık ve kendini bilmez şâirlerin, Kur'ân'a nazîre yapmak özentisiyle düzenledikleri bazı şiirleri ile Peygamber'e meydan okudukları ve kendilerine gereken karşılık verildiği zaman, aralarında meydana gelen tartışmalar ve çelişikler hemen ortaya çıkmıştır. O halde, Hz. Peygamber'in onlara Kur'ân-ı Kerîm'le meydan okuduğunu inkâr etmek imkânsız olduğu gibi, Arapların, biraz önce de işâret ettiğimiz gibi, fesâhattaki üstün kudretlerini ve kendi dillerini, canlarını ve mallarını korumak ve özellikle müslümanların hüküm ve idâresinden kurtulmak için bütün güçleriyle Peygamber'in nübüvvetini kabul etmemeğe gayret sarfettiklerini, bununla beraber ve bütün çabalarına, tüm direnişlerine rağmen bir başarı elde edemeyip, âciz kaldıklarını da inkâr etmek imkânsızdır.⁴¹⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in üslûbunun akıcılığı, insanı hayrette bırakan nazmiyle bir arada bulunan fesâhatı, Arapların gerek şiirlerinde, gerekse hutbelerinde kullandıkları üslûb ve metodlardan bambaşka bir metod ve üslûb kullanması ve özellikle böyle bir nazımla böyle bir akıcılığın bir araya gelmesi, yeryüzünde o güne kadar benzerine rastlanmamış bir mücâdele metodu ve Peygamber'in risâletine delâlet eden deliller kullanması, gelip geçmiş bütün peygamberlerden ve gönderildikleri milletlerin durumlarından o güne kadar hiçbir kimsenin bilmediği ve bilmesi de mümkün olmayan birtakım haberler vermesi ve gelecekle ilgili bilgiler ihtiva etmesi, şüphesiz insanların kudretleri dışında kalan ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden en büyük bir mucizedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu gerçeği ifade eden birçok âyet vardır. Bizim burada bunların hepsini de zikretmemiz mümkün değildir. Esasen konumuz, Kur'ân-ı Kerîm'in bizâtihi kendisi olmayıp, onun Hz. Pey-

414 Bk. el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 204; Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, s. 203 vd; İ'tikadda Orta Yol, Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 153-155.

gamber'in nübüvvetini isbatlayan nasıl bir delil olduğunun incelenmesidir. Zira Kur'ân'ın her yönüyle incelenmesi, başlı başına birçok tez konusu olacak kadar geniş ve kapsamlıdır. Binaenaleyh biz burada, Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, bu âyetlerden sadece birkaçını zikretmekle yetineceğiz. Yüce Allah şöyle diyor : «*De ki : İnsanlar ve cinler, birbirine yardımcı olarak bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelseler, and olsun ki, yine benzerini ortaya koyamazlar*». ⁴¹⁵ Görebildikleriniz ve göremedikleriniz üzerine yemin ederim ki, Kur'ân şerefli bir elçinin getirdiği sözdür. O, şâir sözü değildir; ne az inanıyorsunuz!». ⁴¹⁶ «*Ey Muhammed! Senin için, 'Onu uydurdu' diyorlar; öyle mi? De ki : Onun sûrelerine benzer bir sûre meydana getirin. İddiânızda samimi iseniz, Allah'dan başka, yardım için çağırabileceklerinizi de çağırın*». ⁴¹⁷

İşte onlar, Kur'ân-ı Kerîm'in bu şekilde meydan okumasına ve bütün çabalarına rağmen, değil tümünün, hattâ değil bir sûresinin, bir âyetinin dahî benzerini meydana getirememişler ve âciz kalmışlardır. Mâturîdî'nin de önemle üzerinde durduğu husus işte budur. ⁴¹⁸

d — Hz. Peygamber'le İlgili Diğer Bazı Özellikler :

1 — R i s â l e t i n i n G e n e l l i ğ i :

Yüce Allah bu konuda şöyle diyor : «*Ya Muhammed! De ki : Ey insanlar! Doğrusu ben, göklerin ve yerin hükümrânı, O'ndan başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın, hepiniz için gönderdiği peygamberiyim. Allah'a ve okuyup yazması olmayan, haber getiren peygamberine - ki o da Allah'a ve sözlerine inanmıştır - inanın; ona uyun ki doğru yolu bulasınız*». ⁴¹⁹ Mâturîdî de işte bu âyete dayanarak, Hz. Peygamberin risâletinin, daha önce gelip geçen peygamberlerin aksine, genel bir anlam ifade ettiğini, onun, beyaz, esmer, siyah, veya kızıl yeryüzündeki bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğini zikretmekte, ayrıca «*H â t e m u ' l - E n b i y â*», peygamberlerin en sonuncusu olmakla, ondan sonra bir daha peygamber gönderilmeyece-

415 İsrâ Sûresi, âyet: 88.

416 Hâkka Sûresi, âyet: 38-41

417 Yûnus Sûresi, âyet: 38.

418 Tafsîlât için bak: el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 204-210; Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 20 a, 52 b, 429 a, 530 b, 691 a, 894 a; en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille, Var. 122 b, vd; F. Buhl, Kur'ân, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, s. 995 vd, İstanbul 1955.

419 A'râf Sûresi, âyet: 158.

ğini söylemektedir. Eh-i Sünnet'in bu konudaki görüşü de genel olarak işte budur. Buna göre, Hz. Peygamber'in risâleti tüm insanlara, hattâ cinlere dahi şâmil olduğu gibi, getirdiği şariat ve hükümler de kıyamete kadar yürürlükte kalacaktır. Onun gelmesiyle, diğer bütün dinlerin hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır.⁴²⁰

Mâturîdî'ye göre Hz. Peygamber, bu niteliğiyle, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Esâsen Yüce Allah «*Ey Muhammed!*» *Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*»⁴²¹ demek suretiyle bu gerçeği te'kid etmiştir. Mâturîdî, âyette geçen «*âlemlere rahmet olarak gönderdik*» sözünün, insan veya cin, varlıklar âleminde yaşayan her canlıyı içine aldığı, zira Peygamber'in, daha önce de söylendiği gibi, onların tümüne gönderildiğini zikretmektedir. Ayrıca burada geçen rahmet kelimesinin de, birkaç anlamı ifade ettiğini, bunlardan birinin, müstehak oldukları cezanın ertelenmesi, ikincisinin, Peygamber'e uydukları, emirlerini yerine getirdikleri takdirde, dünya ve âhiret, mutluluğa ve kurtuluşa kavuşacakları, üçüncüsünün ise, büyük günah işlemiş olanlara âhirette şefâat edeceği anlamına geldiğini söylemektedir.⁴²²

Binaenaleyh, Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi bulunduğuna cinler dahil, aklı başında olan tüm yaratıkların imân etmesi zorunludur. Böyle bir imân ise, ancak ondan önce gelip geçmiş bütün peygamberlere ve Kur'ân dahil onlara indirilen bütün mukaddes kitaplara, meleklerle, öldükten sonra dirilmeğe, cennet ve cehennem'e ve kısaca her müslümanın inanmakla mükellef bulunduğu imân esaslarına inanmak ve İslâmiyetin tüm şartlarını kabul etmekle mümkün olur.⁴²³

Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olması da işte bu vasıflarından ileri gelmektedir.

2 — R i s â l e t i n T e b l i ğ i

Hz. Peygamber, bütün insanlara ve cinlere peygamber olarak gönderildiğine ve bu niteliğiyle de âlemlere rahmet olduğuna göre, Allah'ın kendisine tevdi, etmiş olduğu bu kutsal görevi hakkıyla yerine getirmek ve bunu korkmadan ve hiçbir şeyden çekinmeden insanlara tebliğ etmek ve onları Allah'ın yoluna davet etmek zorundadır. Bunun için Yüce Allah ona şöyle buyuruyor: «*Ey Peygamber. Rabbinden sana indirileni*

420 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 270 a.

421 Enbiyâ Sûresi, âyet: 107.

422 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 475 b.

423 Bakara Sûresi, âyet: 285; el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 69 b.

*tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez».*⁴²⁴

Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, bu âyetle Yüce Allah, Hz. Peygamber'e hiçbir şeyden korkmadan, özellikle müşriklerin kendisine karşı giriştikleri birtakım desise ve entrikalardan ürkmeden, hattâ kendisini öldürmekle ilgili tehdid ve teşebbüslerden dahi yılmadan ve zamanında Allah'tan gelen emirleri insanlara tebliğ etmekle emretmiş olmaktadır. Bunu yaparken karşılaşacağı her türlü tehlikeden kendisini koruyacak olan, şüphesiz Yüce Allah'tır. Buna rağmen, hayatının tehlikeye girmesinden korkarak, tebliğ görevini yerine getirmezse, risâlet görevini de ihmal etmiş ve yerine getirmemiş olur.

Mâturîdî, bu tebliğ görevinin bütün tehlikelerine rağmen, dil ile olması gerektiğini ve esâsen Alah'ın emrinin de bunu ifade ettiğini zikretmekte ve bundan dolayı da peygamberlerin kendi milletlerinin dilleriyle gönderilmiş olduklarını söylemektedir.⁴²⁵

3 — H z . P e y g a m b e r ' i n İ s m e t i :

Peygamberlik ismeti, başka bir deyimle küçük veya büyük her türlü günahı işlemekten masun olmayı gerektirir. Bununla beraber peygamberlerin, Allah'ın elçiliği görevi dışında küçük günah (sağîra) işlemelerinin mümkün olduğunu ileri süren bazı görüşler de vardır. Buna ilâve olarak bir kısım insanlar, peygamberlerin Allah'a ve O'nun emirlerine uymaya dâvet dışında küçük günahları işleyebilecekleri gibi, peygamberliklerinden önce büyük günahları (kebâir, kebîre) da işleyebileceklerini ileri sürerler. Diğer bir görüş de, onların, peygamber olmadan önce de, olduktan sonra da küçük günahları işleyebilecekleri merkezinde toplanmaktadır.⁴²⁶

Peygamberlerin ismetini kabul etmeyenler, genel olarak şu delillere dayanıyorlar :

Birincisi, bu konuyla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı âyetlerdir ki, bunların en önemlileri şunlardır : «*Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvasından yedi; ayıp yerleri görünüverdi. Cennet yapırlarıyla örtünmeye koyuldular. Âdem, Rabbine başkaldırdı ve yolunu*

424 Mâide Sûresi, âyet: 67.

425 el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 191 b, 192 a; Kitâbu't-Tevhîd, s. 208 vd.

426 Bu konu için bk. et-Teftazânî, Şerhu'l-Makâsîd, C. II, s. 142.

şaşırdı». ⁴²⁷ «Rabbin seni dalâlette, şaşırmış bulup, doğru yola erıştirmedi mi?». ⁴²⁸

İkincisi, genellikle bilinen bir husus, ismet'in, sâhibini her türlü kötülükten alıkoyan bir özellik olmasıdır. Dolayısıyla, onun varlığı kabul edildiği takdirde, günahların terkinde sevâba lâayık olunmaması gerekir.

Üçüncüsü, «De ki : Ben de ancak sizin gibi bir insanım» ⁴²⁹ âyetinde de görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in bir insan olmasıdır. İnsanın ise günahsız olması mümkün değildir. Aksi takdirde, meleklerden ayrılması imkânsız hâle gelirdi.

Peygamberlerin ve özellikle Hz. Peygamber'in ismetiyle ilgili bu gibi itirazlara karşı, Ehl-i Sünnet Okulu ana hatlarıyla şu karşılığı vermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu gibi âyetlerin te'vîli mümkündür. Dolayısıyla bunların peygamberlerin ismetine zarar vermeleri veya bu hususta şüpheye düşülmesi söz konusu olamaz. Zira bu ve benzeri âyetler, meselâ, yalanı da içine alan günahları kasdetmiş olsaydı, peygamberlerin doğru söylememe ihtimaline delâlet etmiş ve dolayısıyla bu da, peygamberlikleri hakkında şüpheye düşülmesine sebebiyet vermiş olurdu. Oysa böyle bir şey onlar hakkında muhaldir. İsmet, sâhibini kötülüklerden alıkoyan bir unsur olmasına rağmen, onun irâde hürriyetini tamamen ortadan kaldırmaz. Bir kimsenin, tâat ve mâsiyetin dışında kalan birtakım fiillerinde elbette ki bir irâde hürriyeti, bir davranış serbestîsi vardır. Kötülükler, cezâyı gerektiren fiillerdir. Onların yokluğu, sâbit bir şey olmayıp, kişinin bulunduğu halde kalması demektir. Sevâba ise, ancak ameller hak kazanır. Genel olarak insanda esas olan ismettir. Mâsiyet ise, suç esnâsında insana ârız olan bir şeydir. Buna göre, bazı seçkin kişilerde, Allah'ın bir lutfu olarak aslî halin devam etmesi ve ârız olan bir şeyle bozulmaması pekâlâ mümkündür. Buna ilâve olarak yine bazı kimselerin tâat ve ibâdetle çok meşgul olmalarından dolayı mâsiyete yönelmemeleri de imkân dâhilinde olan bir husustur. ⁴³⁰

Mâturîdî, bunlara ilâve olarak, «Ey Muhammed! Seni, sana vahyettiğimizden ayırıp, başka birşeyi Bize karşı uydurman için uğraşırlar.

⁴²⁷ Tâ-Hâ Sûresi, âyet: 121.

⁴²⁸ Duhâ Sûresi, âyet: 7.

⁴²⁹ Kehf Sûresi, âyet: 110.

⁴³⁰ Bk. Fuzûlî, Matlâu'l-İtikâd, s. 65-67 ve tercümesi, s. 55-57; et-Teftazânî, Şerhu'l-Makâsîd, C. II, s. 142 vd.

*O zaman seni dost edinirler»*⁴³¹ âyetini incelerken Hz. Peygamber'in ismeti konusunda şöyle diyor : Hz. Peygamber Allah'ın elçisi olarak görevlendirdiği zaman, kâfirler onu dalâlete düşürmek, görevinden vazgeçirmek ve Allah'a karşı gelmesini sağlamak için ellerinden geleni yapmışlar, türlü fitne ve desîselere başvurmuşlardır. Bu cümleden olarak, meselâ, ona, bu Kur'ân'ı istemiyoruz; onu değiştir, gibi sözler söylemişler ve Allah'a iftira etmesi ve O'na karşı gelmesi için türlü baskılar yapmışlardır. Bütün bunlara rağmen Yüce Allah, Hz. Peygamber'i onların şerrinden korumuş ve ona en ufak bir kötülük gelmesine dahî meydan vermemiştir. Bu da, Hz. Peygamber'in ismetine delâlet eden en büyük delillerden biridir.⁴³²

Peygamber'in ismetine delâlet eden deliller, elbette ki bunlardan ibaret değildir. Fakat biz burada, konuyu daha fazla uzatmamak için, bu kadarla yetinmiş bulunuyoruz.

4 — H z . P e y g a m b e r ' i n Ş e f â a t i :

Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, Hz. Peygamber'in en önemli özelliklerinden biri de, Yüce Allah'ın, bir lutfu ve ihsânı olarak ona, âhirette günahkâr mü'minlere şefâatte bulunma yetkisi bahşetmiş olmasıdır. Bu yetki, sâdece Hz. Peygamber'e verilmiş olan bir lutuftur. Bu ise, onun ümmeti için bir saâdet, bir mutluluk kaynağıdır. Hz. Peygamber'i, diğer peygamberlerden ayıran ve onlardan üstün olduğuna delâlet eden özelliklerden biri de, işte budur.

Allah'ın Hz. Peygamber'e bahşetmiş olduğu bu büyük ihsânı, âhirette günahkârların tüm ümitlerini yitirdikleri, kendilerine bir şefâatçı arayıp bulamadıkları bir anda, O'nun izni ve dilemesiyle hâsıl olacaktır. Bunun için Allah, Kendi yüce vasıflarından bahseden âyette şöyle diyor : «Allah, O'ndan başka tanrı olmayan, Kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, Diri, her an yaratıklarını gözetip Duran'dır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefâat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir; dilediğin-

⁴³¹ İsrâ Sûresi, âyet : 73.

⁴³² Bk. el-Mâturîdî, Te'vîlâtul-Kur'ân, Var. 426 b; Kitâbu't-Tevhîd, s. 208 vd; Risâletun fi'l-Akâid, s. 20 ve türkçe terc. Akâid Risâlesi, s. 30; en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille, Var. 128 vd.; Prof. Dr. M. Hamîdullah, İslâm Peygamberi, s. 32 vd.

den başka, ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır. Onların gözetilmesi, O'na ağır gelmez».⁴³³

Bu âyette geçen şefâat ve genel anlâmda şefâat konusunda ihtilâfa düşülmüştür. Mâturîdî, bunlardan özellikle Mu'tezile'nin bu konudaki görüşü üzerinde durmakta ve daha sonra da kendilerine gereken cevabı vermektedir. Mu'tezile'ye göre şefâat, ancak günah işlememiş ve hayır sahibi veya günah işlemiş de, günahından tevbe etmiş ve pişman olup, kendisini Allah yoluna adanmış kimseler içindir. Buna delil olarak da, Yüce Allah'ın «Arşı yüklenen ve çevresinde bulunanlar, Rablerini överek tesbih ederler; O'na inanırlar. Mü'minler için : 'Rabbimiz! İlmin ve rahmetin her şeyi içine almıştır. Tevbe edip, Senin yoluna uyanları bağışla; onları cehennemden azâbından koru' diye bağışlama dilerler»⁴³⁴ anlamındaki âyetini gösteriyorlar. Onlara göre tevbe ve istiğfar, ancak dünyada iken olur. Âhiretteki şefâat da, ancak bu gibi kimseler için mümkündür. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimseler, tevbe etmeden öldükleri takdirde, ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. Zira Allah onların ebedî olarak cehennemde kalacaklarını haber vermiştir. Eğer Allah, şefâatın bir gereği olarak onları affeder ve cennetine sokarsa, vâdinden dönmüş olmasını ve bu konu ile ilgili haberinin de doğru olmamasını gerektirecektir. Böyle bir şey ise, Allah hakkında muhaldir.⁴³⁵

Mâturîdî buna karşılık, aslında şefâatın günahkârlar için olması gerektiğini, günahı olmayan bir kimsenin esâsen buna ihtiyacı bulunmadığını söylemekte ve âyette de geçtiği gibi, Allah, tevbe ve istiğfar edenleri affedeceğini bildirdiğine göre, niçin Peygamber'in şefâatı

433 Bakara Sûresi, âyet: 255.

434 Mü'min Sûresi, âyet: 7.

435 Çeşitli fırkaların ve özellikle Mu'tezile'nin büyük günahla ilgili görüşleri için bk. Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 61 b, 847 a, 847 b, 861 a; en-Nesefî, el-Akâidu'n-Nesefiyye, s. 117-118; Sahihu Muslim, C. I, s. 63-65; Zuhdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 15 vd.; Ebû Muhammed Osman el-İrâkî, Târihu'l-Firaki'l-İslâmiyye, Var. 13 b, Süleymâniye Ktb. No. 791; Hannâ'l-Fâhûrî, Halîlu'l-Cerr, Târihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, C. I, s. 137 vd.; W. Thomson, Kharijîtism and The Kharijites, Macdonald Presentation Volume, 1933, ayrı basım; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, s. 70 vd.; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 139 vd.; el-Hayyât, Kitâbu'l-İntisâr, s. 164-168; A. Emin, Fecru'l-İslâm, s. 297; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 30-34.

üzerine onları affetmesi mümkün olmasın, demektedir.⁴³⁶ Ona göre büyük günah işleyenler, müslüman olup, imândan çıkmış değillerdir. Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına ve bütün imân esaslarını kabul ve tasdik ettiklerine göre, elbette âhirette Hz. Peygamber'in şefâatına nâil olacaklardır. Bunun aksini ileri sürmek, gerçeği inkâr etmek ve Allah'ın lütuf ve ihsânından yüz çevirmektir. «*Artık onlara, şefâatçilerin şefâatı fayda vermez*»⁴³⁷ anlamındaki âyet ise, kâfirler için olup, bunun günahkâr olan mü'minlerle bir ilgisi yoktur.⁴³⁸

Mâturîdî'nin, Hz. Peygamber'in şefâatı hakkındaki görüşleri, ana hatlariyle işte bunlardır. Aklın ve mantığın kabul edebileceği esaslar da, gerçekte bunlardan başka bir şey değildir.

436 el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 61 b, 62 a.

437 Müddessir Sûresi, âyet: 48. Tezde geçen âyetlerin tersümesinde, Doç. Dr. Yaşar Kutluay ve Doç. Dr. Hüseyin Atay tarafından hasırlanıp, 1961 yılında birinci baskısı Diyânet İşleri Başkanlığınca yayınlanan ve ikinci baskısı da, Doç. Dr. Hüseyin Atay, Doç. Dr. Mehmet Hatiboğlu ve Osman Keskioglu'ndan kurulu komisyon tarafından tekrar gözden geçirildikten sonra, yine aynı dâirece 1973 yılında Ankara'da yayınlanan «Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı» (Meâl) adlı eserden faydalanılmıştır.

438 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 463 b, 847 a, 847 b, 861 a.

S O N U Ç

Bütün bu incelemelerimizden de anlaşılıyor ki, Mâturîdî, İslâm akîdesi ve Kelâmı üzerinde aklî düşünceyi temsil eden büyük bir imamdır. O'nun gerek hayatı, gerekse âilesi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber bazı tarihçiler, onun nesebinin Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ansârî'ye kadar dayandığını zikreder. Mâturîdî'nin doğum tarihi hakkında da kesin bir bilgi yoktur. H. 238/M. 852 yılında doğduğu zannedilmektedir. Bununla beraber bilinen bir husus, onun, İslâm dini ve özellikle İslâm akîdesiyle ilgili görevlerini hakkıyla yerine getirmiş bir insanın huzur ve rahatlığı içinde H. 333/M. 944 yılında hayata gözlerini kapamış ve Semerkant'ta defnedilmiş olmasıdır.

Mâturîdî, kültürünü çağında yaşamış ve dizileri itibariyle İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye kadar varan büyük bilginlerden almıştır. İslâm akîdesi üzerinde büyük tesirler icra etmiş ve günümüze kadar intikal eden büyük eserler vermiştir. Bunlar arasında *Kitâbu't-Tevhîd* ile *Te'vîlatu'l-Kur'ân* adlı eserleri, Müslümanlar arasında pek meşhurdur. Diğer eserleri, maalesef daha sonra gelen araştırmacıların ihmalleri yüzünden kaybolmuştur. Bu da gösteriyor ki, Mâturîdîliğin kurucusu olan bu büyük imama gereken değer verilmemiş ve çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'de olduğu ölçüde geniş bir araştırma ve inceleme konusu yapılmamıştır.

Eh-i Sünnet Okulunun iki büyük kurucusu Mâturîdî ile Eş'arî arasında esasa ilişkin olmayan tâli meselelerde bazı ihtilaflar görülmektedir. Bu ihtilafların kırk kadar olduğunu söyleyenler vardır. Bunların bazılarını tezimizde zikretmiş bulunuyoruz. Dolayısıyla, bazılarının ileri sürdüğü gibi, Mâturîdîliğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın bulunduğunu söylemek doğru değildir.

Mâturîdî, eserlerinde sapık fırkaların çeşitli konulardaki fikirlerini de zikretmiş, bunları büyük bir dikkat ve titizlikle incelemiş ve özellikle *Kitâbu't-Tevhîd* adlı ünlü eserinde sırası geldikçe bunlara gereken cevapları vermiştir.

Mâturîdî'ye göre imân, dil ile ikrar, kalb ile tasdiktir. Dili ile ikrar ettiği halde, kalbi ile tasdik etmeyen kimse mü'min değildir. Bir engel olmadığı halde imânını gizleyen ve diliyle ikrar etmeyen kimseye de mü'min nazariyle bakılamaz. Zira imânın şartlarından biri de, onun açıklanmasıdır. Binaenaleyh, bir engel veya meşru bir mazeret bulunmadığı halde, dil ile ikrarın terkedilmesi, kalbî tasdikin de bulunmadığına bir delildir. Mâturîdî bu hususu aklî ve naklî delillerle de ispatladıktan sonra, zina etmek ve adam öldürmek gibi, büyük günah işlemenin insanı imândan çıkarmayacağını, zira Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, imân ile küfür arasında üçüncü bir makamın bulunmadığını ve Allah'ın insanları sadece mü'min ve kâfir olmak üzere iki kısma ayırdığını söylemektedir. Ona göre imân ile islâm, her ne kadar dil yönünden ifade ettikleri mâna bakımından ayrı gibi görünüyorsa da, aslında dinî konularda taşıdıkları mâna ve önem itibarıyla bir olup, aralarında bir fark yoktur. Bundan sonra Mâturîdî, imânın mahlûk olduğunu, onun meçhul, bilinmeyen bir şey olmasının mümkün olmadığını ve gerçek imânın, aklî ve naklî delillere dayanan imân olduğunu söylemekte ve bunu delillerle ispat etmektedir.

Mâturîdî Allah'ın varlığını, kâinatın ve tüm varlıkların hâdis, başka bir deyimle yokluktan sonra var oldukları gerçeğinden hareket etmek sûretiyle ispatlamağa çalışmaktadır. Bunun için o, her şeyden önce varlıklar âlemini meydana getiren cisimlerin hâdis olduklarını aklî ve naklî delillere dayanmak sûretiyle ispatlamakta ve bunların kâdîm, öncesi bulunmayan bir Yaratıcı tarafından yaratılmış olmalarının gerektiğini söylemektedir. Mâturîdî, başlangıcı ve sonu olmayan, her şeyi yoktan var eden, eşi ve benzeri bulunmayan Allah'ın birliğini de, yine aynı metodlarla ispatlamakta ve bu konuda ileri sürülen çeşitli görüşleri ve delilleri zikretmektedir. Daha sonra da, Allah'ın gerek zatî, gerekse fiilî sıfatlarını, çeşitli fırkaların bu konulardaki görüşlerine yer vermek suretiyle incelemekte ve Allah'a ne gibi isim ve sıfatların verilip verilemeyeceğini zikretmektedir.

Mâturîdî'ye göre Allah'ın âhirette gözle görülmesi, Kur'ân-ı Kerîm ve naklî delillerde de görüldüğü gibi vâciptir. Şu kadar var ki, O'nu görme, keyfiyetsiz bir şekilde olacaktır. Zira keyfiyet, ancak bir sûret ve şekle sahip kimselere has bir özelliktir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın gözle görüleceğine dair birçok âyet vardır. Gerek Mâturîdîler, gerekse Eş'arîler, Ehl-i Sünnetin tümü bu konuda birleşmişler, fakat görmenin aklî delillerle ispat edilip, edilemeyeceği hususunda ihtilafa

düşmüşlerdir. Meselâ, Mâturîdî, Allah'ı âhirette görmenin akılla biline-miyeceğini söylerken, Es'arî bunun akılla ve aklî delillerle de ispat edi-lebileceğini ileri sürmüştür.

Mâturîdî'ye göre, emrettiği şeyleri yapmak, nehyettiği şeylerden kaçınmak için, Allah'ın peygamber göndermesi zorunludur. Yüce Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan etmektedir. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul eden bir kimsenin, O'nun insanlara peygamberler gönderebileceğine de inanması gerekir. Mâturîdî, genel olarak peygamber gönderilmesinin zorunluluğunu birtakım aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle ispatladıktan sonra, özellikle Hz. Peygamber'in risâleti üzerinde durmakta ve onu diğer peygamberlerden ayıran hususiyetleri zikretmektedir.

Mâturîdî Hz. Peygamber'in risâletini üç yolla ispatlamaktadır. Bunlardan birincisi, Peygamber'in kendi şahsiyle ilgili, ikincisi hissî ve üçüncüsü de aklî olan hususlardır. Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden en büyük delil, vahya dayanan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu Allah'ın ona bahsettiği en büyük bir mucizedir. O, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Onun Allah'ın elçisi bulunduğuna, cinler dahil, akli başında olan tüm yaratıkların imân etmesi zorunludur. Böyle bir imân ise, ondan önce gelip geçmiş bütün peygamberlere ve onlara indirilen bütün mukaddes kitaplara ve kısaca her müslümanın inanmakla mükellef bulunduğu imân esaslarına inanmak ve İslâmiyetin tüm şartlarını kabul etmek demektir.

Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden üstün kılan ve onlardan ayıran en önemli özellik de işte budur.

Konuyu sona erdirirken kısaca şunu diyebiliriz : Mâturîdî, daha önce de söylediğimiz gibi, akılla naklî bağdaştırmayı başaran, İslâm akîdesi ve Kelâm'ı üzerinde Ehl-i Sünnet'in aklî düşüncesini temsil eden büyük bir müctehid, ünlü bir imamdır. Tüm hayatını Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa ve İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin koyduğu esasları sistemleştirmeye harcayan bu büyük imamın kurduğu el-Mâturîdiyye okulunun ihtiva ettiği inançla ilgili esaslar, bugün İslâm âlemini meydana getiren müslümanların çoğunluğunun da inancı haline gelmiştir. Mâturîdî'nin büyüklüğüne delâlet eden sebeplerden biri de işte budur.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

- 1 — Abdulcebbâr, el-Kâdî : *Kitâbu'l-Muğnî fî Ebvâbî't-Tevhîd ve'l-Adl*, Dr. İbrâhîm Medkûr neşri, Kahire 1965.
- 2 — Alî, Dr. Eyyûb : *el-Akîdetu'l-Mâturîdiyye*, Kahire Üniversitesi Ktb., yazma No : 485/24954.
- 3 — Alî, Dr. Eyyûb : *A History of Muslim Philosophy*, Wiesbaden 1963.
- 4 — Atay, Doç. Dr. Hüseyin, : *Kur'an'a Göre İmân Esasları*, Ankara 1961.
- 5 — Atay, Doç. Dr. Hüseyin : *Kur'an'da Bilgi Teorisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, Ankara 1968.
- 6 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, : *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul 1346/1928.
- 7 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir B. Tâhir : *el-Fark beyne'l-Firak*, Muhammed Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1367/1948.
- 8 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir : *Kitâbu'l-Mîlel ve'n Nihal*, Dr. Albert Nasrî Nâder neşri, Beyrut (trç).
- 9 — el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb : *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1913 ve 1931.
- 10 — el-Bağdâdî, İsmâîl Paşa : *Hedyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul 1955.
- 11 — el-Bâkîllânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb : *Kitâbu'l-İnsâf*, Kahire 1950.
- 12 — el-Bâkîllânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib : *Kitâbu't-Temhîd*, Mc Carthy neşri, Beyrut 1957.
- 13 — Bedevî, Abdurrahmân : *Târîhu'l-İlhâd fî'l-İslâm*, Kahire 1945.
- 14 — el-Beyâdî, Kemâluddîn Ahmet : *İşârâtu'l-Merâm min İbâratil-İmâm*, Kahire 1368/1949.
- 15 — el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmet b. el-Huseyn b. Alî : *Kitâbu'l-Esmâ' ve's-Sifât*, Muhammed Zâhidu'l-Kevserî neşri, Mısır 1358.
- 16 — Brockelmann, C. : GAL, I, SUPPL. I.
- 17 — el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl : *el-Câmi'us-sahîh (Sahîhu'l-Buhârî)*, İstanbul 1315.

- 18 — Buhl, F. : *Kur'ân*, mad. *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, Cüz : 67, İstanbul 1955.
- 19 — Büchner, V. F. : *Sâmânîler*, mad. *İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Cüz : 101, İstanbul 1964
- 20 — Cârullah, Zuhdî Hasan : *el-Mu'tezile*, Kahire 1366/1947.
- 21 — el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd : *es-Sihâh*, Mısır 1956.
- 22 — el-Curcânî, es-Seyyîd eş-Şerîf : *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1286.
- 23 — el-Cuveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillâh : *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Eâille fî Usûli'l-İ'tikâd*, Dr. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Alî Abdulmun'im Abdulhamîd neşri, Kahire 1369/1950.
- 24 — Çankı, Mustafa Namık : *Büyük Felsefe Lügatı*; İstanbul 1954.
- 25 — Çubukçu, Doç. Dr. İbrâhim Agâh : *Gazzalî ve Şüphecilik*, Ankara 1964.
- 26 — Çubukçu, Doç. Dr. İbrâhim Agâh : *Mu'tezile ve Akıl Meselesi*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XII, Ankara 1964.
- 27 — ed-Demîrî, eş-Şeyh Kemâluddîn : *Hayâtu'l-Hayavânî'l-Kubrâ*, Kahire 1324/1906.
- 28 — Dwelshauvers, G. : *Psikoloji*, Mustafa şekip Tunç çevirisi, İstanbul 1938.
- 29 — Ebû Azba : *er-Ravdatu'l-Behiyye fî mâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Haydarâbâd 1322.
- 30 — Ebû Dâvud : Sunen, Kesteliye baskısı, (trz.).
- 31 — Ebû Hanîfe : *el-Âlim ve'l-Muteâllim*, Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1368.
- 32 — Ebû'l-Muntehâ : *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, İstanbul (trz.).
- 33 — Ebû Zahra, Muhammed : *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire (trz.).
- 34 — Ebû Zahra, Muhammed : *el-Mezâhibu'l-İslâmiyye*, Kahire (trz.).
- 35 — Efendi, Âsım : *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1304-1305.
- 36 — Emîn, Ahmed : *Duhâ'l-İslâm*, Kahire 1357/1938, 1368/1949.
- 37 — Emîn, Ahmed : *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1370/1950.
- 38 — Emîn, Ahmed : *Zuhru'l-İslâm*, Kahire 1365/1946.
- 39 — *Encyclopaedia Britannica*, 1953.
- 40 — el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl : *Kitâbu'l-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Kahire (trz) ve Haydarâbâd 1367/1948.
- 41 — el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl : *Kitâbu'l-Luma'fî'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Mc. Carthy neşri, Beyrut 1953, Mısır 1955.

- 42 — el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İmâîl : *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1369/1950.
- 43 — el-Fâhûrî, Hannâ ve Halîlu'l-Cerr : *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1957.
- 44 — Fuzûlî, Muhammed b. Suleymân : *Matlau'l-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l-Mebdei ve'l-Maâd*, Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî neşri ve Esad Coşan-Kemal Işık çevirisi, Ankara 1962.
- 45 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Kahire (trç).
- 46 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, İstanbul 1287.
- 47 — Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *Faysalü't-Tefrika, beyne Ehli'l-İslâm ve'z-Zandaka*, Mısır 1325/1907.
- 48 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Dr. İbrâhim Agâh Çubukçu ve Dr. Hüseyin Atay neşri, Ankara 1962.
- 49 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İtikad'da Orta Yol* (el-İktisâd fî'l-İ'tikâd), Önsöz ve notlarla çeviren : Dr. Kemal Işık, Ankara 1971.
- 50 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-Kavâidu'l-Aşara*, Mısır 1343.
- 51 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-Madnûnu'l-Kebîr*, Mısır 1309.
- 52 — Gibb, H. A. R. and J. H. Kramers : «*al-Mâturîdî*» mad., *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden - London 1961.
- 53 — Goldziher, İgnaz : *el-Akîdetu ve's-Şerîatu fî'l-İslâm*, Arapçaya çevirenler : Dr. Muhammed Yûsuf Mûsâ, Dr. Alî Hasan Abdulkâdir, Abdulâzîz Abdulhakk, Kahire 1959.
- 54 — Goldziher, İgnaz : *Dehriye*, mad. *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, Cüz : 26, İstanbul 1963.
- 55 — Gurâbe, Dr. Hamûde : *el-Eş'arî* (Ebû'l-Hasan), Kahire (trç).
- 56 — el-Gurâbî, Alî Mustafa : *Târîhu'l-Fıraki'l-İslâmiyye, ve Neş'etu İlmi'l-Kelâmi inde'l-Muslimîn*, Kahire 1378/1959.
- 57 — Hacı Halîfe, Mustafa Abdullah : *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, İstanbul 1360/1941.
- 58 — Haig, T. W. : *Saffarîler*, mad. *İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Cüz : 100, İstanbul 1964.
- 59 — el-Hamevî, Yâkût : *Mu'cemu'l-Udebâ'*, Kahire 1357/1938.
- 60 — el-Hammâdî, Muhammed b. Mâlik : *Keşfu Esrârî'l-Bâtiniyye ve Ahbârî'l-Karâmita*, Kahire 1357/1939.

- 61 — Hamîdullah, Prof. Dr. Muhammed : *İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri*, M. Saîd Mutlu çevirisi, İstanbul 1966.
- 62 — Hartmann, R. : *Cüzcân Mad.*, *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, Cüz : 23, İstanbul 1963.
- 63 — el-Hayyât, Ebû'l-Huseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân : *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Reddi alâ İbni'r-Râvendî el-Mulhîd*, Dr. Nyberg neşri, Kahire 1344/1925.
- 64 — Heffening, W. : *Şâfiî Mad.*, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, Cüz : 113, İstanbul 1968.
- 65 — el-Herevî, Ebû İsmâîl Abdillâh b. Muhammed b. Alî : *Kitâbu Zemmi'l-Kelâmî ve Ehlihi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Ktb. yazma No : 7614.
- 66 — el-Hudarî Bey, eş-Şeyh Muhammed : *Muhâdarâtu Târîhi'l-Ume-mi'l-İslâmiyye*, Kahire 1364/1945.
- 67 — Huleyf, Dr. Fethullah : *A Study on Fakhr al-Din al-Râzî and his Controversies in Transoxiana*, Beyrouth 1966.
- 68 — Işık, Dr. Kemal : *Mu'tezile'nin Doğuşu Ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967.
- 69 — İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Huseyn : *Tebyînu Kezîbi'l-Mufterî fîmâ Nusibe ile'l-İmâm Ebîl-Hasan el-Eş'arî*, Dimaşk 1347.
- 70 — İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân : *Nakdu'l-İl-mi ve'l-Ulemâ' ev Telbîsu İblîs*, Kahire (trç).
- 71 — İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân : *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Kahire 1349/1930.
- 72 — İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ : *Mu'cemu Mekâyîsi'l- Luğâ*, Mısır 1366.
- 73 — İbnu Hacari'l-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed : *Fethu'l-Bârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır 1300 - 1301.
- 74 — İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Ebî Bekr Muhammed : *Şifâu's-Sâil li Tehzîbi'l-Mesâil*, Önsöz ve notlarla neşreden : Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, İstanbul 1958.
- 75 — İbn Haldûn; *el-Mukaddime* (Târîh), Mısır 1284 (Bulak Baskısı) ve Kahire 1327.
- 76 — İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr : *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Muham-med Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1310-1321, 1367/1948.
- 77 — İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed : *Kitâbu'l-İl el ve Ma'rifeti'r-*

- Ricâl*, Dr. Talat Kocyiğit ve Dr. İsmâil Cerrahoğlu neşri, Ankara 1963.
- 78 — İbnu Kayyimi'l-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr : *İğâsetu'l-Lehfân min Masâyidi's-Şeytân*, Muhammed Hâmid el-Fakî neşri, Kahire 1938.
- 79 — İbn Hazm. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed : *Kitâbu'l-Fasl fî'l-Milel Ebyârî ve Abdulhafîz Şiblî* neşri, Kahire 1355/1936.
- 80 — İbn Hişâm. : *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Mustafa es-Sakâ, İbrâhîm el-Ebyârî ve Abdulhafîz Şiblî neşri, Kahire 1355/1936.
- 8 — İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim : *Kitâbu Te'vîli Muhtelefi'l-Hadîs fî'r-Redd alâ A'dâi'l-Hadîs*, Kahire 1344/1925.
- 82 — İbn Kutlubuğa, Ebû'l-Adl Zeynuddîn Kâsım : *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdâd 1962.
- 83 — İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed : *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1955.
- 84 — İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ : *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Susanna Diwald-Wilzer neşri, Beyrut 1380/1961.
- 85 — İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ : *Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel fî Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal*, T. Arnold neşri, Haydarâbâd 1316/1902.
- 86 — İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk : *el-Fihrist*, Kahire 1348.
- 87 — İbn Nubâte, el-Misrî : *Serhu'l-Uyûn Şerhu Risâleti İbn Zeydûn*, Kahire 1278/1861.
- 88 — İbn Sa'd : *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Kahire 1358.
- 89 — İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm : *Kitâbu'l-İmân*, Kahire 1325.
- 90 — İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm : *Mecmûatu'r-Resâil ve'l-Mesâil*, Kahire 1341/1922.
- 91 — el-İrâkî el-Hanefî, Ebû Muhammed Osmân b. Abdillâh b. el-Hasan : *Kitâbu Târîhi'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Süleymâniye Ktb. yazma No : 791.
- 92 — el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn el-Fadl er-Râğıb : *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır 1324.
- 93 — el-İsferâyini, Ebû'l-Muzaffer : *et-Tabasîr fî'd-Dîn*, Muhammed Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1359/1940.
- 94 — İzmirli, İsmâil Hakki : *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339 - 1341, 1340 - 1343.
- 95 — el-Kârî, Alî : *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, Kahire 1323.
- 96 — Kâsım, Dr. Mahmûd : *İbn Ruşd ve Felsefetuhu'd-Dîniyye*, Kahire 1964.

- 97 — Kâsım, Dr. Mahmûd : *Menâhicu'l-Edille fî Akâidi'l-Mille li'bni Ruşd*, Kahire 1964.
- 98 — el-Kefevî, Mahmûd b. Suleymân : *Tabakâtu Ketâibi Â'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Numânî'l-Muhtâr*, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, yazma No : 84; Süleymâniye Ktb. Cârullah Blm. No : 1580; Ayasofya No : 3401.
- 99 — *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Ankara 1961, 1973
- 100 — el-Kureşî, Muhammed b. Ebî'l-Vefâ' : *el-Cevâhiru'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarâbâd (trz).
- 101 — Kutluay, Doç. Dr. Yaşar : *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.
- 102 — Kutub, es Seyyid : *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Mısır (trz).
- 103 — el-Laknavî, Muhammed Abdulhayy : *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324.
- 104 — Macdonald, D.B. : *Allah, Mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1941/1950.
- 105 — Macdonald, D. B. : *İmân, Mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. V/2, Cüz: 50, İstanbul 1951.
- 106 — Macdonald, D. B. : *Mâturîdî, Mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Cüz : 74, İstanbul 1956.
- 107 — el-Makdisî, Şemsuddîn : *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekârîziyye*, Kahire 1324/1326.
- 108 — el-Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir : *Kitâbu'l-Hitat el-Makrîziyye*, Kahire 1324/1326.
- 109 — el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd : *Kitâbu't-Tevhîd*, Cambridge Üniversitesi Ktb. Add. 3651 No.; *Kitâbu't-Tevhîd*, Dr. Fethullah Huleyf neşri, Beyrut 1970.
- 110 — el-Mâturîdî : *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktb. yazma No : 40.; *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, Dr. İbrâhîm Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, Kahire 1391/1971.
- 111 — el-Mâturîdî : *Akâid Risâlesi*, Prof. Yusuf Ziya Yörükân çevirisi, İstanbul 1953.
- 112 — el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Alî b. el-Huseyn b. Alî : *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1367/1948.
- 113 — el-Mufîd, Muhammed b. en-Nu'mân : *Evâilu'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi ve'l-Muhtârât*, eş-Şeyh Fadlullah ez-Zenzânî'nin notlarıyla, Tebriz 1371.
- 114 — Muhammed Abduh : *Risâletu't-Tevhîd*, Kahire 1351.

- 115 — Nâder, Dr. Albert Nasrî : *Felsefetu'l-Mu'tezile*, İskenderiye 1950.
- 116 — en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Mekhûlî : *Tabsiratu'l-Edille fî'l-Kelâm*, Süleymâniye Ktb. Fâtih Blm. yazma No : 2907, Lâleli Blm. No : 2162, Kılıç Ali Paşa No : 506 M., Serez Blm. No : 1395; Nûr-u Osmâniye Ktb. No : 2097.
- 117 — en-Nesefî, el-İmâm Omer : *el-Akâidu'n-Nesefiyye*, Kahire 1319/1901.
- 118 — Neşet Çağatay-İbrahim Agâh Çubukçu : *İslâm Mezhepleri Târîhi*, Ankara 1965.
- 119 — en-Nîsâbûrî, Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc : *el-Câmiu's-Sahîh (Sahîhu Muslim)*, İstanbul 1331-1333 ve Kahire 1375/1955.
- 120 — el-Pezdevî, Alî b. Muhammed : *Usûl, Keşfu'l-Esrâr* kenarında, İstanbul 1308-1310/1890-1892.
- 121 — er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Omer : *el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*, Haydarâbâd 1353.
- 122 — er-Râzî, Fahrüddîn : *İ'tikâdâtü Firaki'l-Muslimîn*, Kahire 1356/1938.
- 123 — er-Râzî, Fahrüddîn : *Esâsu't-Takdîs fî'l-Kelâm*, Mısır 1328.
- 124 — er-Râzî, Fahrüddîn : *Muhassalu Efkârî'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulema' ve'l-Hukemâ' ve'l-Mutekellimîn*, Kahire 1323.
- 125 — er-Râzî, Fahrüddîn : *Mefâtihi'l-Ğayb*, İstanbul 1307.
- 126 — Reşîd Rızâ, Muhammed : *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsiru'l-Menâr)*, Mısır 1954.
- 127 — es-Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Mahmûd : *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fî'l-Hidâye fî Usûli'd-Dîn*, Dr. Fethullah Huleyf neşri, Mısır 1969.
- 128 — es-Sem'ânî, Ebû Saîd Abdulkerîm b. Muhammed : *Kitâbu'l-Ensâb*, Leiden-London 1912.
- 129 — Strothmann, R. : *Seneviyye, Mad. İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Cüz : 106, İstanbul 1965.
- 130 — es-Subkî, Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Takıyyuddîn : *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kubrâ*, Mısır 1324.
- 131 — Sweetman, J. Windrow : *Islam and Christian Theology*, London 1947.
- 132 — eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm : *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*, Muhammed Seyyid Geylânî neşri, Kahire 1381/1961.

- 133 — eş-Şehristânî : *Nihâyetu'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, Alfred Guillaume neşri, London 1934.
- 134 — Şerefeddin, M. : *Kelâm Savaşları*, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 24, İstanbul 1932.
- 135 — Şerefeddin, M. : *Kaderiyye yahut Mu'tezile*, Darulfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 15, İstanbul 1930.
- 136 — Şeyh Zâde Abdurrahîm b. Alî : *Kitâbu Nazmi'l-Ferâid ve Cem'il-Fevâid*, Kahire 1317.
- 137 — et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr : *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, Mısır 1374; 7 nci C. sonra 1321 baskısı.
- 138 — et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr : *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Kahire 1357/1939.
- 139 — et-Tabressî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan : *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran 1373.
- 140 — et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer : *Şerhu'l-Akâid en-Nese-fiyye*, İstanbul 1308.
- 141 — et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer : *Şerhu'l-Makâsid*, İstanbul 1277, 1304.
- 142 — et-Tancî, Prof. Muhammed b. Tâvit : *Ebû Mansûr el-Mâturîdî*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, Sayı : 1-2, Ankara 1955.
- 143 — Taşköprü Zâde : *Miftahu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Haydarabad 1329.
- 144 — et-Temîmî, Takıyyuddîn, b. Abdulkâdir : *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Blm. yazma No. 3295; Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Târîh Halîm No. 55.
- 145 — Teymûr, Ahmed : *Nazratun Târîhiyye fî Hudûsi'l-Mezâhib el-Erbâa*, Kahire 1344.
- 146 — Thomson, William : *Kharijism and The Kharijites*, Macdonald presentation Volume, 1933. ayrı basım.
- 147 — Tritton, A.S. : *An Early Work from the School of al-Maturidî*, journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Parts : 3, 4.
- 148 — Tritton, A. S. - M. A. - D. Litt : *Muslim Theology*, London 1947.
- 149 — Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya : *Felsefeye Giriş*, Ankara 1958, 1963.
- 150 — Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya : *İslâm Medeniyetinde Tercüme ler ve Tesirler*, İstanbul 1948.
- 151 — Watt, Montgomery : *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948.

- 152 — Weir, T. H. : *Muhammadanism*, Encyclopaedia of Religion and Ethics, New - York 1951.
- 153 — Wensinck, A. J. : *The Muslim Creed*, Cambridge 1932.
- 154 — Yaltkaya, M. Şerefeddin : *Türk Kelâmcıları*, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 23, İstanbul 1932.
- 155 — Yazır, Hamdi : *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Yeni Mealli Türkçe Tefsir), İstanbul 1935.
- 156 — Yörükan, Prof. Yusuf Ziya : *Kitâb-u Tefsîri'l-Esmâ' ve's-Sıfât Hakkında*, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı : 1, İstanbul 1952.
- 157 — ez-Zamahşerî, Mahmûd b. Omer : *el-Keşşâf an Hakâik Gavâmid et-Tenzîl*, Kahire 1953.
- 158 — ez-Zamahşerî, Mahmûd b. Omer : *Esâsu'l-Belâğâ*, Mısır 1882.
- 159 — ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Huseynî : *İthâfu'l-Sâde el-Muttakîn bi Şerhi Esrâr İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Kahire trz.
- 160 — ez-Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatîf : *Şahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ahmed Naim-Prof. Kâmil Miras çevirisi, Ankara 1960-1972 .
- 161 — ez-Zehebî, el-Hâfız Şemsuddîn : *Duvelu'l-İslâm*, Haydarabad 1337/1918.